

ERICH

MARIA

REMARQUE

NA

ZAPADU

NISTA

NOVO

estokar karlovanj

ERICH MARIA REMARQUE

NA ZAPADU NIŠTA NOVO

***Ova knjiga nije ni optužba ni ispovijest.
Ona je samo pokušaj da se da obavještenje
o jednoj generaciji razorenoj ratom,
iako je umakla njegovim granatama.***

Naslov originala:

Erich Maria Remarque IN WESTEN NICHTS NEUES

ULLSTEIN VERLAG

WEST BERLIN, 1955

I

Nalazimo se devet kilometara iza linije fronta. Juče nam je došla smjena. Sad su nam želuci prepuni bijelog graha s govedinom, pa smo zadovoljni i siti. Štaviše, svako od nas mogao je da dobije još po jednu punu porciju za večeru; pored toga imamo i dvostruko sljedovanje kobasica i kruha, a to zaista vrijedi. Tako nešto nam se već odavno nije desilo. Kuhar, čija je glava crvena kao rajčica, ide dotle da nam čak nudi jelo; svima koji prolaze maše kutlačom i obilato sipa. Potpuno je očajan jer ne zna kako da razdijeli sve što ima u kazanu. Tjaden i Müller pronašli su nekakve umivaonike i napunili ih do vrha. Za rezervu. Tjaden to čini zato što je proždrljiv, a Müller iz opreza. Nikome nije jasno gdje sve to Tjaden strpa. On je bio i ostaje sušena haringa.

Ali je najslavnije to što smo dobili dvostruko sljedovanje duhana.

Svakome je pripalo po deset cigara, dvadeset cigareta i dva paklića duhana za žvakanje, što je sasvim pristojno. Ja sam svoj duhan za žvakanje zamijenio s Katczinskym za cigarete, tako da sad imam četrdeset komada. Za jedan dan to je potpuno dovoljno.

Pravo rečeno, sve to i nije bilo namijenjeno nama. Nisu Prussi tako izdašni. Za sve treba da zahvalimo jednoj grešci.

Prije četrnaest dana smijenili smo drugove iz prve linije. Na odsjeku je bilo prilično mirno, pa je intendant primio pred naš povratak uobičajenu količinu hrane i pripremio jelo za četvrtinu od sto pedeset ljudi. Ali baš posljednjeg dana engleska teška artiljerija bombardirala je neprekidno naš položaj, tako da smo pretrpeli ogromne gubitke i vratili se samo sa osamdeset ljudi.

Povukli smo se u toku noći. Odmah smo legli da se najprije pošteno ispravamo. Katczinsky ima pravo: rat ne bi bio tako strašan samo kad bi se moglo više spavati. O spavanju u prvoj liniji nema ni govora, a četrnaest dana je dugo vrijeme.

Tek negdje oko podne izmiljeli smo iz baraka. Pola sata kasnije svi smo već prihvatili porcije i okupili se oko kazana iz koga se širio mastan i primamljiv miris. Prve su, naravno, bile gladnice: mali Albert Kropp, najbistriji među nama, koji je zbog toga tek desetar; Müller V,

koji još jednako vuče sobom školske udžbenike i mašta o polaganju ispita u skraćenom roku, i za vrijeme artiljerijske vatre buba pravila iz fizike; Leer, s dugom bradom, koji ima naročitu naklonost prema djevojkama iz oficirskih bordela, i koji tvrdi da, prema armijskoj naredbi, one moraju da nose svilene košulje i obavezno se kupaju pred dolazak gostiju s kapetanskim činom pa naviše; četvrti sam ja, Paul Bäumer. Sva četvorica smo devetnaestogodišnjaci i sva četvorica smo iz istog razreda otišli pravo u rat.

Iza nas su naši prijatelji: mršavi bravar Tjaden, naših godina, najveći proždrljivac u četi. Kad počinje da jede, on je tanak kao čačkalica, a kad završava, liči na trudnu stjenicu. Haie Westhus tresetar, i on devetnaestogodišnjak, kome vekna tako utone u šaku da bi slobodno mogao upitati: „*Čik pogodite šta držim!*“ Detering, poljodjelac, koji misli samo na svoju zemlju i svoju ženu; najzad, Stanislaus Katczinsky, vođa naše grupe, žilav, prepreden, dovitljiv četrdesetogodišnjak, zemljana lica i plavih očiju, s opuštenim ramenima i izvanrednom sposobnošću da namiriše opasnost, dobro jelo i priliku da zabuši.

Naša grupa je na čelu stroja pred kazanom. Postajemo nestrpljivi jer kuhar još stoji i nešto bezazleno čeka.

Katczinsky mu najzad dovikuje: — Pa, otvaraj već jednom tu krčmu, Heinrich! Zar ne vidiš da je grah gotov.

Kuhar sanjivo vrti glavom: — Prvo se svi skupite.

Tjaden se ceri: — Svi smo tu.

Podoficir još ne shvata o čemu se radi: — Da ne biste htjeli! A gdje su ostali?

— Njima ti danas ne djeliš sljedovanje. Poljska bolnica i zajedničke grobnice.

Kuhar je kao smlaćen kad saznaje šta se dogodilo. Koljena mu klecaju: — A ja sam kuhao za sto pedeset.

Kropp ga mune u rebra: — Najzad ćemo se jednom najesti. Hajde, počinji!

Tjadenu najednom postaje nešto jasno. Njegovo šiljasto mišje lice počinje da blista, oči se lukavo smanjuju, obrazi drhte. Primiče se kuharu: — Pa, čovječe, onda si ti sljedovao i kruh za sto pedeset ljudi, a?

Još uzbuđen i ne shvatajući, podoficir potvrđuje Tjaden ga hvata za koporan: — I kobasice?

Patlidžanska glava opet potvrđuje. Tjadenu cvokoću vilice: i duhan?

— Da, sve.

Tjaden se okreće blistajući: — Grom i pakao, to znači biti sretnik! Sve je to, onda, za nas! Svatko dobija ... čekaj... tako je, točno po dvije porcije.

Ali u tom času patlidžan dolazi sebi i izjavljuje: — To ne može!

Svi smo živnuli i primakli se bliže.

— A zašto ne, tikvane? — pita Katczinsky.

— Ono što ide za sto pedeset ne ide za osamdeset — To ćemo ti pokazati — gundā Müller.

— Jelo još i nekako, ali ostalo sljedovanje izdajem samo za osamdeset — uzjoguni se patlidžan.

Katczinsky planu: — Ti bi, kanda, da budeš smijenjen, a? Nisi sljedovao za osamdeset, nego za drugu četū, i gotovo! To ćeš nam i podijeliti. Mi smo druga četa.

Stojali smo prijeteći. Nikako ga nismo trpjeli: zahvaljujući njemu već smo više puta na položaju dobijali jelo sasvim kasno, a uz to i hladno, jer čim bi palo nekoliko granata, on nije smio da se s kazanom približi rovovima, pa su drugovi koji su nosili jelo morali da prelaze mnogo duži put nego oni iz drugih četa. Bulcke iz prve čete bio je mnogo bolji. Istina, bio je debeo kao hrčak, ali je vukao kazan do prve linije ako je bilo potrebno.

Bili smo dobro naoštreni i moglo je baš da zagusti da se nije pojavio komandir čete. Pošto je saznao oko čega se prepiremo, samo je rekao: — Da juče smo imali velike gubitke... — I pogledao u kazan. — Čini mi se da je grah dobar.

Patlidžan klima glavom: Potporučnik nas gleda. On zna šta mislimo. On zna mnogo štošta jer je skoro odrastao među nama. U četū je došao kao kaplar. Još jednom otkloni kazan i pomirisa, a onda, odlazeći, reče: — Donesi i meni pun tanjur. I razdijeli cijelo sljedovanje. Neće škoditi.

Patlidžan pravi glupo lice, dok Tjaden skakuće oko njega: — Šta ti gubiš? Pravi se momak k'o da je komora njegova. A sad počinji, matori štakore, i pripazi da ne pogriješiš u brojanju.

— Crk'o dabogda! — zafrkta patlidžan.

Došlo mu je da pukne od muke, jer takve stvari nisu ulazile u njegovu glavu i nikako nije shvaćao šta se događa. I kao da pokazuje kako mu je sad sve sasvim svejedno, dijeli nam još povrhu svega po pola funte umjetnog meda.

Danas je zaista dobar dan. Čak smo i poštu primili; gotovo svi smo dobili pokoje pismo i novine. Lagano odlazimo na livadu iza baraka. Kropp nosi pod miškom poklopac bureta za margarin.

S desne strane livade podignut je opći klozet s krovom, velik i solidan.

Ali tako nešto je za remce koji još nisu naučeni da iz svake stvari izvlače korist. Mi tražimo nešto bolje. Naime, svuda po ledini nalazimo razbacane sandučiće za pojedinačno obavljanje iste radnje. Sandučići su čvrsti, čisti, napravljeni od dasaka, dobro uglavljeni, sa besprijeornim udobnim sjedalom. Sa strane imaju ručice pa se mogu i prenositi.

Postavljamo tri sandučića u krug i udobno se smještamo. Bar dva sata nećemo ustajati.

Sjećam se kako nam je, dok smo bili regruti, isprva bilo neprijatno da idemo u zajednički nužnik. Tu nema pregrada, pa po dvadeset ljudi čuče jedan do drugoga, kao u vlaku. Svi se mogu obuhvatiti jednim pogledom, vojnik treba da je uvijek pod nadzorom.

Ali otada smo naučili mnogo više nego što je savlađivanje to malo srama. S vremenom smo vidjeli i štošta drugo.

Ovdje, na čistom zraku, takva stvar je pravo uživanje. Ja danas ne mogu da shvatim zašto smo se ranije uvijek sramili toga; sve je to isto tako prirodno kao što je jelo i piće. I možda uopće ne bi trebalo ni govoriti o tome da te stvari nisu za nas vrlo važne, pa čak i još nove, ostalima je to već odavno nešto što se samo po sebi razumije.

Vojnik poznaje svoj želudac i svoje varenje bolje nego svi drugi ljudi.

Tri četvrtine njegovih izraza potiču odatle i bilo izraz njegovog veselja bilo najdubljeg gnjeva, crpu iz njega svoju živost i boju. Drukčije se ne može izraziti tako jasno i razumljivo. Naši ukućani i naši profesori čudit će se kad se vratimo domovima, ali ovdje je to opći jezik.

Za nas su te radnje ponovo dobile karakter nevinosti zato što se moraju javno obavljati. I ne samo to: one su, takve kakve su, potpuno razumljive, tako da se njihovo udobno obavljanje cijeni koliko i, recimo, solidno i lijepo izveden „grand bez četiri“ u kartanju, na nekom mjestu gdje se ne treba bojati granata. Nije bez razloga za svakojaka naklapanja stvoren izraz „klozetska priča“; klozeti su mjesta za ogovaranje i zamjena za pozadinske kavanske intrige.

U ovom trenutku osjećamo se prijatnije nego u bilo kakvom luksuznom nužniku s pločicama. Tamo može da bude samo higijenski; ovdje je lijepo.

To su časovi divne bezbrižnosti. Iznad nas plavo nebo. Na horizontu lebde živo obasjani žuti izviđački baloni i bjeličasti oblačići šrapnela.

Pokatkad, kad se ustreme na neki avion, sukne u nebo čitav snop.

Front diše kao udaljena grmljavina. Zujanje bumbara već ga nadjačava.

Oko nas je rascvetana livada. Nježne vlati trave lelujaju se, bijeli leptiri proljeću kao opijeni i lebde u mlakom i mekom povjetarcu poznog ljeta. Mi čitamo pisma i novine, i pušimo; skinuli smo kape i stavili ih kraj sebe, pa se vjetar igra našom kosom, našim riječima i našim mislima.

Tri sandučića na kojima sjedimo nalaze se usred sjajnog i crvenog maka.

Poklopac s bureta za margarin stavljamo na koljena. To nam je dobar talon za skat. Kropp je ponio karte. Za svakim „nuluverom“ dolazi po jedna partija „šiberamša“. Tako bi se moglo vječito sjediti.

Iz barake dopire zvuk harmonike. S vremena na vrijeme spustimo karte i pogledamo se. Onda neko progovori: „*Djeco, djeco ...*“ ili: „*Moglo je da se gadno okrene..*“ — i za trenutak utonemo u šutnju. Obuhvata nas ono silno, skriveno osjećanje koje je u svakom od nas i za koje ne treba mnogo riječi. Nije mnogo trebalo i lako se moglo dogoditi da danas ne sjedimo na ovim sandučićima. I zato je sve to za nas novo i jako: crveni mak, dobro jelo, cigarete i ljetnji povjetarac.

— Da li je netko još koji put vidio Kemmericha? — pita Kropp.

— Leži u St. Josephu — kažem ja.

Müller kaže da je ranjen u butinu, a to je dobar razlog za jedan odlazak do kuće. Odlučujemo da ga popodne posjetimo. Kropp vadi nekakvo pismo: — Pozdravlja vas Kantorek.

Smijemo se. Müller baca cigaretu i kaže: — Volio bih da je ovdje.

Kantorek je bio naš razredni starješina, strog, žgoljav, s mišjim licem i sivim redengotom. Bio je otprilike iste visine kao i podoficir Himmelstoss, zvani „užas Klosterberga“. Smiješno je, uostalom, to što sve nedaće u svijetu dolaze uglavnom od malih ljudi; oni su mnogo energičniji i netrpeljiviji od visokih. Uvijek sam vodio računa o tome da ne padnem u četu s komandrom malog rasta; oni su u većini slučajeva gadne krvopije.

Na satovima gimnastike Kantorek nam je toliko govorio i propovijedao dok nismo svi zajedno, cio razred, krenuli s njim na čelu u okružnu regrutnu komandu i prijavili se. I sad ga vidim kako nas strijelja pogledom kroz naočari i uzbuđeno govori: „*Vi idete svi, drugovi, zar ne?*“

Odgojitelji takve vrste drže svoja osjećanja uvijek pripravna u džepu na prsluku; i koriste ih u svakoj prilici, kao lekcije. Ali mi onda još nismo razmišljali o tome.

Istina, jedan od nas se dvoumio i oklijevao da pođe s nama. Bio je to Joseph Behm, debeljuškast, dobroćudan dečko. Ipak je popustio, jer nije imao drugog izlaza. Vjerojatno da su i mnogi drugi mislili kao on, ali ko bi se mogao izdvojiti u to vrijeme kad je riječ „kukavica“ lako letjela i s roditeljskih usana. Niko nije ni slutio šta će se sve poslije dogoditi.

Najrazumniji su, ipak, bili siromašni ljudi koji su od samog početka smatrali rat za nesreću, dok imućniji građani nisu krili radost, mada je njima, prije nego ikome drugom, trebalo da bude jasno kakve će biti njegove posljedice.

Katczynsky veli da je tome uzrok naš odgoj, koji zaglupljuje. A ono što Katcz kaže dobro je smišljeno.

Behm je, začudo, pao među prvima. Pri jednom jurišu dobio je metak među oči i mi smo ga ostavili vjerujući da je mrtav. A nismo ga mogli ponijeti jer smo na brzinu odstupili. Popodne smo čuli kako nas doziva i vidjeli ga kako puzi. Prije toga bio je samo u nesvijesti. Kako

je bio oslijepljen i izbezumljen od bola, nije tražio zaklone, tako da su ga ubili prije no što je iko od nas mogao da mu priđe.

Kantorek, naravno, ne može biti odgovoran za to, jer dokle bismo došli ako bi se i tako nešto moglo nazvati krivicom. Pa bilo je tisuće Kantoreka i svi su oni vjerovali da čine najbolje što mogu, onako kako im je to bilo najzgodnije.

Ali za nas baš u tome leži njihovo bankrotstvo.

Trebalo je da oni budu ti koji će nama, osamnaestogodišnjacima, biti posrednici i vodiči u zrelost, u svijet rada i dužnosti, kulture i napretka, u budućnost. Mi smo ih ismijavali ponekad i voljeli da im podvaljujemo, ali smo, u suštini, vjerovali u njih. Uz pojam autoriteta, čiji su oni bili nosioci, mi smo u sebi vezivali dublje razumijevanje i više ljudskog saznanja. Ali prvi leš koji smo ugledali zbrisao je to uvjerenje. Bili smo prinuđeni da saznamo da su naše godine bile poštenije od njihovih; oni su nas nadmašivali samo riječima i vještinom. Prva topovska kanonada otkrila je našu zabludu i uništila onaj pogled na svijet kome su nas oni učili.

I dok su oni pisali i propovijedali, mi smo gledali bolnice i ljude na samrti; dok su oni služenje državi isticali kao nešto najviše, mi smo već saznali da je strah od smrti najjači. Mi nismo zbog toga postali ni buntovnici ni dezertteri ni kukavice, oni su vrlo lako izgovarali te riječi, mi smo voljeli svoju domovinu kao i oni, u svakom jurišu smo hrabro išli naprijed. Ali smo već umjeli da pravimo razliku i naučili se da gledamo. I vidjeli smo da od njihovog svijeta nije ostalo ni traga. Odjednom smo ostali strahovito usamljeni, sami smo morali da se borimo sa svima.

Prije no što smo krenuli Kemmerichu, spakovali smo njegove stvari: one će mu na putu dobro doći.

U poljskoj bolnici je velika gužva. Kao i obično, osjeća se zadah karbola, truljenja i znoja. U barakama se čovjek navikne na mnoge stvari, ali ovdje, i pored svega, ima od čega da se onesvijesti. Na nekoliko mjesta raspitujemo se za Kemmericha; on leži u jednom odjeljenju i očekuje nas s nejakim izrazom radosti i nemoćnim uzbuđenjem. Dok je bio u nesvijesti, ukrali su mu sat.

Müller maše glavom.

— Uvijek sam ti govorio da tako dobar sat ne treba nositi sobom.

Müller je priličan neotesanko i voli da podsjeća ljude. Inače bi šutio, jer svi vidimo da Kemmerich neće izići živ iz te sobe. Malo je važno da li će naći svoj sat. Najviše što bi se moglo učiniti to je poslati ga njegovoj kući.

— Pa, kako je, Franz? — pita Kropp.

Kemmerich opušta glavu: — Eto ... Samo me noge prokleta bole.

Pogledamo njegov krevet. Kemmerichova noga leži pod žičanim bandažem, iznad koga se izdigao pokrivač. Munem Müllera u cjevanicu, jer je on u stanju da Kemmerichu kaže ono što smo već napolju saznali od bolničara: da više nema noge. Amputirana mu je. On jezivo izgleda, žut je i pepeljast; na licu su mu urezane one čudne crte koje su nam tako dobro poznate, jer smo ih vidjeli već stotinu puta. Pravo rečeno, to i nisu crte, to su prije znaci. Pod kožom više ne kuca život, on je potisnut do krajnjih ivica tijela; smrt djela u unutrašnjosti organizma, već vlada u njegovim očima. To je još ostalo od našeg druga Kemmericha, koji je nedavno s nama pržio konjsko meso i čučao po ljevkovima od granata. To je još uvijek on, ali opet i nije on. Njegov lik je izbrisan i neodređen, kao fotografska ploča kojom se dvaput snimalo. Čak i njegov glas podsjeća na pepeo.

Sjećam se našeg polaska na front. Njegova majka, dobrodušna i debela žena, ispratila ga je do postaje. Stalno je plakala. Lice joj je bilo naduveno i otečeno. Kemmerich se pomalo stidio, jer se ona od svih najslabije držala i prosto tonula u salu i vodi. Onda je baš mene izabrala: svaki čas me hvatala za ruku i preklinjala me da pazim na Franza kad budemo na frontu. On je zaista imao pravo dječje lice i tako nježne kosti da je poslije četiri nedjelje nošenja ranca dobio ravna stopala. Ali kako se u ratu može paziti na nekoga!

— Sad ćeš ti kući! — kaže Kropp. — Inače bi čekao najmanje tričetiri mjeseca na odsustvo.

Kemmerich potvrđuje glavom. Teško mi je da gledam njegove ruke.

Kao da su voštane: pod noktima je naslagana rovovska prljavština plavkastocrna, kao otrov. Mislim na to kako će njegovi nokti, kao kakva fantastična podzemna biljka, nastaviti da rastu dugo pošto Kemmerich više ne bude disao; vidim to pred sobom: oni se

grče kao spirale vadičepa i neprekidno rastu zajedno s kosom na lubanji koja se raspada, kao trava na plodnoj zemlji, baš isto kao trava. Kako je to moguće?

Müller se naginje: — Donijeli smo ti stvari, Franz.

Kemmerich načini znak rukom: — Metni ih pod krevet.

Müller to uradi. Kemmerich se ponovo vraća na svoj sat. Kako da ga umirimo a ne izazovemo sumnju u njemu? Müller se pojavljuje sa parom avijatičarskih čizama u rukama. To je divna engleska obuća od mekane žute kože, koja dopire skoro do koljena i vezuje se do vrha. Stvar na kojoj se može pozavidjeti. Müller ih posmatra s divljenjem. Potom prinosi njihove đonove svojim otrcanim cokulama i pita: — Hoćeš li ponijeti čizme, Franz?

Sva trojica imamo istu misao. Čak i ako bi ozdravio, mogao bi da upotrebljava samo jednu; za njega su, prema tome, one bez vrijednosti. A u ovakvoj situaciji bila bi šteta da ostanu ovdje, jer će ih bolničari, naravno, dići čim on umre.

Müller nastavlja: — Nećeš da ih ostaviš?

Kemmerich neće. To je najbolje što ima.

— Da se trampimo? — produžuje Müller. — Ovdje, na frontu, mogu da posluže.

Kemmerich neće ni da čuje. Munem Müllera u nogu. Oklijevajući, on najzad vraća pod krevet te lijepe čizme.

Progovorimo još nekoliko riječi pa se oprostimo od svog druga.

— Sretno, Franz!

Ja mu obećavam da ću navratiti i sutra. I Müller pristaje uz mene.

On misli na čizme i hoće da su mu na oku.

Kemmerich uzdiše. U groznici je. U hodniku zaustavljamo jednog bolničara i tražimo da Kemmerichu da jednu injekciju.

On odbije: — Kad bismo svima redom dali morfijum, trebalo bi nam ga burićima ...

— Ti si, valjda, ovdje da služiš samo oficire! — kaže Kropp s mržnjom.

Hitro interveniram, počevši s cigaretom za bolničara. On uzima i ja ga pitam: — Uostalom, možda ne smiješ da daješ injekcije?

Moje pitanje ga pogađa.

— Što me pitate ako ne vjerujete.

Stavim mu u ruku još nekoliko cigareta.

— Učini nam ...

— Pa, neka bude — kaže on.

Kropp ga prati, jer nema povjerenja u njega, i hoće da vidi šta će bolničar da uradi. Čekamo ga napolju.

Müller se opet vraća na čizme: — Taman su za mene. S ovim čamcima stalno dobijam žuljeve.

Vjeruješ li da će izdržati do sutra, poslije zanimanja? Ako noćas ode, zbogom čizme!

Albert se vraća: — Mislite?... — pita.

— Gotov je, — odgovara Müller sa sigurnošću.

Vraćamo se našim barakama. Ja mislim na pismo koje sutra treba da napišem Kemmerichovoj majci. Hladno mi je, popio bih koju čašicu.

Müller čupka travu i žvaće je. Iznenada, mali Kropp baca svoju cigaretu, bijesno je izgazi, pa ojađeno i rastrgano pogleda unaokolo: — Prokleta govna, da bi prokleta!

Koračamo i dalje, dugo. Kropp se primirio. Znamo mi to. Nazivamo ga rovoškim bjesnilom. Svakoga jednom zahvati. Müller ga pita: — Šta ti u stvari, piše Kantorek?

On se nasmije: — Piše kako smo gvozdena omladina.

Sva trojica se oporo nasmijemo. Kropp počinje da psuje: zadovoljan je što uopće može da govori...

Eto šta misle, eto šta misle te stotine tisuća Kantoreka! „*Gvozdena omladina!*“ Omladina? Nijedan od nas nema više od dvadeset godina. Ali mladi? Omladina? Već odavno je svršeno s tim. Mi smo stari ljudi.

II

Čudno mi je kad pomislim da kod kuće, u ladici pisaćeg stola, leži početak drame „*Saul*“ i čitava hrpa pjesama. Toliko večeri proveo sam nad njima, svi smo radili ponešto tako; ali sad mi je sve to postalo tako nestvarno da prosto ne mogu ni da zamislim kako je izgledalo.

Otkako smo ovdje sav naš stari život je presječen, mada mi ništa nismo učinili da tako bude. Ne jednom pokušavamo da to objasnimo i pronađemo mu razlog, ali nam ne polazi za rukom. Naročito nama koji imamo po dvadeset godina, sve je smučeno, Kroppu, Mülleru, Leeru i meni, nama koje Kantorek naziva gvozdenom omladinom. Stariji vojnici su čvršće povezani s prošlošću; oni imaju korijena, imaju ženu, djecu, poslove i interese dovoljno jake da bi ih rat mogao razoriti. Ali mi, sa svojih dvadeset godina, imamo samo svoje roditelje i, poneki, djevojku. A to je malo. Čovjeku u našim godinama autoritet roditelja sveden je na minimum, a žene još nisu ovladale njime. I, osim toga, u nama i nije bilo ničeg drugog: malo mladalačkih sanjarija, poneka mala strast i škola; naš život nije išao dalje. A od svega toga nije ostalo više ništa. Kantorek bi rekao kako smo baš bili na pragu života. Tako je i bilo. Nismo još bili uhvatili korijena. Rat nas je zahvatio i odvukao. Onim starijim on znači prekid. Oni mogu da misle i na druge stvari, van njega. Ali nas je zgrabio i mi ne znamo kako će se to svršiti. Sve što znamo jeste, prosto, da smo sad postali grubi na jedan čudan i bolan način, iako već odavno ne umijemo da izražavamo tugu.

Što Müller toliko želi Kemmerichove čizme, to ne znači da je u njemu manje saučešća za druga nego u onome ko se u bolu ne bi usudio da tako nešto i pomisli. Samo što on umije da pravi razliku. Kad bi te čizme Kemmerichu bile od ma kakve koristi, Müller bi radije išao bos po bodljikavim žicama nego što bi i pomislio na to kako da ih se dokopa. Ali čizme ne mogu ništa da izmijene Kemmerichovo zdravlje, a Mülleru bi dobro došle. Kemmerich će umrijeti bez obzira na to ko će naslijediti njegove čizme. Zašto, onda, da ih se Müller ne

dokopa? Na to sigurno ima više prava od kakvog bolničara. Ali kad Kemmerich umre, bit će kasno.

Zato Müller sad dobro otvara oči.

Mi smo izgubili osjećanje za kakve drukčije odnose, jer oni su lažni.

Mi računamo samo sa činjenicama i samo su nam one važne. A dobre čizme su prava rijetkost.

Na početku je i to bilo drugačije. Kad smo pošli u okružnu komandu, još smo predstavljali razred od dvadesetorice mladića koji su, a mnogima je to bilo po prvi put, gordo otišli da se zajedno obriju prije nego što stupe u kasarnski krug. Nismo imali određene planove za budućnost i malo je ko od nas pomišljao na karijeru i profesiju radi usmjeravanja egzistencije; ali u naknadu za to bili smo prepuni maglovitih ideja koje su i životu i ratu davale u našim očima idealiziran i gotovo romantičan karakter.

Naša vojna obuka trajala je deset tjedan, i to vrijeme je bilo dovoljno da nas preobrazi više nego deset godina školovanja. Naučili smo da je dobro ulašteno dugme važnije od četiri toma Schopenhauera. Isprva začuđeni, zatim ogorčeni, i na kraju ravnodušni, shvatili smo da nije važan duh, nego četka za laštenje, ne misao, nego pravila, ne sloboda, nego dresura. Postali smo vojnici sa oduševljenjem i dobrom voljom, ali je činjeno sve da nam se to smuču. Na kraju treće nedjelje već smo sasvim dobro shvatili da jedan bivši pismonoša sa zvjezdicama ima više vlasti nad nama nego nekad naši roditelji, nastavnici i svi geniji kulture zajedno, od Platona do Goethea. Svojim mladim i bodrim očima zapazili smo da se klasični pojam domovine, onako kako su nam ga ulijevali u glavu naši nastavnici, svodi u ovom trenutku na odricanje ličnosti kakvo se nikad ne bi smjelo zahtijevati ni od najjadnijeg sluga. Pozdravljati, držati se u stavu „mirno“, marširati paradnim korakom, držati oružje „pred prsi“, „nadesno“, „nalijevo“, lupati potpeticama, primati psovke i biti maltretiran na tisuću načina: mi smo drukčije zamišljali svoju misiju i činilo nam se da nas pripremaju da postanemo heroji onako kako se dresiraju cirkuski konji. Ali brzo smo se navadili. Shvatili smo čak da su neke od tih stvari i neophodne, ali da su druge sasvim suvišne. Vojnik ima nos za to.

Naš razred podijeljen je tako da su po trojica ili četvorica dopali u jednu desetinu, gdje smo se našli s frizijskim ribarima, seljacima, radnicima i obrtnicima, s kojima smo brzo postali dobri prijatelji. Kropp, Müller, Kemmerich i ja dopali smo u devetu desetinu, kojom je komandovao podoficir Himmelstoss.

On je važio za najgrdniju krvopiju u kasarni i time se ponosio.

Omalen, zdepast čovjek, s riđim, uvrnutim brkovima, koji je bio u službi već dvanaest godina, inače u civilu pismonoša. Kroppa, Tjadena, Westhusa i mene uzeo je naročito na zub, osjećajući naš prezir.

Jednog jutra morao sam da namještam njegov krevet četrnaest puta; uvijek je pronalazio nešto što ne valja i rasturao ga. Dvadeset sati (naravno, s pauzama) mazao sam par starih čizama, tvrdih kao kamen, i dogurao dotle da budu tako mekane da čak ni sam Himmelstoss lično nije rekao više ništa. Po njegovom naređenju oribao sam četkicom za zube sobu naše desetine; Kropp i ja smo, takođe po njegovom naređenju, počeli da čistimo kasarnski krug od snijega Četkom za ruke i mistrijom, i izdržali bismo makar se i smrzli da nije slučajno naišao jedan poručnik koji je nas otjerao, a Himmelstossa dobro izbrusio. Na žalost, to je imalo za posljedicu da se Himmelstoss još više okomi na nas. Ja sam bio na straži nedjeljom četiri puta uzastopce, i toliko isto požarni; pod punom ratnom spremom vježbao sam na klizavoj i vlažnoj oranici; lezi, dig'se, trkomtrk!, sve dok se nisam pretvorio u grudu blata i pao od iscrpljenosti; poslije četiri sata prikazao sam Himmelstossu svu svoju opremu besprijekorno čistu, istina s rukama krvavim od trljanja; s Kroppom, Westhusom i Tjadenom stajao sam u stav mirno četiri sata, bez rukavica, na strahovitoj hladnoći, s golim prstima stisnutim uz ledenu cijev puške, dok je Himmelstoss cupkao oko nas vrebajući i čekajući da učinimo ma i najmanji pokret da bi nas uhvatio i utvrdio grešku; u dva sata noći u košulji sam osam puta trkom silazio s posljednjeg sprata kasarne u krug, zato što su moje gaće za nekoliko centimetara virile s klupice na kojoj su svi morali da slože svoje stvari, Pored mene je trčao dežurni podoficir, Himmelstoss, gazeći me po prstima. U vježbama s bajunetom uvijek sam morao da se mjerim sa Himmelstossom, s teškom gvozdenom polugom u rukama, dok je on imao drvenu pušku kojom je bilo lako rukovati;

tako da mi je bez po muke mogao udarati po rukama koje su bile pokrivene modricama. Istina, jednom sam se toliko razbjesnio da sam se slijepo bacio na njega i tako ga udario, u želudac da se preturio. Kad se požalio, komandir čete mu se podsmjehnuo i rekao mu da samo bolje pazi. Dobro je poznao svog Himmelstossa i bio zadovoljan što je on dobio lekciju Postao sam pravi vještak u penjanju na ormar, a i, malopomalo, neću se nikog plašiti ni u čučanju; drhtali smo na sam njegov glas, ali nismo popuštali pred tom podivljalom poštanskom ragom.

Jedne nedjelje, kad smo Kropp i ja preko kasarskog kruga na jednoj motki nosili klozetski čabar, naišao je Himmelstoss, utegnut i spreman za izlazak, zaustavio se pred nama i pitao da li nam se taj posao dopada. Ne obazirući se na posljedice, namjerno smo se spotakli i prosuli mu čabar na noge. Razbjesnio se, ali je mjera bila već prevršena.

— Za ovo ćete u zatvor! — zaurlao je.

Kroppu je bilo dosta svega: — Ali će prvo biti istrage, a onda ćemo istresti sve!

— Kako to govorite s jednim podoficirom! — urlikao je Himmelstoss.

— Jeste li poludjeli! Čekajte da budete pitani. Šta ćete da uradite?

— Da istresemo sve o gospodinu podoficiru — rekao je Kropp s prstima uz šavove.

Zapazivši koliko je zabrazdio, Himmelstoss se izgubio bez riječi.

Istina, promrmljao je odlazeći: — Iskijat ćete vi to!

Ali je bilo svršeno s njegovom moći. Pokušao je još jednom na *lezi, dig'se, trkomtrk* na oranici. Mi smo, doduše, izvršavali svaku komandu, jer je komanda i mora se izvršiti. Ali smo to činili tako sporo da je Himmelstoss bio očajan. Spuštali smo se polako na koljena, zatim na ruke i tako dalje; za to vrijeme on je, već izbezumljen, izgovorio drugu komandu. I prije nego što smo se mi oznojili, on je promukao.

Na kraju nas je ostavio na miru. Naravno i dalje nas je nazivao džukelama. Ali je u tome bilo respekta.

Mnogi podoficiri su se pokazali razumniji i sasvim podnošljivi. Njih je čak bilo više. Ali, prije svega, svi su htjeli da sačuvaju što

duže dobro mjesto u pozadini, a to se moglo samo strogošću s regrutima.

Uistinu, mi smo tesani u kasarni kako se najbolje moglo i često smo urlali od bijesa. Mnogi od nas su se i razboljeli, a Wolf je čak i umro od zapaljenja pluća. Ali bismo bili smiješni u vlastitim očima da smo kapitulirali. Okorjeli smo, postali nepovjerljivi, nemilosrdni, osvetoljubivi i grubi; i to je bilo dobro jer su nam nedostajale baš te osobine. Da su nas poslali u rovove bez toga pripremnog perioda, mnogi od nas bi sigurno poludjeli. Ali ovako, ovako smo bili spremni na ono što nas je očekivalo.

Nismo bili skrhani; naprotiv, prilagodili smo se. Naših dvadeset godina, koje su nam činile teškim druge stvari, pomogle su nam u tome.

Ali od svega je bilo najvažnije da se u nama stvorilo jedno jako i životno osjećanje zajedničkog, iz koga se poslije na frontu rodilo ono najljepše što rat može da prouzrokuje: drugarstvo.

Sjedim na Kemmerichovom krevetu. On se sve više i više gubi. Oko nas je sve ispreturano. Stigao je sanitetski vlak i odabiraju ranjenike sposobne za transport. Liječnik prolazi kraj Kemmerichovog kreveta i ne pogledavši.

— Ti ćeš idući put, Franz! — kažem.

On se laktovima uzdiže na jastuku.

— Amputirali su me.

On već zna, dakle. Klimam glavom i odgovaram mu: — Budi sretan što si se tako izvukao.

On šuti. Ja nastavljam: — Mogle su biti i obje noge, Franz. Wegeler je izgubio desnu ruku, a to je mnogo gore. A, onda, vratit ćeš se kući.

Gleda me: — Misliš?

— Svakako.

On ponovi: — Misliš?

— Sigurno, Franz. Samo, najprije treba da se oporaviš od operacije.

Daje mi znak da se približim. Naginjem se i on promrmlja: — Ja ne vjerujem.

— Ne govori gluposti, Franz. Vidjet ćeš i sam za nekoliko dana. Šta je to jedna noga manje. Ovdje se dotjeruju i mnogo teže stvari.

On diže ruku: — Pogledaj... prste.

— To je od operacije. Jedi dobro i vidjet ćeš kako ćeš se oporaviti. Je l' vas dobro hrane?

Pokazuje mi dopola punu porciju. Uzbuđujem se: — Franz, treba da jedeš, najvažnije je jesti. I ovo tu je baš dobro.

On odbija. Malo poslije polako kaže: — Nekad sam želio da postanem šumar.

— Pa, to možeš još uvijek — odgovorim tješeći ga. — Sad ima sjajnih proteza s kojima se i ne primjećuje da ti nešto nedostaje. One se savršeno sastave s mišićima. S protezom za ruku može se micati prstima i raditi, pa i pisati. A, štaviše, uvijek se pronade i ponešto novo.

Nekoliko trenutaka ostaje miran. Onda progovori: — Možeš da uzmeš moje čizme za Müllera.

Potvrđujem glavom i pitam se šta bih mu dobro mogao reći da ga ohrabrim. Usne su mu ispijene, usta se proširila, a zubi vire, nalik na kredu. Meso se rastapa, čelo se sve više ističe, jagodice strče. Nazire se kostur. I oči već upadaju u duplje. Za nekoliko sati sve će biti svršeno.

On nije prvi koga gledam u tom stanju; ali mi smo rasli zajedno, a to je nešto sasvim drugo. Prepisivao sam zadatke od njega. U školu je najčešće dolazio u kestenjastom odijelu s pojasom; rukavi su mu bili iskrzani. Osim toga, jedini je od nas bio u stanju da na vratilu izvede „veliki obrt“, i tada bi mu kosa zalepršala po licu kao svila. Kantorek se zbog toga ponosio njime. Cigarete nije mogao da podnese. Koža mu je bila veoma bijela; imao je nečeg djevojačkog u sebi.

Gledam svoje čizme. Velike su i glomazne, hlače su uvučene u njih; kad čovjek ustane izgleda debeo i snažan u tim širokim čunkovima. Ali kad idemo na kupanje i svučemo se, odjednom naše noge i naša ramena postaju tanka. Tada više nismo vojnici nego skoro djeca i teško se može povjerovati da smo u stanju da nosimo ranac. Neobično je to kad smo goli: postajemo civili pa se skoro tako i osjećamo.

Na kupanju je Franz Kemmerich izgledao mali i tanak kao dijete. Sad on leži ovdje, zašto? Treba provesti cio svijet pored ovog

kreveta, govoreći: „*To je Franz Kemmerich, koji ima devetnaest i po godina i koji neće da umre. Ne dajte da umre!*”

Misli mi se miješaju. Ova atmosfera karbola i truljenja pritiska pluća; kao neka teška kaša koja guši.

Postaje mračno. Kemmerichovo lice blijedi; odiže se na jastuku i toliko je blijed da izgleda da svjetluca. Usta se lagano pokreću.

Približavam mu se. On šapuće: — Ako nađete moj sat, pošaljite ga kući.

Ne protivrječim mu, sad je to već izlišno. Nema više načina da ga uvjeravam. Moja nemoć me slama. To čelo s ugnutim sljepoočicama, ta usta koja su još samo zubalo, taj ušiljeni nos. I debela žena koja plače kod kuće i kojoj treba da pišem. Da sam bar već napisao to pismo!

Bolničari prolaze s bocama i kofama. Jedan se upućuje Kemmerichu, baci ispitivački pogled na njega i udalji se. Vidi se da čeka, sigurno mu je potrebna postelja.

Približavam se Franzu i govorim mu kao da sam u stanju da ga spasem: — Možda će te poslati u oporavilište na Klosterbergu, Franz, usred vila. Moći ćeš s prozora da gledaš polja sve do drveća na horizontu. Sad je najljepša doba godine, kada žito zri; pod zalazećim suncem polja izgledaju kao sedef. I aleja jablanova kraj Klosterberga, gdje smo hvatali zetove*.

Moći ćeš da napraviš akvarijum i gajiš ribe, da izlaziš, bez potrebe da od bilo koga tražiš dozvolu, moći ćeš da sviraš na glasoviru ako hoćeš.

Naginjem se nad njegovo lice koje je utonulo u sjenku. Još diše, jedva čujno. Lice mu je mokro, on plače. Baš sam lijepo napravio svojim glupim riječima!

*riba

— Hajde, Franz...

Obgrlim ga oko ramena i prislonim lice uz njegovo.

— Hoćeš li sada da spavaš?

On ne odgovara. Suze mu teku niz obraze. Obrisao bih ga, ali mi je rubac suviše prljav.

Protekao je jedan sat. Sjedim i napregnuto posmatram svaki njegov izraz, da vidim hoće li još nešto reći. Kad bi, bar, htio da otvori usta i da jauče. Ali on samo plače, glave nagnute u stranu. Ne govori ni o svojoj majci, ni o braći, ne govori ništa, sve to već leži daleko od njega. Sad je potpuno sam sa svojim kratkim devetnaestogodišnjim životom i plače zato što ga napušta.

Ovo je najbolniji i najteži rastanak koji sam ikad doživio, iako je i onaj s Tiedjenom bio zaista tužan. Taj momak, jak kao medvjed, urlao je na sav glas i dozivao majku i razrogačenih očiju, s očajanjem sprečavao liječnika jednim tesakom da se približi njegovom krevetu, sve dok nije izdahnuo.

Kemmerich odjednom zaječi i zakrklja.

Skočim, izletim posrćući iz sobe i pitam: — Gdje je liječnik? Gdje je liječnik?

Kad ugledam bijeli mantil, ščepam ga: — Dođite odmah, inače će Franz Kemmerich umrijeti!

On se oslobodi i pita jednog bolničara koji tu stoji: — Šta to znači?

Ovaj odgovara: — Krevet 26. Amputirana noga.

On se obrecne: — Otkud mogu da znam šta se događa. Danas sam sjekao pet nogu.

Odgurne me i kaže bolničaru: — Pogledajte.

I otrči u operacionu salu.

Drhtim od bijesa prateći bolničara. Čovjek me pogleda i kaže: — Operacija za operacijom od pet ujutru, da poludiš, vjeruj mi. Danas je već šesnaest otišlo. Tvoj je sedamnaesti. A bit će ih sigurno dvadeset.

Odjednom se osjećam slabim, nemam snage da idem dalje. Uzaludno je da više psujem. Trebalo bi da se srušim i da se više nikad ne dignem.

*

Stojimo kraj Kemmerichovog kreveta. Mrtav je. Lice mu je još mokro od suza. Oči poluotvorene. Žute su kao stara dugmeta od kosti.

Bolničar me mune: — Uzimaš li njegove stvari?

Klimnem glavom. On nastavlja: — Moramo ga odmah odnijeti, treba nam krevet. Drugi već čekaju napolju, u hodniku.

Uzimam stvari i skidam Kemmerichovu pločicu za raspoznavanje.

Bolničar pita za njegovu bukvicu, ali nje nema. Kažem da je, sigurno, u četnoj kancelariji i odlazim. Iza mene već vuku Franza na šatorskom krilu.

Napolju mi mrak i vjetar dolaze kao kakvo oslobođenje. Udišem punim plućima i osjećam kako mi zrak dodiruje lice, topliji i blaži no ikad.

I odjednom počinjem da mislim na djevojke, livade pune cvijeća i bijele oblake. Noge mi se u čizmama same pokreću; koračam brže, trčim. Vojnici promiču kraj mene, njihovi razgovori me uzbuđuju, iako ih ne razumijem.

Zemlja je prepuna snage koja se kroz đonove razliva po meni. Noć svjetluca kao električne čestice, front muklo odjekuje kao koncert bubnjara. Udovi mi se lako pokreću, osjećam da su mi zglobovi jaki, dišem i dašćem. Noć je živa, ja sam živ. Gladan sam, gladniji nego kad glad potječe samo iz želuca.

Müller stoji pred barakom i čeka me. Dajem mu čizme. Ulazimo unutra i on ih proba. Dobre su mu. Onda čeprka po svojim stvarima i daje mi komad salfalade. Tome dodaje i vreo čaj s rumom.

III

Dobijamo dopunu. Popunjavaju se praznine i slamarice u barakama su začas zauzete. To su dijelom stariji ljudi, ali nam je određeno, također, i dvadeset pet mladića iz centra za regrutovanje u pozadini. Skoro su po godinu dana mlađi on nas. Kropp me mune: — Vidje li dječurliju?

Potvrđujem glavom. Isprismo se, obrijemo se u krugu, gurnemo ruke u džepove na hlačama, odmjeravamo pogledom remce i držimo se kao veterani.

Katczinsky nam se pridružuje. Prođemo kroz štale i dođemo do novodošavših, koji baš primaju gasmaske i kavu. Katcz pita jednog od najmlađih: — Sigurno već odavno niste ništa pošteno bacili u kljun, a?

— Jutrom kruh od rotkve, u podne kuhana rotkva, uveče kotlete od rotkve i salata od rotkve.

Katczinsky zvizne s razumijevanjem: — Kruh od rotkve? Vi ste imali sreće; prave ga već i od strugotine. Ali šta bi rekao na bijeli grah? Bi li jednu porciju?

Mališa pocrveni: — Ne zezaj!

Katczinsky odgovori samo: — Uzmi porciju.

Slijedimo ga radoznalo. On nas dovodi do nekakvog čabra koji stoji kraj njegove slamarice. Zaista, dopola je pun bijelog graha s govedinom.

Katczinsky se postavlja kraj čabra kao kakav general i kaže: — Oči otvori, prste ispruži! To je pruska parola.

Začuđeni smo. Ja ga pitam: — Bogamu, Katcz, otkud ti to?

— Patlidžan je bio zadovoljan što sam ga toga otarasio. Da sam mu za to tri komada padobranske svile. Dašta, sjajan je hladan bijeli grah!

Velikodušno daje malome porciju i veli: — Kad se sljedeći put pojaviš ovdje s porcijom, držat ćeš u lijevoj ruci cigaru ili paklič duhana. Razumiješ?

Onda se okreće nama: — Za vas, naravno, ionako ide.

Katczynsky je nezamjenljiv čovjek jer je obdaren šestim čulom. Takvih ljudi ima svuda, ali ih niko ne zapaža na prvi pogled. U svakoj četi nađe se po jedan ili dvojica. Katczynsky je najveći prepredenko od svih koje znam. Mislim da je po zanimanju postolar, ali to nije mnogo važno, jer on zna sve zanate. Dobro je biti prijatelj s njime. Mi to i jesmo, Kropp i ja, a, u izvjesnoj mjeri, i Haie Westhus. Pravo rečeno, on je nekako više izvršno lice, jer radi pod Katczovom komandom kad su potrebne pesnice da se realizira neki pothvat. U naknadu za to on dobija svoj dio.

Na primjer, uđemo noću u neko potpuno nepoznato mjesto, neku kukavnu rupu u kojoj se odmah vidi da je sve pokupljeno i da nije ostalo ništa drugo osim zidova. Konačište koje nam dodijele je neka jadna mala tvornica, tek preudešena za ovu svrhu. Kreveti su, u stvari, obične daske prepletene žicom.

Gvozdена žica je tvrda. Pokrivača koji bi se stavio preko nje nemamo, jer nam onaj jedini koji imamo treba za pokrivanje. A šatorsko krilo je pretanko.

Katcz osmotri stvar i kaže Haie Westhusu: — Za mnom!

Pođu u taj sasvim nepoznat gradić i kroz pola sata vraćaju se s naramcima slame. Katcz je pronašao nekakvu štalu i u njoj slamu. Sad bismo mogli sasvim lijepo da spavamo da nismo opasno gladni.

Kropp pita jednog artiljerca koji je već dugo u tom kraju: — Ima li gdje ovdje kakva kantina?

Čovjek se smije: — Vraga, nema ovdje baš ništa. Ni mrvu 'ljeba nećeš naći.

— Zar nema više mještana?

Čovjek otpljune: — Tja, ima nekoliko, al' i oni lunjaju oko kazana da što iskamče.

Đavolska stvar. Morat ćemo da stegnemo remen za još jednu rupu i sačekamo sutrašnje sljedovanje.

Međutim, ugledam kako Katcz stavlja kapu na glavu i pitam ga: — Kuda ćeš, Katcz?

— Malo u izvidnicu! — i otumara napolje.

Artiljerac se podsmjehuje: — Hajd, hajd, izviđaj! Pazi samo da se ne pretrgneš!

Ležerno razoružani i dvoumimo se da li da načnemo rezervnu hranu.

Ali to je suviše opasno. Zato pokušavamo da malo odrijemamo.

Kropp prepolovi jednu cigaretu i daje mi polovicu. Tjaden priča o svom nacionalnom jelu, krupnom grahu sa slaninom. On osuđuje spremanje bez čubra. Ali naročito je važno da se sve kuha zajedno, a ne, sačuvaj božje blagi!, krompir, grah i slanina zasebno. Neko promrmlja da će, ako Tjaden smjesta ne prestane, napraviti od njega čubar za taj njegov grah. Potom zavlada tišina u prostranoj sobi. Samo nekoliko svijeća treperi u grlicima boca i artiljerac na mahove pljune.

Već smo u polusnu kad se vrata otvore i pojavi se Katcz. Čini mi se da sanjam: on nosi pod miškom dva kruha, a u ruci drži vrećicu za pijesak, umrljanu krvlju, u kojoj je konjsko meso.

Artiljercu od zaprepašćenja ispade lula iz zuba. Pipa kruh: — Majku mu, odistinski kruh, pa još vruć!

Katcz ne trati vrijeme pričanjem. Došao je do kruha, ostalo je malo važno. Vjerujem, prosto, da kad bi ga čovjek postavio u pustinju, on bi za jedan sat napravio večeru od pečenja, datulja i vina.

— Nacijepaj drva! — kaže kratko Haieu.

Zatim vadi ispod šinjela jedan tiganj, a iz džepa šaku soli i grudu masti. Mislio je na sve. Haie pali vatru na samom podu i ona pucketa u praznini tvorničke prostorije. Silazimo s kreveta.

Artiljerac oklijeva, ne zna da li da se baci u hvaljenje ne bi li i njemu što dopalo; ali Katczinsky ne obraća nikakvu pažnju na njega, ponaša se kao da artiljerac uopće ne postoji. Najzad artiljerac odlazi mrmljajući psovke.

Katcz zna kako se prži konjsko meso da bi bilo mekano. Ne valja ga odmah staviti u tiganj, jer će se stvrdnuti: najprije treba da se malo zagrije u vodi. Posadimo se u krug, s noževima u rukama, i navalimo.

Takav je Katcz. Kad bi negdje bilo u čitavoj godini samo u toku jednog sata nešto za jelo, on bi tačno onog sata, kao u nadahnuću, nabio kapu na glavu, izišao i pošao vođen kompasom pravo do tog mjesta i pronašao ga.

On pronade sve: kad je hladno, male peći i drva, sjeno i slamu, stolove i stolce, ali najprije štogod za njupanje. To je prava zagonetka. Prosto da se povjeruje kako mu to čarolijama pada sa

neba. Njegov pravi majstorski potez bile su četiri kutije rakova. Samo što smo mi više voljeli da je u pitanju bilo salo.

Izvalili smo se pred barakom, na sunčanoj strani. Miriše katran, ljeto i znojave noge.

Katcz sjedi pored mene, jer voli da čavrlja. Danas u podne smo cio sat vježbali pozdravljanje, zato što je Tjaden aljkavo pozdravio jednog majora.

Katcz stalno misli na to.

— Vidjećeš, — kaže — izgubićemo rat zato što umijemo suviše dobro da pozdravljamo.

Kropp nam prilazi bosonog i sa zavrnutim nogavicama. Stavlja svoje oprane čarape na travu da se suše. Katcz gleda u nebo, gromoglasno prdne i kaže sentenciozno: — Kad u grah diraš, na trticu sviraš!

Kropp i Katcz počinju diskusiju. Istovremeno se i klade u bocu piva za rezultat zračne borbe koja se odigrava iznad nas.

Katcz ne odstupa od jednog svog mišljenja, koje, kao stari frontaški štakor, opet izražava u stihovima: — Ista hrana, ista plata, i nestat će začas rata!

Kropp je, međutim, mislilac. Njegov prijedlog je da objava rata bude pravo narodno veselje, s ulaznicama i muzikom, kao za borbe s bikovima.

Zatim bi u areni ministri i generali obiju zemalja, u kupaćim kostimima i naoružani batinama, navalili jedni na druge. Pobijedila bi ona zemlja čiji se predstavnik posljednji održi na nogama. To bi bio mnogo jednostavniji sistem, bolji od ovoga u kome se tuku između sebe oni koji su za borbu najmanje zainteresirani.

Prijedlog nailazi na uspjeh, a zatim razgovor prelazi na kasarnsku dresuru.

Pred oči mi iskrsne jedna slika. Vrelo podnevno sunce obasipa kasarnski krug. Paklena vrućina visi nepomično nad njim. Kasarna izgleda kao izumrla. Sve spava. Odnekud se čuju samo dobošari kako vježbaju nevješto, monotono, idiotski. Kakav sklad: podnevna vrućina, kasarnski krug i vježbanje dobošara.

Kasarnski prozori su prazni i mračni. Na nekim vise platnene hlače koje se suše. Sa zavišću gledamo tamo. U sobama je hladovina.

O, tamne sobe što zaudarate na plijesan, s gvozdenim krevetima i četvrtasto namještenom posteljinom, ormančićima i klupicama ispred njih! Čak i vi možete da postanete predmet naših želja. Gledane odavde, vi ste sad za nas divni odsjaj domovine, vi sa svojim mirisom ustajale hrane, dima i uniformi.

Katczynsky opisuje te sobe živim bojama i s velikom tronutošću. Šta li bismo dali da se vratimo u njih! Jer naše misli se ne usuđuju da idu dalje.

O, satovi obuke i rana jutro! „*Koji su dijelovi puške model 98?* " O, popodnevi satovi gimnastike! „ *Oni koji sviraju u glasovir neka istupe!*

Nadeesno! Maršmarš, pravac kuhinja, javite se na ljuštenje krumpira!"

Tonemo u uspomene. Kropp se odjednom nasmije i kaže: — Prijelaz u Lohneu!

To je bila omiljena igra našeg kaplara. Lohne je postaja na kojoj treba promijeniti vlak. Da se oni od nas koji odlaze na odsustvo ne bi prevarili, Himmelstoss je vježbao s nama u sobi prijelaz iz vlaka u vlak. Trebalo je da utuvimo da se u Lohneu drugi vlak hvata kroz jedan podzemni prolaz.

Taj prolaz predstavljali su naši kreveti i svi bismo se postavili lijevo od njih. Zatim je dolazila komanda: „ *Prijelaz u Lohneu!"* i svi smo se munjevito provlačili ispod kreveta i pojavljivali se na drugoj strani.

Satima smo izvodili tu vježbu.

U međuvremenu je njemački avion oboren. On pada kao kometa, s putanjom od dima za sobom. Kropp tako gubi bocu piva i zlovoljno odbrojava novac.

— Kao poštar Himmelstoss je, svakako, smjeran čovjek — kažem kad se razočarani Albert malo smirio.

— Kako to da je kao podoficir takva životinja?

To pitanje vraća Kroppu živost: — Ne radi se tu samo o Himmelstossu već i o mnogim drugim. Čim dobiju zvjezdice ili sablju, potpuno se mijenjaju, kao da su se nagutali armiranog betona.

— To radi uniforma — nagađam ja.

— Nisi daleko — kaže Katcz i namješta se ugodnije za veliki govor. — Ali razlozi su u drugim stvarima. Vidiš, kad naučiš psa da

jede krompir, a potom mu ponudiš komad mesa, on će, uprkos svemu, poletjeti na njega zato što mu to leži u prirodi. A ako čovjeku daš ma i malo vlasti, događa se isto: on će se baciti na nju. To nastaje samo od sebe, jer je čovjek u suštini prljava životinja i tek kasnije, možda, dobija glazuru pristojnosti, kao komad kruha namazan mašću. A vojska podrazumijeva uvijek vlast jednog čovjeka nad drugim. Nesreća je u tome što svi imaju suviše mnogo vlasti: podoficir može običnog redova da zavatlava do ludila, poručnik podoficira i kapetan poručnika. I zahvaljujući činjenici da svako zna vrijednost svoje vlasti, on se navikne da je upotrebljava. Uzmi najjednostavniji slučaj: vraćamo se sa zanimanja i umorni smo kao psi.

Onda pada komanda: „ *Pjevaj!* ” Naravno, pjesma ispada vrlo žalosno, jer je svaki od nas zadovoljan što uopće ima dovoljno snage da drži pušku. I već je četa okrenuta i, za kaznu, egzercira još jedan sat. Na povratku se ponovo komanduje pjevanje i pjesma sada dobro ispada. Kakvu svrhu ima sve to? Komandir čete protjerao je svoju volju zato što ima vlasti. Niko mu to neće predbaciti, naprotiv, reći će mu da je energičan. Uostalom, to je tek sitnica; ima još mnogo gorih stvari kojima se vadi duša na pamuk. I sad vas pitam: neka je čovjek što god hoće u civilu, koji je to posao u kome on sebi može dozvoliti tako nešto a da prođe bez rascopane njuške? Tako nešto moguće je samo u vojsci. Vidite i sami: vlast zavrti glavu čovjeku. I utoliko više ukoliko je u civilu manje smio da govori.

— To se kaže: discipline mora biti! — izjavljuje Kropp nemarno.

— Uvijek oni pronađu razloge — gundža Katcz. — Uostalom, to je, možda, potrebno, ali ne treba da se pretvori u šikaniranje. A objasni ti to jednom bravaru, jednom slugi ili radniku, objasni jednom selji, a oni ovdje čine većinu. On jednostavno vidi da ga tjeraju da podnosi svakojaka maltretiranja i da mora ići na front, a on tačno zna šta je potrebno a šta nije. Kažem vam, pravo je čudo što prost vojnik ovdje na frontu ovako izdržava. Pravo čudo!

Svima je to poznato, jer svi znamo da samo u rovovima prestaje dresura, ali da već na nekoliko kilometara iza fronta ponovo počinje, makar i sa najvećim glupostima: vježbama u salutiranju ili paradnom maršu, jer je gvozdeno pravilo da vojnik uvijek mora nečim da bude zaposlen.

U tom trenutku se pojavljuje Tjaden, s crvenim pjegama na licu.

Zamuckuje od uzbuđenja. Ozaren, prosto sriče riječi: — Himmelstoss je na putu ovamo! Dolazi na fronti Tjaden je strahovito ljut na Himmelstossa zato što ga je ovaj u kasarni odgajao na svoj način. Tjaden mokri u krevetu dok spava, ali to mu dolazi samo od sebe. Himmelstoss je uporno tvrdio da je u pitanju samo lijenost i pronašao način dostojan sebe da izliječi Tjadena.

U obližnoj baraci našao je još jednog koji mokri u krevetu, nekog Kindervatera, i smjestio ga u istu sobu s Tjadenom. U našim barakama nalazili su se oni obični kreveti: po dva jedan nad drugim, sa dnom od žice. Himmelstoss je postavio obojicu tako da je jedan imao gornji, a drugi donji krevet. Naravno, onaj donji bio je tako u vraškom položaju. Ali su zato sutradan mijenjali krevet. Onaj dolje odlazio je gore da bi se mogao revanširati. To je bio metod samoodgoja koji je izmislio Himmelstoss.

Zamisao je bila odvratna, ali kao ideja nije bilo loše. Na nesreću, sve to nije služilo ničemu, jer je osnovna Himmelstossova pretpostavka bila pogrešna. Ni kod jednog ni kod drugog to nije bila posljedica lijenosti. To su svi mogli da vide, bar po njihovoj bljedunjavoj koži. Krajnji rezultat bio je da je jedan od njih dvojice uvijek spavao na podu, gdje je lako mogao da nazebe.

Međutim, dolazi Haie i sjeda pred nas. Namigne mi i polako protrlja svoju šapu. Mi smo zajedno proživjeli najljepši dan našeg vojničkog života.

To je bilo uveče pred odlazak na front. Dodijelili su nas jednom puku sa slavnim imenom, ah su nas najprije vratili u garnizon da se odjenemo, istina ne u regrutski depo, nego u neku drugu kasarnu. Rano idućeg jutra trebalo je da krenemo. Predveče smo pošli da uredimo svoje račune sa Himmelstossom. Bili smo se na to zakleli već tjedanma. Kropp je čak otišao tako daleko da se riješio da kad dođe mir prijeđe u poštansku struku, kako bi kasnije, kad Himmelstoss opet postane pismonoša, bio njegov pretpostavljeni. Maštao je kako će ga sve sjećati. U tome je, uistinu, ležao razlog zbog koga Himmelstoss nikad nije mogao da nas pokori; uvijek smo računali s tim da će nam već jednom pasti šaka, a najkasnije po svršetku rata.

U međuvremenu, htjeli smo da ga bar pošteno izmijesimo. Šta nam se može dogoditi kad nas neće prepoznati, a, osim toga, odlazimo sutra ujutru?

Znali smo u koju krčmu je odlazio svake večeri. Vraćajući se u kasarnu, morao je da prođe kroz jednu mračnu i pustu ulicu. Tamo smo ga vrebali iza jedne gomile kamenja. Ja sam bio ponio jedan krevetski pokrivač. Drhtali smo pitajući se hoće li biti sam. Najzad začusmo njegov hod, koji smo tako dobro poznavali, jer smo ga toliko često slušali jutrom kad su se vrata naglo otvarala i on zaurlao: „*Diži se!*“

— Sam? — promrmljao je Kropp.

— Sam!

Otpuzao sam s Tjadenom oko hrpe kamenja.

Pređica na njegovom opasaču već je bljesnula. Himmelstoss je izgledao pomalo veseo: pjevušio je. Prošao je ne sluteći ništa.

Sčepali smo pokrivač, lako poskočili i namakli ga najprije ostrag pa onda nadolje preko glave, tako da se sad nalazio kao u nekakvoj bijeloj vreći, ne mogući da dignu ruke. Pjevanje je zamuklo.

Začas je Haie Westhus bio kraj nas. Šireći ruke odgurnuo nas je da bi bio prvi. S ogromnim uživanjem postavio se zgodno, podigao ruke kao signalnu zastavicu, pa tu svoju šapu, ravnu lopati za ugalj, spustio na bijelu vreću udarcem koji ubija vola.

Himmelstoss se izvrnuo i odleteo pet metara odatle, pa zaurlao. Ali mi smo mislili i na to, pa smo ponijeli jedan jastuk. Haie je čučnuo, stavio jastuk na koljena, sčepao Himmelstossa tamo gdje je trebalo da mu bude glava i stisnuo ga uz jastuk. Ton se odmah ublažio. Haie ga je na mahove puštao da udahne zrak i tada bi se prigušeni ropac pretvarao u sjajan, jasan urlik, koji bi se opet brzo gušio u jastuku.

Onda je Tjaden otkočio Himmelstossove naramenice i smakao mu hlače. U zubima je čvrsto držao korbač. Zatim je ustao i bacio se na posao.

Bila je to divna slika: Himmelstoss na zemlji; nad njim, držeći mu glavu na koljenima, s đavolskom grimasom na licu i od uživanja otvorenih usta, Haie; zatim prugaste gaće što trepere na „iks“ nogama, koje su na svaki udarac izvodile najneočekivanije pokrete u srozanim hlačama; iznad svega toga neumorni Tjaden, koji je udarao

kao kakav drvoseča. Najzad smo bili primorani da ga prosto od vučemo natrag kako bismo i sami došli na red.

Na kraju, Haie je podigao Himmelstossa na noge i u znak završetka dao jednu ličnu predstavu. Izgledalo je kao da hoće koju zvijezdu da uzabere, toliko je podigao desnicu pripremajući veličanstvenu pljusku.

Himmelstoss se preturio. Haie ga je podigao, ponovo se postavio, i lijevom mu zadao još jednu prvoklasno izvedenu pljusku. Himmelstoss je zaurloao i pobjegao na sve četiri. Njegova izbrazdana poštarska guzica blistala se u mraku.

Nestali smo u galopu.

Haie se okrenuo još jednom i rekao oporo, zadovoljno i dvosmisleno: — Osveta je krvavica!

Pravo rečeno, trebalo bi da je Himmelstoss bio zadovoljan, jer je njegova teorija da jedni druge treba da odgajamo urodila plodom na njemu samom. Mi smo postali dosljedni sljedbenici njegovih metoda.

Nikad nije saznao ko je bio uzročnik događaja. Ipak, dobio je bar krevetski pokrivač, jer kad smo se nekoliko sati kasnije vratili po njega, nismo ga našli.

To veče je prouzrokovalo izvjesnu sigurnost s kojom smo sutradan ujutru krenuli. Jedan matori bradonja, sav tronut, zbog toga nas je nazvao herojskom omladinom.

IV

Moramo naprijed da utvrđujemo rovove. U sumrak se dokoturaju kamioni. Uskaćemo u njih. Veče je toplo, a pomrčina nam izgleda kao pokrivač pod kojim se dobro osjećamo. To nas još više združuje, čak mi i tvrdica Tjaden daje cigaretu i pruža vatru.

Stojimo jako stisnuti jedan pored drugog; niko ne može da sjedi. Ali na to nismo ni navikli. Müller je, najzad, dobro raspoložen: obukao je nove čizme.

Motori brundaju, karoserije tandrču i kloparaju. Putevi su zapušteni i puni rupa. Zabranjeno je da se pali svjetlost, pa kola upadaju u njih da skoro ispadamo napolje. Ali to nas mnogo ne zabrinjava. Šta nam se i može dogoditi? Jedna slomljena ruka bolja je od rupe u želucu, i ne jedan među nama baš i želi tako zgodnu priliku da ode kući.

Kolone s municijom prolaze pored nas u dugom nizu. One se žure i neprekidno nas prestižu. Dobacujemo im viceve, na koje oni odgovaraju.

Vidi se i nekakav zid, to je dio jedne kuće kraj puta. Iznenada naćulim uši. Pričinjava li mi se to? Ali, opet, sasvim jasno začujem gakanje gusaka. Pogledam Katczinskog, istog časa i on mene pogleda: razumijemo se.

— Katcz, čujem jednog kandidata za lonac.

On potvrđuje glavom i veli: — Razumije se, kad se budemo vratili. Znam gdje je to.

Naravno, Katcz zna gdje je to. Sigurno je da zna za svaki gušćji batak u krugu od dvadeset kilometara.

Kola stižu do artiljerijskih položaja. Amplasmani su pokriveni granjem da bi izbjegli pogledima avijatičara, kao za kakav vojnički praznik tabernakla. Te sjenice imale bi veseo i tih izgled kad topovi ne bi bili njihovi stanovnici.

Zrak postaje težak od dima granata i magla. Opori miris barutnog dima osjeća se na jeziku. Topovi gruvaju da se naša kola tresu; odjek se s bukom kotrlja, sve se ljulja. Lica nam se neosjetno mijenjaju. Istina, mi ne idemo u prvu liniju, nego samo na utvrđivanje

rovova, ali ipak se na svakom licu može pročitati: „ *Ovdje je front, mi smo u njegovoj zoni!*”

Još to nije strah. Ko je, kao mi, tako često odlazio naprijed, taj je oguglao. Jedino su mladi regruti uzbuđeni. Katcz ih upućuje: — Ovo je 305. Poznaje se po paljenju, odmah će doći eksplozija.

Ali mukli odjek eksplozije ne dopire dovde. On nestaje u mumljanju fronta. Katcz načulji uši: — Noćas će biti gusto.

Svi osluškujemo. Front je uznemiren.

Jasno se čuju pucnjevi pri ispaljivanju. To su engleske baterije, desno od našeg sektora. Počinju čitav sat ranije nego obično. Kod nas su uvijek počinjali tačno u deset.

— Tommiji već pucaju — kaže Kropp.

— Koji im je đavo?! — uzvikne Müller. — Satovi im sigurno idu naprijed.

— Bit će gusto, kažem vam, osjećam u kostima — kaže Katcz uvlačeći glavu među ramena.

Kraj nas odjeknu tri pucnja. Vatre mlaz šikne koso kroz maglu, topovi mumljaju i tutnje. Zadrhtimo, ali smo sretni što ćemo već rano sutra biti u našim barakama.

Lica nam nisu ni blijeda ni crvenija nego obično. Nisu ni više zategnuta ni opuštena, pa ipak su različita. Osjećamo da nam je u krvi stvoren nekakav spoj. I to nije fraza, to je istina. To je front, saznanje da smo na frontu, što stvara taj spoj. U času kad zazvižde prve granate, kad se zrak kida od eksplozija, odjednom se u naše ruke, u naše oči uvlači neko uzdržano iščekivanje, neko vrebavanje, neka oštrina jača no obično, jedna neobična izoštrenost čula. Tijelo je odjednom spremno na sve.

Često mi se čini da je to uzdrhtali, ustalasani zrak koji nas muklo zaskoči, i čini mi se kao da to sam front zrači električne čestice koje podižu u meni dotle nepoznate vrške nerava.

Uvijek je to isto: kad polazimo, mi smo obični vojnici, rdavo ili dobro raspoloženi. Zatim dolaze prvi artiljerijski položaji i već svaka riječ koju izgovorimo ima izmijenjeni zvuk.

Kad Katcz stoji pred barakom i kaže: „ *Bit će gusto!*” to je samo njegovo mišljenje i ništa drugo, ali kad je to izgovoreno ovdje, onda riječi dobijaju oštrinu bajuneta na mjesečini, one oštro sijeku kroz naše misli, bliže su nam i u onom nesvijesnom što se budi u nama

evociraju mračno značenje: „ *Bit će gusto!*“ Možda to onaj naš najintimniji i najtananiji život treperi i diže se u vlastitu odbranu.

Za mene je front jedan jeziv kovitlac. I kad je čovjek još daleko od njegovog centra, u zavjetrini, već osjeća njegovu snagu koja ga privlači, lagano i neizbježno, bez mnogo moći da joj se odupre.

Ali iz zemlje i iz zraka dolaze nam odbrambene snage, naročito iz zemlje. Nikome zemlja ne predstavlja toliko kao vojniku. Kad se pribije uz nju, dugo i silno, kad u mrtvačkoj grozi vatre duboko upije u nju lice i udove, ona je onda njegov jedini prijatelj, njegov brat, njegova majka, on predaje sav svoj strah i krike njenoj tišini i skrovitosti, a ona ih prima i ponovo vraća za sljedećih deset sekundi trčanja i življenja, da ih opet prigrli, ponekad i zauvijek.

Zemljo ... zemljo ... zemljo!

Zemljo s tvojim naborima, jamama i udubljenjima u koje se može baciti i šćućuriti! Zemljo, koja nam u grču užasa, u prasku razaranja, u smrtnom urliku eksplozija daješ ponovo silni talas spasenog života!

Bezumni potres našeg iskidanog postojanja nalazio je u tebi životno strujanje koje nam se vraćalo kroz ruke, tako da smo ih, izbjegavši smrt, zarivali u tebe, i u mukloj sreći i nijemom užasu preživljenog minuta upijali se usnama u tebe!

Na prvi fijuk granata jedan dio našeg bića namah se odbacuje za hiljadu godina unatrag. To se u nama budi životinjski instinkt koji nas vodi i brani. On je van naše svijesti, on je mnogo brži, mnogo sigurniji i nepogrešiviji od nje. Ne može se to objasniti. Čovjek ide i ne misli ni na šta, odjednom leži u kakvoj rupi i vidi iznad sebe rasprskavanje šrapnela, ali ne može da se sjeti da je čuo fijuk granata, niti je pomislio na to kako treba da se baci na zemlju. Da je čekao na to, sad bi bio samo gomila razbacanog mesa. To je u nama ono drugo osjećanje što nas je bacilo na zemlju i spasio a da ni sami ne znamo kako. I da nije toga, već odavno od Flandersa do Vosgesa ne bi bilo ni jednog jedinog čovjeka.

Kad polazimo, mi smo obični vojnici, rđavo ili dobro raspoloženi, a kad stignemo u sektor gdje počinje front, već smo se pretvorili u životinje.

Jedna uboga šuma prima nas u sebe. Prolazimo pokraj kazana. Iza šume silazimo. Kamioni se vraćaju. Sutra će, prije svanuća, doći

opet po nas.

Magla i dim iz topova prekrivaju polje do visine grudi. Iznad toga sija mjesec. Putem prolaze trupe. Gvozdeni šljemovi svjetlucaju na mjesečini mutnim odsjajima. Glave i puške strče iz bijele magle: glave koje se klimaju, puške što se klatae.

Malo dalje nema magle. Tu glave postaju cijelovite prilike: šinjeli, hlače i čizme izlaze iz magle kao iz kakvog mliječnog jezera. Formiraju se u kolonu. Kolona maršira sasvim pravo, prilike se skupljaju kao u kakav klin, i više se ne razaznaju pojedinci, ostaje samo mračni klin koji ide naprijed, čudnovato dopunjavan glavama i puškama, koje kao da plivajući izlaze iz maglenog jezera. Kolona... ali ne kolona ljudi.

Jednim poprečnim putem prolaze laki topovi i kola s municijom.

Konjske sapi presijavaju se na mjesečini, njihovi pokreti su lijepi, oni uzdižu glave i vidi im se bljesak u očima. Topovi i kola klize ispred nejasne pozadine predjela pod mjesečinom, konjanici sa svojim čeličnim šljemovima podsjećaju na vitezove iz prohujalih vremena: sve je to, na izvjestan način, lijepo i dirljivo.

Stižemo do staništa inženjerije. Jedan dio naših natovari na ramena gvozdene motke, zašiljene i izvijene, a drugi provlače gvozdene šipke kroz koture bodljikave žice, pa odlazimo. Tereti su glomazni i teški.

Teren je sav izriven. S čela javljaju.

— Pazi, lijevo duboka rupa od granate!

— Pazi, jarak!

Oči su nam napregnute, nogama i motkama napipavamo teren prije no što na nj stanemo. Odjednom, kolona zastaje. Lica udaraju u koture žice na ramenima onih koji su ispred. I padaju psovke.

Nekoliko kamiona razlupanih granatama zakrče nam put. Izdaje se nova naredba: — Gasi cigarete i lule!

Nalazimo se na domaku rovova.

U međuvremenu zavladao je potpun mrak. Obilazimo jedan šumarak i pred nama je prva linija.

S kraja na kraj horizonta prostire se nekakva neodređena crvenkasta svijetlost. Ona je u neprekidnom pokretu, ispresijecana vatrom od ispaljivanja granata. Iznad svega toga uzdižu se rakete, crvene i srebrnaste kugle, koje se rasprskavaju i padajući prosipaju

čitavu kišu zelenih, crvenih i bijelih zvjezdica. Uzlijeću i francuske rakete, iz kojih se u zraku otvaraju svileni padobrani i padaju sasvim lagano. One osvjetljavaju kao po danu, njihova svjetlost prodire čak do nas i jasno vidimo svoje sjenke. Lebde minutima prije no što se utrnu. A onda se odmah svuda uzdižu druge, a u intervalima opet zelene, crvene i plave.

— Gadna stvar! — kaže Katcz.

Grmljavina topova pojačava se i stapa u jedinstvenu muklu tutnjavu, da se potom opet razbije u pojedinačne pucnje. Mitraljezi samo štekću.

Iznad nas je zrak prepun nevidljivog gonjenja, urlika, fijuka i pištanja. To su malokalibarska oruđa, ali na mahove kao orgulje kroz noć zabruje ogromne „kante za ugali“, granate teške artiljerije, i padaju daleko od nas.

One urlaju nekako promuklo i duboko, izdaleka, kao jelen pred parenje, i valjaju se svojom putanjom visoko nad urlikom i zviždanjem malih oruđa.

Reflektori počinju s pretraživanjem crnog neba. Njihovi zraci klize po njemu kao ogromni lenjiri, suženi pri kraju. Jedan zastane i tek malo zatreperi. Istog časa mu se pridružuje i drugi, ukrštaju se i jedan mali crni insekt je između njih, pokušavajući da umakne: avion. Let mu postaje nesiguran, on je zaslijepljen i tetura se.

Čvrsto zabijamo gvozdene motke u jednakim razmacima. Uvijek po dva čovjeka drže jedan kotur, a drugi odmotavaju žicu, tu strašnu žicu s gustim, dugim bodljama. Odvikao sam se od odmotavanja i izranjavim ruke.

Poslije nekoliko sati završavamo. Ali imamo još vremena do dolaska kamiona. Većina liježe na zemlju i spava. Pokušavam i sam, ali je suviše hladno. Osjeća se da smo u blizini mora i ljudi se od hladnoće svaki čas bude.

U jednom trenutku uhvati me čvrst san. Onda se odjednom prenem, ali ne znam gdje sam. Vidim zvijezde i rakete, pa mi se za časak učini da sam to zaspao u nekom vrtu, za vrijeme svečanosti. Ne znam da li je jutro ili večer. Ležim u blizini kolijevci osvita i očekujem blage riječi koje će sigurno doći, riječi nježne i utješne... plačem li? Prinosim ruku očima, kako je to čudno, pa zar sam dijete? Meka koža, ali to traje samo sekund, i onda prepoznajem siluetu

Katczinskog. Stari vojnik sjedi mirno i puši lulu, s poklopcem, naravno. Kad primijeti da sam budan, kaže: — Trgao si se. To je bio samo detonator, zviznuo je tamo u grm.

Uspravljam se i osjećam neobično usamljenim. Dobro je što je Katcz tu. On gleda zamišljeno u pravcu fronta i kaže: — Vrlo lijep vatromet... da nije tako opasan.

Iza nas udari granata. Nekoliko regruta skoči preplašeno. Kroz nekoliko trenutaka bljesnu još jedna, još bliže nego maločas. Katcz istresa lulu: — Bit će gusto!

Počinje. Odvlačimo se dalje puzeći što brže možemo. Sljedeći udarac već pada među nas. Nekoliko ljudi zaurla. Na horizontu se uzdižu zelene rakete. Blato leti visoko u zrak, šrapneli zuje. Udari prilikom njihovog pada pljušte još dugo pošto zamre eksplozija granata.

Pored nas leži jedan prestravljeni regrut, s kosom kao lan. Lice je zario u ruke, šljem mu se otkotrljao, ja ga dočepam i hoću da mu ga ponovo stavim na glavu. On podiže oči, odbija šljem i kao dete skriva glavu pod moju ruku, uz same grudi. Njegova uska ramena podrhtavaju.

Ramena kakva je imao i Kemmerich.

Ostavljam ga tako, ali da bi šljem bar nečem služio stavljam ga na njegovu zadnjicu, ne iz gluposti, nego promišljeno, jer mu je to sad naistaknutiji dio tijela. Iako na tom mjestu ima dosta mesa, rane na njemu ipak gadno bole. A mora se i u bolnici mjesecima ležati na želucu. I skoro je sigurno da se ošepavi.

Negdje je strahovito udarilo. Kroz učestane pucnje čuju se krici.

Najzad se smiruje. Vatra se prenijela dalje i sad udara po posljednjim rezervnim pozicijama. Riskiramo jedan pogled. Crvene rakete trepere na nebu. Vjerojatno će biti napada.

Kod nas sve ostaje mirno. Dižem se i munem regruta u rame: — Gotovo je, dečko! Opet smo dobro prošli.

Osvrne se unezvereno. Kažem mu: — Navici ćeš se već.

Ugleda svoj šljem i stavi ga na glavu. Lagano dolazi sebi. Iznenada pocrveni i sav se zbuni. Pažljivo pruža ruku iza sebe i gleda me ojađeno.

Razumijem odmah: u pitanju je topovska groznica. Nisam mu, istina, zbog toga stavio šljem na ono mjesto, ah ga ipak tješim: —

Nije to sramota. I mnogi drukčiji ljudi od tebe punili su gaće na vatrenom krštenju. Idi iza džbuna, baci gaće i gotovo!

On otkasa. Postalo je još mirnije, ali krici ne prestaju.

— Šta je to, Alberte? — upitam.

— Tamo je neka kolona dobila pun pogodak.

Krici ne prestaju. Ali to nisu ljudska bića, ona ne mogu da urlaju tako strašno.

— Ranjeni konji! — kaže Katcz.

Nisam još nikada dosad čuo konjske krike i prosto ne mogu da vjerujem. U njima je jad čitavog svijeta, mučeničko biće, samo divlji i strašni bol tako ječi. Preblijedimo. Detering se podiže: — Strvoderi! Strvoderi! Dotucite ih!

On je zemljoradnik i poznaje konje. Boli ga to. Kao namjerno, vatra se skoro sasvim utišava. Krici životinja postaju još jasniji. Više se ne može ocijeniti odakle dolaze, u tom sad tako mirnom srebrnastom pejzažu oni su nevidljivi i sablasni, ispunili su sve između neba i zemlje i šire se bezgranično. Detering se razbijesni pa zaurla: — Dotucite ih, prokletnici!

— Treba prvo da pokupe ljude — kaže Katcz.

Ustajemo i pokušavamo da nađemo to mjesto.

Lakše ćemo podnijeti ako vidimo životinje. Spazimo mračnu grupu bolničara s nosilima i velike goruće, crne mase koje se pomjeraju. To su ranjeni i zapaljeni konji. Ali nisu tu svi. Nekoliko ih galopira nekud dalje, pada i ponovo juri. Jednome je raskidan trbuh, crijeva vise svom dužinom napolju. On se zapliće u njih i pada, onda ponovo ustaje.

Detering podiže pušku i nišani. Katcz je odbije nagore: — Jesi li lud?

Detering drhti i baca pušku.

Sjedamo i zapušimo uši, ali to jecanje, ti bolni krici, ti užasni jecaji prodiru i pored toga, oni svuda prodiru.

Svi mi možemo mnogo da podnesemo. Ali nas sad obliva znoj.

Osjećamo želju da ustanemo i trčimo kud bilo, samo da više ne slušamo te krike. A to, ipak, nisu ljudska bića... To su samo konji, obuzeti samrtnim strahom, konji koji skoro uvijek umiru šutke.

Iz mračnog klupka ponovo se izdvajaju nosila. Zatim odjekne nekoliko hitaca. Crne mase zanjšu se i potonu. Najzad, ali još nije

gotovo. Ljudi ne mogu da se približe ranjenim životinjama, koje bježe u svom strahu, noseći sav bol u široko otvorenim gubicama. Jedna silueta klekne. Pucanj, konj pada. Pa još jedan. Posljednji se odupre o prednje noge i vrti se u krug kao vrteška. Okreće se, tako sjedeći, na ispravljenim prednjim nogama, sigurno su mu sapi razmrskane. Vojnik mu pritrčava i puca.

Lagano, ponizno, konj poliježe na zemlju.

Skidamo ruke s ušiju. Krici su zamukli. U zraku lebdi još samo jedan dug samrtnički uzdah. Zatim ostaju samo rakete, fijuk granata i zvijezde, i to nas prosto začudi.

Detering ide i psuje: — Volio bih da znam šta su životinje skrivile.

Malo poslije se opet vraća na to. Glas mu je uzbuđen i zvuči skoro svečano kad kaže: — Velim vam: najveća svinjarija je to što se životinje upotrebljavaju u ratu.

Vraćamo se. Vrijeme je da dođemo do kamiona. Nebo je postalo malo svjetlije. Tri sata. Zrak je svjež i hladan, blijedi časovi daju našim licima pepeljastu boju.

Idemo naprijed pipajući, jedan za drugim, preko rovova i rupa od granata. Ponovo stižemo u predio pod maglom. Katczinsky je uznemiren, a to je rđav znak.

— Šta je, Katcz? — pita Kropp.

— Volio bih da sam već kod kuće.

„*Kod kuće*“ — to on misli na barake.

— Bit ćemo brzo, Katcz.

Nervozan je: — Ne znam, ne znam ...

Dolazimo do saobraćajnica, potom na livade. Pred nama iskrsne šumarak. Ovdje već poznajemo svaku stopu. Tu je i groblje pješadinaca, s humkama i crnim krstačama.

U tom času začujemo odzada neko fijukanje koje nabuja, udari i zagrmi. Saginjemo se. Stotinjak metara pred nama šikne u vis plameni oblak. U sljedećem trenutku jedan dio šumarka diže se lagano u zrak od drugog udarca, tričetiri stabla leteći krše se u komadiće. Ali već i sljedeće granate šište kao parni ventili, paljba je intenzivna.

— Zaklon! — urla neko. — Zaklon!

Livade su ravne, šuma daleko i suviše opasna, nema drugog zaklona osim groblja i humki. Vraćamo se tamo saplićući se u mraku, pa se kao pljunuti svi zalijepimo uz humke.

Bilo je i vrijeme. Pomrčina je poludjela. Talasa se i mahnita. Sjenke mračnije od noći ustremljuju se bijesno na nas i preko nas, kao kakve gigantske grbine. Plamen eksplozija osvjetljava groblje.

Nema izlaza. Pri svjetlosti eksplozija usuđujem se da za trenutak pogledam na livade. One su se pretvorile u uzburkano more, plamenovi projektila šikljaju iz njih kao vodoskoci. Nemoguće je da se prijeđe.

Šumarka nestaje, raskomadan je, satrven, raskidan. Moramo da ostanemo na groblju.

Pred nama se rasprsne zemlja. Komadi padaju kao kiša. Osjetim udar, jedan komad pocijepao mi je rukav. Stegnem pesnicu. Nema bola.

Ali me to ne umiruje, jer rane tek kasnije bole. Opipavam ruku. Ogrebena je, ali neozlijeđena. Nešto me udari u glavu da skoro gubim svijest.

Munjevito mi bljesne kroz mozak: „ *Ne onesvijesti se!*“ , onda potonem u neki crni košmar, ali začas opet iziđem iz njega. Šrapnel me je udario po šljemu, ali je doletio iz daljine, pa ga nije probio. Brišem blato s očiju.

Preda mnom se otvorila rupa, nazirem je neodređeno. Granate rijetko kad pogađaju dvaput u isto mjesto, zato hoću tamo. Jednim skokom se brzo ispružim po zemlji, kao riba, uto opet fijukne, zgrčim se munjevito, grabim zaklon, slijeva napipam nešto, pribijem se, ono popušta, zastenjem, zemlja se otvori, zračni pritisak mi bubnja u ušima, podvlačim se pod to što popušta, pokrivam se njim, to je drvo, štof, zaklon, bijedni zaklon od šrapnela koji padaju okolo.

Otvorim oči. Prsti mi se zarivaju u nekakav rukav, u ruku. Ranjenik?

Zaurlam mu, nema odgovora, to je mrtvac. Ruka napipava dalje, komad drveta. Sad opet znam da smo na groblju.

Ali vatra nadjačava sve. Ona obeznanjuje svijest, još dublje se podvlačim pod mrtvački kovčeg, da me štiti, makar u njemu ležala sama smrt.

Pređa mnom zjapi rupa. Ščepam je očima kao šakama, moram jednim skokom tamo, odjednom me nešto lupi u lice, jedna ruka me dograbi za rame, da li je to mrtvac oživio?, ruka me drmusa, okrećem glavu i u trenutku kad bljesne svjetlost, ukočeno buljim u lice Katczinskog, kome su usta široko otvorena; on viče, ne čujem ništa, on me drmusa, približava mi se; kad se paljba za trenutak utiša, dopire do mene njegov glas: — Gas, gaas! Javi dalje!

Ščepam gasmasku. Nedaleko od mene leži neko. U glavi mi je samo jedna misao: on mora da sazna!

— Gaaas, gaaas!

Zovem ga, privučem mu se, hitam torbicu s gas maskom prema njemu, on ništa ne primjećuje, još jednom, on se samo zgrči, regrut je, pogledam očajnički prema Katczu, on je stavio masku, hitro izvadim svoju, šljem mi odleti u stranu i maska mi prekrije lice, privučem se onom čovjeku, njegova torbica sa maskom mi je na dohvatu, ščepam masku i nabijem mu je na glavu, on je zgrabi, ja je puštam i u trenu se nađem na dnu jednog grotla.

Tupi pucnjevi granata s gasom miješaju se s troskom eksplozivnih projektila. Kroz eksplozije ječi zvuk zvona; gongovi i metalna klepala javljaju svuda: *gas, gas, gas!*

Iza mene se nešto stropošta, jednom, dvaput. Obrišem stakla na maski, koja su se zamaglila od disanja. To su Katcz i Kropp i još neko. Sva četvorica smo u teškoj, napregnutoj pripravnosti i dišemo što slabije možemo.

Ti prvi trenuci s maskom odlučuju o životu i smrti: ne propušta li zrak, možda? Vidio sam strahovite slike u bolnici: ljudi otrovani gasom danima se guše i iskašljavaju komad po komad svojih sagorjelih pluća.

Dišem oprezno, usta priljubljenih uz tampon. Sad gas puži po tlu i zavlači se u sva udubljenja. Kao kakva ogromna, ljigava meduza polaže se u naše grotlo i ispunjava sve uglove. Gurnem Katcza: bolje je da iziđemo i legnemo negdje gore, nego ovdje gdje se gas najviše skuplja. Ali ne stižemo, jer započinje drugi vatreni grad. Kao da to više ne urliču granate, već je sama zemlja pobješnjela.

Uz lomljivu sruči se prema nama nešto crno. Pada sasvim pored nas: to je mrtvački sanduk koji je odletio u zrak.

Vidim Katcza kako se pomjera, pa i ja otpuzim tamo. Sanduk je pao na pruženu ruku onog četvrtog koji je s nama u rupi. Čovjek pokušava da drugom rukom smakne masku. Kropp ga na vrijeme sprečava, grubo mu savija ruku za leđa i čvrsto je drži.

Katcz i ja se potrudimo da oslobodimo povrijeđenu ruku. Poklopac sanduka je raspuknut i slabo pričvršćen, lako ga skinemo, izbacujemo leš napolje, on se skljoka kao vreća, potom pokušamo da pomjerimo donji dio sanduka.

Na sreću, čovjek se onesvijestio i Albert može da nam pomogne. Sad više ne treba da budemo toliko obazrivi i zapinjemo iz sve snage dok sanduk uz škripu ne popusti pod poturenim ašovom.

Postaje svjetlije. Katcz uzima komad daske s poklopca i stavlja ga na razmrskanu ruku, pa je previjemo svim zavojima koje imamo uza se.

Zasad više ništa ne možemo učiniti.

U glavi mi bubnja i tutnji pod maskom. Čini mi se da će prsnuti.

Pluća su prenapregnuta, neprekidno primaju isti vreli, istrošeni zrak, žile na sljepoočnicama nabrekle, skoro se gušimo.

Sivkasta svjetlost prodire i do nas. Vjetar briše preko groblja.

Podižem se do ruba rupe. U nejasnom polumraku ugledam pred sobom jednu otkinutu nogu, čizma je sasvim neoštećena, na trenutak sve to ugledam izvanredno jasno. Potom se na nekoliko metara od mene neko diže, očistim stakla na maski, ona se od mog uzbuđenja opet začas zamagle, zvjeram onamo, čovjek više nema gasmasku.

Sačekam još nekoliko sekundi, on i dalje stoji, gleda oko sebe kao da traži nešto, napravi korak-dva, vjetar je rastjerao gas, zrak je čist, krkljajući smaknem i ja masku i stropoštam se, zrak struji u mene kao hladna voda, oči kao da će mi iskočiti iz glave, taj svježi val me ponese i sve mi se zamrača.

Bombardiranje je prestalo. Okrećem se rupi i mahnem ostalima. Oni se iskobeljaju napolje i skidaju maske. Prihvatamo ranjenika, jedan mu pridržava ruku pričvršćenu daščicama. Tako odlazimo, posrćući, ali što možemo brže.

Groblje je pretvoreno u ruševine. Mrtvački sanduci i leševi razbacani su unaokolo. Oni su ubijeni po drugi put, ali je svaki koji je bio raskomadnan, spasio jednoga od nas.

Ograda groblja je srušena, a šine poljske željeznice koja je kraj nje prolazila, istrgnute i izvijene, strše u nebo. Neko leži pred nama.

Zastajemo; samo Kropp nastavlja put s ranjenikom.

Na zemlji leži jedan regrut. Bokovi su mu zamazani usirenom krvlju; toliko je iznuren da se ja odmah prihvatam za čaturicu u kojoj je čaj s rumom. Katcz mi zadrži ruku i naginje se nad njim: — Gdje te je zakačilo, druže?

Čovjek zakoluta očima: suviše je slab da govori.

Oprezno mu rascijepamo hlače. On stenje.

— Šuti, šuti, bit će već bolje...

Ako je pogođen u želudac, ne smije ništa da pije. Ali nije povraćao, i to je dobro. Razgolitimo mu kuk. To je sad samo kaša mesa sa komadićima kostiju. Pogođen je u zglob. Taj mladić nikad više neće moći da ide.

Protrljam mu mokrim prstom sljepoočice i dajem mu jedan gutljaj.

Oči mu malo oživljuju. Tek sad primjećujemo da mu i desna ruka krvari.

Katcz raširi dva zavoja što više može da bi mu pokrio ranu, a ja potražim komad platna da ga stavim preko toga. Ali nemamo više ništa.

Za, to mu rasiječem nogavicu da upotrijebimo dio njegovih gaća, ali on ih nema. Pogledam ga bolje: to je glava s lanenom kosom.

U međuvremenu, Katcz je iz džepa nekog mrtvaca izvadio još jedan zavoj, koji pažljivo stavljamo. Kažem mladiću koji nas ukočeno gleda: — Donijet ćemo sad jedna nosila.

On na to otvori usta i prošapće: — Ostanite.

Katcz kaže: — Vratit ćemo se odmah. Donijet ćemo nosila za tebe.

Nemoguće je razabrati da li je razumio; kao dijete cvili za nama: — Ne idite...

Katcz se okrene i tiho kaže: — Zar ne bi bilo najbolje uzeti revolver i svršiti sve to?

Mladić će jedva izdržati transport, a najviše što može to je da živi nekoliko dana. I sve ovo što je dosad patio nije ništa prema onome što će patiti dok ne umre. Sad je još ošamućen i ništa ne osjeća. A već kroz jedan sat postat će samo gužva koja urla od

nesnosnih bolova. Dani koje će još moći da preživi bit će za njega samo strahovito mučenje. A čemu koristi to hoće li on trpjeti ili ne?

Klimnem glavom: — Da, Katcz, trebalo bi uzeti revolver.

— Daj! — progovori on i zastane.

Vidim da se riješio. Pogledam oko sebe, ali više nismo sami. Pred nama se napravi grupica ljudi, iz rupa i grobova pomaljavu se glave.

Donosimo nosila..

Katcz odmahne glavom: — Tako mladi dječaci! — Potom ponovi: — Tako mladi, nevini dječaci.

Gubici su nam manji no što smo mislili: pet mrtvih i osam ranjenih.

Bilo je to samo jedan mali artiljerijski prepad. Dvojica naših mrtvacu leže u jednom razrivenom grobu; treba samo da ih zatrpamo.

Vraćamo se. Bez riječi gacamo jedan za drugim. Ranjene odnose u previjalište. Jutro je mutno, bolničari protrčavaju s brojevima i ceduljama, ranjenici ječe. Počinje kiša.

Kroz jedan sat stižemo do kamiona i uskačemo u njih. Sad ima više mjesta nego ranije.

Kiša se pojačava. Širimo šatorska krila preko glava. Kišne kapi bubnjaju po njima. Sa strane liju mlazevi, kamioni se teturaju preko rupčaga, a mi se lelujamo u polusnu.

Dvojica stoje na prednjem dijelu kamiona, s dugačkim račvastim motkama u rukama. Oni paze na telefonske žice koje vise nad putem tako nisko da nam mogu isjeći glave. Ta dvojica ih na vrijeme dohvate račvastim motkama i uzdignu iznad nas. Čujemo njihove opomene: — Pazi! Žica!

I u polusnu se sagnemo, a potom opet ispravimo.

Kamioni se monotono drmusaju, monotono odjekuju opomene na žicu, monotono pada kiša. Lije na naše glave i glave mrtvacu tamo naprijed, na tijelo mladog regruta čija je rana suviše velika za njegov kuk, lije na Kemmerichov grob, lije na naša srca.

Negdje odjeknu eksplozija granata. Trgnemo se, oči postaju napregnute, ruke spremne da prebace tijela preko ograde kamiona u jarak kraj puta.

Ali se ne događa ništa. Samo odjekuju monotone opomene: —
Pazi! Žica!
Saginjemo se — a potom smo opet u polusnu.

V

Teško je ubijati uš po uš kad ih čovjek ima na stotine. Te životinjice su poprilično tvrde, pa dodija to vječito tucanje noktima. Zato je Tjaden jedan poklopac kutije za laštilo namjestio nad upaljenom svijećom i pričvrstio ga žicom. Uši se, prosto, bace na taj tiganjčić, potom zapucketaju i gotove su.

Sjedimo u krug, s košuljama na koljenima, goli do pasa, zaposlenih ruku. Haie ima jednu naročitu finu vrstu ušiju: s crvenim krstom na glavi.

Zato tvrdi da ih je donio iz vojne bolnice u Thourhoutu, pripadale su lično jednom višem štapskom liječniku. Pored toga, čizme hoće da namaže mašću koja se polako prikuplja u limenom poklopcu, i pola sata se smije toj svojoj šali.

Ali danas nema mnogo uspjeha: suviše smo zaokupljeni jednom drugom stvari.

Glas se obistinio. Himmelstoss je ovdje. Stigao je juče i već smo čuli njegov dobro nam poznati glas. Izgleda da je kod kuće suviše energično obučavao nekoliko mladih regruta, ne znajući da se među njima nalazi i predsjednikov sin. A to mu je slomilo vrat.

Ovdje će se tek čuditi. Već satima Tjaden mozga o svim mogućim načinima da mu dostojno odgovori. Haie zamišljeno pogleda svoje ogromne šape i namiguje mi. Ona makljaža bila je vrhunac njegovog postojanja, pričao mi je da je i sada ponekad sanja.

Kropp i Müller upustili su se u razgovor. Kropp je jedini uspio da se dočepa nečeg za jelo; dokopao je porciju punu sočiva vjerojatno iz pionirske kuhinje. Müller žudno gleda ispod oka u jelo, ali se uzdržava i samo kaže: — Šta bi ti, Alberte, radio kad bi sad odjednom nastupio mir?

— Neće biti mira — veli Albert kratko.

— Ama da, ali kad bi... — navaljuje Müller — šta bi radio?

— Odmaglio — progundā Kropp.

— Jasno. A onda?

— Naljoskao se.

— Ne brbljaj gluposti, govorim ozbiljno.

— I ja — kaže Albert. — A šta bih drugo mogao da uradim?

Katcza interesira to pitanje. Zatraži od Kroppa svoj tribut u sočivu i primi ga, zamisli se nešto, pa najzad progovori: — Da, moglo bi se naljoskati, ali inače na prvi vlak, pa pravo k mamici. Čovječe, Alberte... mir!

Preturi po lisnici od voštanog plana i svim u naokolo gordo pokaže jednu fotografiju: — Moja stara.

Potom je vrati natrag i psuje: — Prokleti, ušljivi rat!

— Tebi je lako da pričaš — kažem. — Ti imaš sina i ženu.

— Pa jeste — potvrđuje on. — Moram se pobrinuti da imaju šta da jedu.

Nasmijemo se.

— To im neće nedostajati, Katcz. Inače, prosto pristupi rekviziciji.

Müller je gladan i ne zadovoljava se time. On trza Haie Westhusa iz sanjarija o makljaži.

— Haie, šta bi ti radio kad bi sad nastupio mir?

— Trebalo bi ti propisno isprašiti tur što ovdje počinješ o tako nečem, — velim ja. — Otkud ti to uopće?

— Otkud kravlje govno na tavanici — odgovori Müller lakonski, pa se ponovo obrati Haieu Westhusu.

Takvo jedno pitanje suviše je teško za Haiea. On odmahuje glavom, punom pjega od sunca.

— Hoćeš da kažeš: kad više ne bi bilo rata?

— Tačno. Ti sve shvataš.

— E, pa, opet bi došle žene, a? — oblizuje se Haie.

— Dabome. I to.

— Uh, majku mu! — veli Haie, a lice mu se ozari.

— Onda bi' upecao jednu dobru laficu, jednu pravu zuzicu, znaš, koju imaš za šta da uhvatiš, pa pravo na legalo. Zamisli: odistinski krevet sa madracom i perinom. Djeco, osam dana ne bi' navlačio hlače!

Svi šute. Slika je više nego izvanredna. Podilaze nas žmarci. Najzad Müller dolazi k sebi i pita: — A onda?

Stanka. Potom Haie kaže malo nejasno: — Da sam podoficir, ostao bih još kod Prusa i kapitulirao.

— Haie, ti si šašav — kažem.

On mi dobroćudno odvrća pitanjem: — Jesi l' kad vadio treset? Probaj jednom.

Istovremeno vadi on iz čizme kašiku i zahvata iz Albertove porcije.

— To ne može biti gore od kopanja rovova — odgovorim.

Haie žvaće i ceri se: — Ali traje duže. I ne može da se zabušava.

— Ama, čovječe, kod kuće je ipak bolje, Haie.

— Kako se uzme — kaže on i otvorenih usta u pusti se u razmišljanje.

Na licu mu se vidi o čemu misli. O svojoj bijednoj kolibi kraj močvare, o mučnom radu od ranog jutra do mrkla mraka po paklenoj sparini u pustarama, o mršavoj plaći i prljavom radničkom odijelu.

— U mirno doba nemaš u vojsci nikakvih briga — nastavlja.

— Svakog dana ti sljeduje zobnica, inače dižeš dreku, imaš svoj krevet, svakih osam dana čisto rublje kao gospodin, otaljavaš svoju podoficirsku službu, dobro si odjeven... a uveče si svoj čovjek i ideš u kavanu.

Haie se gordi svojom idejom. Zanositi se njom: — A kad izguraš svojih dvanaest godina, stekneš pravo na penziju i postaneš žandar, pa se po cio dan samo šetaš.

Sav se znoji od pomisli na takvu budućnost: — Zamisli, samo, kako te onda ljudi dočekuju. Ovdje konjak, tamo politrenjak. Svi hoće da žive lijepo sa žandarom, zar ne?

— Ali ti nikad nećeš postati podoficir, Haie, — dobacuje Katcz.

Haie ga zapanjeno gleda i šuti. Sad sigurno misli na svijetle jesenje večeri, nedjelje na proplancima, na seoska zvona, popodneva i noći s djevojkama, na prženice od heljde s krupnim komadima slanine, na razgovore u kavani.

Ne može tako odjednom da iziđe iz tog maštanja, pa samo mrzovoljno progundā: — Uvijek postavljate neka blesava pitanja.

Zatim navuče košulju preko glave i zakopča koporan.

— A ti, šta bi ti radio, Tjaden — uzvikne Kropp.

Tjaden zna samo jednu stvar: — Pazio bih da mi ne umakne Himmelstoss.

Izgleda da bi mu bilo najmilije da ga zatvori u kavez i svako jutro dobro isprebija motkom. Kropp se oduševljava: — Da sam na tvom mjestu, potrudio bih se da postanem poručnik.

Onda bi mogao da ga muštraš dok mu prkno ne provri.

— A ti, Detering? — nastavlja Müller, koji bi sa svoje manije da ispituje ljude mogao postati izvrstan profesor.

Detering ne govori mnogo. Ali na to pitanje daje odgovor. Pogleda naviše i prozbori samo jedno: — Stigao bih na vrijeme za berbu.

Izgovorivši to, ustaje i odlazi. Zabrinut je. Njegova žena sama mora da obrađuje imanje. Na sve to još su mu rekvirirali dva konja. Svakog dana pregleda sve novine koje mu dođu do ruku da vidi ne pada li kiša i u njegovom oldenburškom kutu. Ne bi se, inače, moglo pokupiti sijeno.

U tom času pojavljuje se Himmelstoss. Upućuje se pravo našoj grupi.

Tjaden se ospe crvenim pjegama. On je izvaljen svom dužinom po travi i od uzbuđenja sklapa oči. Himmelstoss je pomalo nesiguran, korak mu se usporava, ali ipak domaršira do nas. Nikome ni na pamet ne pada da ustane. Kropp ga posmatra zainteresirano.

Stoji pred nama i očekuje. Niko ništa ne govori i on najzad prevaljuje preko usana jedno: — E?

Protiče nekoliko sekundi. Himmelstoss, očigledno, ne zna kako da se drži. Najmilije bi mu bilo da nas sve sada dobro izriba. Ali izgleda da je već pomalo shvatio da front nije kasarna. Pokušava još jednom, ali sad se ne obraća svima, nego samo jednom, vjerujući da će tako lakše dobiti odgovor. Kropp mu je najbliži, pa stoga njemu učini tu čast: — E, i ovdje?

Ali mu Albert nije prijatelj. Odvraća mu suho: — Malo brže nego vi, čini mi se.

Riđi brk zadrhti.

— Ne poznajete me više, a?

Tjaden otvori oči: — De!

Himmelstoss se okreće njemu.

— Pa to je Tjaden, zar ne?

Tjaden diže glavu: — A znaš li šta si ti?

Himmelstoss je zapanjen.

— Otkad se mi tikamo? Nismo, valjda, čuvali koze zajedno.

Uopće ne umije da se snađe. Nije očekivao tako otvoreno neprijateljstvo. Ali se čuva; sigurno mu je neko pričao one ludosti o metku u leđa.

Pominjanje koze toliko razbjesni Tjadena da postaje duhovit: — Ne, — kaže — čuvao si ih sam!

Sad se i Himmelstoss razbjesni. Ah mu Tjaden ne da vremena da progovori; mora najprije da istrese svoje: — Hoćeš da znaš šta si? Ti si prljavo pseto, to si ti! Odavno sam to htio da ti kažem.

Zadovoljstvo, očekivano mjesecima, zasija u njegovim prasećim oćicama kad gromko izbacilo ono „prljavo pseto.”

Himmelstoss je van sebe: — Šta hoćeš ti, govnařijo, đubre tresetarsko! Dig' se, stojte mirno kad govorite s pretpostavljenim!

Tjaden dostojanstveno odmahne: — Voljno! Himmelstoss! Kidaj! Himmelstoss se pretvara u pomahnitalu inkarnaciju vojnih pravila.

Ni sam kajzer ne bi bio više uvrijeđen. Urla: — Tjaden, zvanično vam naređujem: dižite se!

— Još nešto? — pita Tjaden.

— Hoćete li izvršiti moje naređenje? Da ili ne? Mirno i odlučno i naravno, ne znajući to, Tjaden odgovara najčuvenijim klasičnim citatom. Istovremeno mu okreće i stražnjicu. Himmelstoss odmagli urlajući: — Ja ću vas pod prijeki sud!

Vidimo ga kako se gubi u pravcu četne kancelarije.

Haie i Tjaden pretvaraju se u silno tresetarsko cerekanje. Haie se toliko smije da razglavi vilicu, pa odjednom ostaje nepomičan, razjapljenih čeljusti. Albert mora da mu ih pesnicom namjesti. Katcz je zabrinut: — Bit će gadno ako se žali.

— Misliš da hoće? — pita Tjaden.

— Sigurno — kažem ja.

— Dobit ćeš najmanje pet dana buhare — objašnjava Katcz.

Tjaden se uopće ne uzbuđuje.

— Pet dana buhare, to je pet dana odmora.

— A ako te strpaju u tvrđavu? — pita Müller, koji voli da sve dobro pretrese.

— Onda za mene, dok to traje, nema rata.

Tjaden je rođen pod sretnom zvijezdom: za njega nema briga. Sad odlazi sa Haiem i Leerom, da ga ne nađu dok ne prođe prva bura.

Müller još nije završio. Obara se ponovo na Kroppa: — Alberte, šta bi radio kad bi se sad našao kod kuće?

Kropp je sad popustljiviji, jer je sit: — Koliko bi nas bilo u razredu?

Računamo: bilo nas je dvadeset, sad su sedmorica mrtvi, četvorica ranjena, jedan u ludnici. Najviše bi se skupilo dvanaestorica.

— Trojica su potporučnici — kaže Müller. — Misliš da bi pustili Kantoreka da se istresa na njih?

Ne vjerujemo u to, ne bismo ni mi dopustili.

— Šta znaš ti, upravo, o trostrukoj radnji u "*William Tellu*?" — podsjeti se Kropp odjednom i krivi se od smijeha.

— Koji su bili ciljevi güttingenskog Hajmbunda? — zapita Müller, i to sasvim strogo.

— Koliko je djece imao Karlo Smjeli? — odvrćam ja mirno.

— Bäumer, od vas nikad neće biti ništa, — kriješti Müller.

— Kad je bila bitka kod Zane? — pita Kropp.

— Vi nemate moralne čvrstine, Kropp, sjedite, tri minus! — kažem i odmahnem rukom.

— Koje je zadatke Lycurgus smatrao najvažnijim za državu? — mrmlja Müller i pravi se kao da namješta cviker.

— Da li se kaže: „*Mi, Njemci, bojimo se samo boga i nikog drugog na svijetu*” ili: „*Mi Njemci...*”? — tražim ja da razmisle.

— Koliko Melbourne ima stanovnika? — cvrkuće Müller.

— Kako mislite da prođete kroz život kad ni to ne znate — s negodovanjem pitam Alberta.

— Šta je kohezija? — trijumfira on.

Ne znamo bogzna šta od tih burgija. Nisu nam ničem ni služile. Ali nas u školi niko nije učio tome kako se na kiši ili vjetru pali cigareta ili kako mokrim drvima upaliti vatru... ili da je najbolje bajunet zariti u želudac, jer se tu neće zaglaviti kao među rebrima.

Müller progovori zamišljeno: — Šta to vrijedi. Ipak moramo ponovo u klupe.

Mislim da je to nemoguće: — Možda ćemo ipak imati kakav poseban kurs.

— I za njega moraš da se spremaš. A šta ćeš i ako ga položiš? Ništa bolje nije ni biti student. Ako ne budeš imao para, moraš opet da biflaš.

— Ipak je malo bolje. Samo, i to su burgije što moraš da gutaš tamo.

Kropp jasno izrazi našu misao: — Kako to može primiti ozbiljno onaj ko je bio ovdje, na frontu?

— Ipak treba da imaš nekakvo zanimanje — primjećuje Müller, kao da je Kantorek lično.

Albert čisti nokte nožem. Zapanjeni smo tim gizdanjem. Ali to je kod njega samo pokret uz koji lakše razmišlja. On ostavlja nož i veli: — To je ono. Katcz, Detering i Haie vratit će se svom poslu, jer ga imaju odranije. Pa i Himmelstoss. Ali mi ga nikad nismo imali. A kako ćemo se poslije svega ovoga — on mahne rukom prema frontu — navići na bilo kakvo zanimanje?

— Trebalo bi biti rentijer i živjeti sasvim sam u nekoj šumi — kažem, ali se istog časa postidim te grandomanije.

— Šta li će biti kad se vratimo? — pita se Müller, i on zabrinut.

Kropp sleže ramenima: — Ne znam. Najprije treba da se vratimo, pa ćemo onda vidjeti.

Svi smo zbunjeni.

— Šta bi se moglo raditi? — pitam ja.

— Ja nemam volje ni za šta — odgovori Kropp umorno. — U svakom ćeš slučaju jednog lijepog dana biti mrtav, pa šta ćeš imati od svega? Ne vjerujem da ćemo se mi uopće odavde izvući.

— Znaš, kad mislim na to, Alberte, — progovorim malo poslije i izvalim se poleđuške — kad začujem riječ „mir" i kad on zaista postane stvarnost, htio bih da učinim nešto što bi vrijedilo muka u ovom brlogu.

Samo, ne mogu da zamislim šta. Sve što se pruža kao mogućnost, sva ta trka za poslovima, studijama, plaćama i šta ti ja znam, gadi mi se, jer je vječito ista i vječito odvratna. Ne znam šta... ne znam šta, Alberte.

Sve mi izgleda uzaludno i očajnički.

I Kropp razmišlja o tome: — Svima će nam biti teško. Da li oni kod kuće brinu katkad o tome?

Dvije godine pucanja i bacanja bombi, ne može se to smaknuti kao stara čarapa...

Slažemo se s tim da je to isto za sve, ne samo za nas ovdje, nego svuda, za sve one koji su, svejedno da li više ili manje, u istom položaju.

To je zajednički udes naše generacije.

Albert to lijepo kaže: — Rat nas je pokvario za bilo šta.

U pravu je. Mi nismo više omladina. Ne želimo više da osvajamo svjetove. Mi smo bjegunci. Bjegunci od sebe. Od vlastita života. Imali smo osamnaest godina i počinjali da volimo svijet i život; ali smo morali da pucamo na njih. Prva granata koja je udarila raznijela je naše srce. Mi smo odvojeni od rada, aktivnosti i progresa. Ne vjerujemo više u to; vjerujemo u rat.

Četna kancelarija oživljuje. Sigurno ju je Himmelstoss uzbunio. Na čelu kolone kaska debeli narednik. Smiješno je što su svi aktivni narednici debeli. Za njim, žedan osvete, ide Himmelstoss. Čizme mu blistaju na suncu. Ustajemo. Narednik dašće: — Gdje je Tjaden?

Naravno, niko ne zna. Himmelstoss nas bijesno po smatra.

— Znae vi dobro gdje je. Samo nećete da kažete. Govorite!

Narednik pogleda oko sebe, ali od Tjadena ni traga ni glasa. Onda pokušava na drugi način: — Za deset minuta da se Tjaden javi u kancelariju!

Potom se povuče, s Himmelstossom u pratnji.

— Izgleda mi da će prilikom prvog utvrđivanja rovova jedan kotur žice pasti Himmelstossu na noge — sluti Kropp.

— Zabavljat će se on još s nama — kaže Müller smijući se.

To je sad naša ambicija: pokazati jednom poštaru šta mislimo.

Odlazim u baraku i obavještavam Tjadena šta je bilo, kako bi mogao da se izgubi.

Onda promijenimo mjesto i namjestimo se za kartanje. Tu smo jaki: u kartanju, psovanju i ratovanju. Nedovoljno za dvadeset godina... i premnogo za dvadeset godina.

Kroz pola sata Himmelstoss se opet pojavljuje. Niko ne obraća pažnju na njega. Pita gdje je Tjaden. Sliježemo ramenima.

— Vi ste dobili naređenje da ga pronađete — ostaje on uporan.

— Kako to: vi? — pita Kropp.

— Pa vi, vi ovdje...

— Molim vas da mi ne govorite „ti“ — kaže Kropp pukovničkim tonom.

Himmelstoss kao da je pao s Marsa.

— Ko vam kaže „ti“?

— Vi.

— Ja?

— Da.

Mozak mu radi. Nepovjerljivo pogleda ispod oka Kroppa, jer ne shvata šta ovaj hoće. I nikako da dokuči, pa stoga produži malo predusretljivije: — Niste ga pronašli?

Kropp se izvali na travu i kaže: — Jeste li bili kadgod na položaju?

— To se vas ne tiče — odvrti suho Himmelstoss. — Ja zahtijevam odgovor.

— Važi! — dočekuje ga Kropp i ustaje. — Pogledajte tamo gdje su oni oblačići. To su šrapneli Tomija. Jučer smo bili tamo. Pet mrtvih, osam ranjenih. A to je bilo tek lako zabavljanje. Idući put, kad i vi pođete s nama, momci će, prije nego što umru, stati pred vas, sastaviti pete i službeno vas upitati: „*Molim da mi dozvolite odstupanje.*“ „*Molim da mi dozvolite da kveknem.*“ Baš smo čekali na ljude kao što ste vi.

Potom sjedne, a Himmelstoss odlazi kao kometa.

— Tri dana zatvora — kaže Katcz.

— Za sljedeći put ga ja primam na sebe — ka žem Albertu. .

Ali je s tim gotovo. Međutim, uveče, poslije smotre, dolazi saslušanje.

U kancelariji sjedi Bertinck, naš potporučnik i preslušava nas jednog za drugim.

I ja moram da svjedočim, pa objašnjavam zašto se Tjaden pobunio.

Priča o mokrenju u postelji izaziva utisak. Pošalju po Himmelstossa, i ja ponovim svoj iskaz.

— Da li je to istina? — pita Bertinck Himmelstossa.

Ovaj vrda, ali završava priznanjem kad i Kropp da istu izjavu.

— Zašto to niko nije prijavio? — pita Bertinck.

Šutimo. Trebalo bi sam da zna koliko u vojsci vrijede žalbe na takve sitnice. Ima li, uopće, u vojničkom životu žalbi? Ali i potporučnik to shvata, pa najprije dobro izmuštra Himmelstossa, dajući mu na znanje da front nije isto što i kasarna. Zatim dolazi red na Tjadena, koji dobija svoje s kamatom, propisnu prodiku i tri dana zatvora. Potom, namigujući, odreže Kroppu jedan dan zatvora.

— Ne može se drukčije — kaže mu.

Pametan je on momak.

Običan pritvor je prijatan. Stari kokošarnik služi kao zatvor; tu obojica mogu primiti posjete. Mi ćemo već naći načina da uđemo. Za strogi zatvor služi podrum. Ranije su nas vezivali za drvo, ali je to sad zabranjeno. Ponekad već postupaju s nama kao s ljudskim bićima.

Sat pošto su Tjaden i Kropp sjeli iza rešetkaste žice, krećemo k njima. Tjaden nas pozdravlja kukurijekanjem. Onda do mrklog mraka igramo skat.

Naravno, dobija Tjaden, mrcina jedna.

Kad smo krenuli, Kacz me pita: — Šta bi rekao na gušče pečenje?

— Nije loše — konstatiram.

Uskočimo u jedna kola iz municijske kolone. Vožnja stoji dvije cigarete. Kacz je dobro zapazio mjesto. Štala pripada jednom štabu puka.

Odlučujem da sam potražim gusku i primam instrukcije. Štala je iza ograde, a vrata su joj poduprta samo motkom.

Kacz mi napravi lopovske ljestve, ja stavim nogu na njegove ruke i prebacim se preko ograde. Kacz čuva stražu.

Nekoliko trenutaka stojim nepomično da mi se oči naviknu na mrak.

Onda razaznam štalu. Kliznem polako, napipam motku, poturim je i otvorim vrata. Raspoznam dvije bijele mrlje. Dvije guske, to baš nije zgodno: kad se dohvati jedna, druga udari u dreku. Dakle, moram obje: ako radim brzo, sve će ići dobro.

U skoku sam do njih. Jednu dohvatim odmah, trenutak potom i drugu. Kao lud udaram njihovim glavama o zid, da ih ošamutim. Ali, vjerojatno ne dovoljno snažno. Životinje se koprcaju, udaraju krilima i nogama. Borim se ogorčeno, ali, do đavola, koliko snage ima jedna

obična guska! Otimaju se toliko da se za teturam. Te bijele pačavre su u mraku skoro gnusne, ruke mi dobijaju krila, prosto me strah da ne odletim, kao da držim u šapama par balona.

Evo već i dreke: jedna vrat udahnuo je malo zraka i sad krklja kao budilnik. Još nisam došao k sebi, a spolja se već začuje tapkanje, nešto me mune, nađem se na zemlji i začujem bijesno režanje. Nekakav pas.

Pogledam tamo: već škljoca zubima prema mom vratu. Istoga časa se ukočim i dobro uvučem vrat u okovratnik.

To je doga. Protiče čitava vječnost dok ona povuče njušku i posadi se kraj mene. Ali čim pokušam da se maknem, zareži. Razmišljam. Jedino što mogu to je da dohvatim svoj mali revolver. Po svaku cijenu moram otići odavde prije no što naiđe neko. Centimetar po centimetar vučem ruku ka revolveru.

Čini mi se da to traje satima. I najmanji pokret izaziva opasno režanje; ukočim se, potom počnem iznova. Kad dohvatim revolver, ruka mi zadrhti. Pritisnem je uz pod i govorim sebi šta treba da činim: podići revolver, pucati prije nego što pas bude mogao da me ščepa i preletjeti zid.

Polako udahnem zrak i malo se smirim. Potom zadržim dah, podignem revolver, opalim, hitac odjekne, doga odskoči skičeći, dohvatim se vrata, saplićući se uz put o jednu od gusaka koje mi bjehu pobjegle.

U trku je hitro ščepam, prebacim preko zida jednim zamahom, pa i sam poletim gore. Nisam još na drugoj strani, a doga mi je već za petama.

Brzo se smandrljam dolje. Desetak koraka dalje stoji Katcz, s guskom u rukama. Čim me ugleda, odmaglimo svom snagom.

Najzad možemo da odahnemo. Guska je mrtva. Katcz je začas obavio posao. Ispeći ćemo je odmah da ne bi ko šta primijetio. Donesem iz barake lonac i drva, pa se uvučemo u jednu malu, napuštenu šupu, kojom se služimo za ovakve stvari. Dobro zatvorimo jedini otvor na njoj. Unutra je nekakvo ognjište, jedna gvozdena ploča stavljena preko cigala. Zapalimo vatru.

Katcz očupa gusku i očisti je. Pažljivo odvajamo perje na stranu.

Naravit ćemo od njega dva jastu četa s natpisom: „ *Mimo pajki za vrijeme bombardiranja!*”

Artiljerijska vatra s fronta obuhvata tutnjavom naše sklonište.

Svjetlost s ognjišta treperi po našim licima, sjenke igraju po zidu.

Pokatkad odjekne mukli tresak, pa kućica sva zatreperi. To su avionske bombe. Jednom začujem i prigušene krike. Sigurno je pogođena koja baraka.

Avioni huje; čuju se mitraljeski rafali. Ali napolje ne prodire nikakva svjetlost iz našeg skloništa.

Sjedimo tako, jedan prema drugom, Katcz i ja, dva vojnika u pohabanim uniformama, koji peku gusku u dubokoj noći. Ne govorimo mnogo, ali smo puniji uzajamne nježne pažnje nego, čim mi se, što mogu biti ljubavnici. Mi smo dva ljudska bića, dvije sićušne iskre života, a napolju je noć i kolo smrti. Mi smo na njegovoj ivici, u isti mah i u opasnosti i u zaklonu, niz prste nam curi mast, srcima smo zbliženi, a trenutak koji preživljavamo isti je kao i to mjesto na kome smo: blagi plamen naših duša čini da trepere sjenke i svjetlosti naših osjećanja. Šta on zna o meni, šta ja o njemu? Prije ovoga ne bismo imali ni jednu sličnu misao, a sad sjedimo pred jednom guskom, osjećamo da postojimo i tako smo bliski jedan drugom da i ne govorimo.

Pečenje guske traje prilično dugo, čak i kad je mlada i masna. Zato se smjenjujemo. Dok je jedan preliva, drugi spava. Malo pomalo rasprostire se divan miris.

Šumovi koji dopiru spolja stapaju se u jedan niz, u san, ali u san pri kome se sjećanje ne gubi sasvim. U polusnu vidim Katcza kako diže i spušta kašiku; volim ga s tim njegovim ramenima, njegovim uglastim i povijenim likom. Istovremeno vidim iza njega šume i zvijezde i jedan blagi glas izgovara riječi koje mi donose mir, meni, vojniku koji u svojim velikim čizmama, s opasačem i torbicom, sićušan, korača pod ogromnim nebeskim svodom putem koji se pruža pred njim, vojniku koji umije da brzo zaboravi i koji je samo ponekad tužan, neprekidno koračajući sve dalje pod prostranim noćnim nebom.

Mali vojnik i jedan blagi glas, i kad bi ga ko pomilovao, možda ne bi bio u stanju da to više razumije, taj vojnik koji maršira u svojim velikim čizmama i s ustreptalim srcem, taj vojnik koji maršira zato što ima čizme i koji je zaboravio sve osim marširanja. Nije li negdje na vidiku neko cvijeće i predio tako tih da izazove suzu u oku tog

vojnika? Nisu li tamo slike koje on nije izgubio zato što ih nikad nije ni imao, slike koje uzbuđuju, ali koje su za njega, ipak, prošlost? Nisu li tamo negdje njegovih dvadeset godina?

Lice mi je mokro i pitam se gdje sam. Katcz je preda mnom, njegova ogromna, pognuta sjenka pada preko mene kao slika zavičaja. On govori tiho, osmjehuje se i prilazi vatri. Onda kaže: — Gotovo je.

— Dobro, Katcz.

Rastresem se. Usred šupe blista rumeno pečenje. Uzimamo svoje viljuške na rasklapanje i noževe i odsiječemo svaki po batak. Komade taina umaćemo u mast. Jedemo polako, s punim uživanjem.

— Prija li ti, Katcz?

— Fino! A tebi?

— Fino, Katcz.

Mi smo kao braća i jedan drugom stalno dodajemo najbolje komade.

Najzad ja zapalim cigaretu a Katcz cigaru. Ostalo je još podosta.

— Katcz, kako bi bilo da odnesemo koji komad Kroppu i Tjadenu?

— Važi! — kaže on.

Odsiječemo za jednu porciju i pažljivo zavijemo u novine. Ostalo hoćemo da odnesemo u našu baraku, ali se Katcz nasmije i kaže samo: — Tjaden!

Jasno mi je, moramo ponijeti sve. Tako se upućujemo kokošarniku da obojicu probudimo. Prije toga još spakujemo perje.

Kropp i Tjaden gledaju u nas kao u prikaze. A onda im vilice počnu da rade. Tjaden objema rukama drži jedno krilo na ustima, kao usnu harmoniku, i žvaće. Ispija potom mast iz lonca i mljaska: — Nikad vam ovo neću zaboraviti.

Vraćamo se u baraku. Opet je nad nama prostrano zvjezdano nebo i praskozorje, a pod njim koračam ja, vojnik sa velikim čizmama i punim želucem, mali izgubljeni vojnik u zori koja sviće, ali pored mene ide uglast i povijen, Katcz, moj drug.

Obrisi baraka iskrsnu pred nama u osvitu kao taman dubok san.

VI

Zucka se o ofanzivi. Odlazimo na front dva dana ranije nego obično.

Uz put prolazimo pokraj jedne škole, razrušene granatama. Cijelom njenom dužinom uzdiže se visoko dvostruki zid potpuno novih mrtvačkih sanduka od svijetlih, neostruganih dasaka. Oni mirišu još na smolu, na borovinu i na šumu. Ima ih bar stotina.

— Bogme su se dobro pripremili za ofanzivu — kaže Müller začuđeno.

— Za nas su — promrmlja Detering.

— Ne bulazni! — grubo ga dočeka Katcz.

— Budi sretan ako ti uopće daju sanduk — ceri se Tjaden. — Takva njuška sa vašarskog strelišta dobit će samo šatorsko krilo, zna se!

I drugi prave šale, nimalo prijatne šale, ali šta mi možemo drugo?

Sanduci su zaista namijenjeni nama. Za takve stvari organizacija je savršena.

Pred nama svuda vri. Još prije noći pokušavamo da se orijentiramo.

Kako je na sektoru prilično mirno, to neprekidno, do zore, slušamo kotrljanje transporta iza protivničkih linija. Katcz kaže da se to oni ne povlače nego gomilaju trupe, municiju i topove.

Ubrzo nam postaje jasno da je engleska artiljerija dobila pojačanja.

Desno od majura postavljene su najmanje četiri nove baterije od 205

milimetara, a iza jablanovog panja ukopani su minobacači. Osim toga, svuda su posijani oni mali francuski monstrumi s upaljačima koji se aktiviraju na najmanji dodir.

Rđavo smo raspoloženi. Dva sata pošto smo se smijestili po zemunicama, naša vlastita artiljerija otvara vatru na naše rovove. To je već treći put za posljednje četiri nedjelje. Ali niko ne bi rekao ništa da su to samo greške u gađanju; međutim, to je otuda što su

topovske cijevi istrošene, pa su pogoci neprecizni i granate često padaju na naše položaje.

Noćas su od toga dvojica ranjena.

Front je kavez u kome čovjek može samo nervozno da očekuje ono što će se dogoditi. Nalazimo se pod mrežom koju čine putanje granata i živimo u napetosti punoj neizvjesnosti. Slučaj lebdi nad nama. Kad naleti projektil, mogu samo da se šćućurim i ništa više; ne znam gdje će udariti, niti mogu da utječem na to.

Ta vlast slučaja je ono što nas čini ravnodušnim. Prije nekoliko mjeseci sjedio sam u jednoj zemunici i igrao skat; malo poslije ustao sam i otišao da obiđem drugove u drugoj zemunici. Kad sam se vratio, od prve nije ostalo ni traga, bila je razorena jednom teškom granatom. Potom sam se uputio onoj drugoj i stigao baš na vrijeme da pomognem pri otkopavanju. U međuvremenu je i ona bila razorena.

Slučajno sam ostao živ, kao što sam slučajno mogao biti pogođen. U najčvršćoj zemunici mogu biti raznesen u komade, a na brisanom prostoru, pod desetosatnom artiljerijskom vatrom, da ostanem nepovrijeđen. Svaki vojnik ostaje u životu samo zahvaljujući tisućima slučajeva. I svaki vojnik vjeruje i uzda se u slučaj.

Treba dobro da pazimo na kruh. Posljednjih dana, otkako se rovovi rđavo održavaju, štakori su se veoma namnožili. Detering tvrdi da je to najsigurniji znak da će propisno zagustiti. Štakori su ovdje izuzetno odvratni zbog svoje veličine. To su oni koje nazivaju „*lešinarskim štakorima*“. Njuške su im gadne, pakosne i gole, a čovjeku se prosto smuča kad vidi njihove dugačke, bezdlake repove.

Izgledaju pregladnjeli. Skoro svima su oglodali kruh. Kropp drži svoj pod uzglavljem, uvijen u ša torsko krilo, ali zato ne može da spava, jer mu pretrčavaju preko lica samo da bi došli do kruha. Detering je htio da bude lukav, pa je za tavanicu zakačio žicu, a o nju objesio zavežljaj s kruhom.

Ali kad je u toku noći osvijetlio džepnom lampom, vidio je da se žica klata.

Na kruhu je jahao jedan debeli štakor.

Najzad riješimo da tome učinimo kraj. Pažljivo isiječemo komade kruha gdje su životinje glodale; nikako ne smijemo da bacimo sve, inače sutra nećemo imati šta da jedemo. Isječeno

komade stavimo na gomilu, nasred zemunice. Svako dohvati svoj ašov i ispruži se, spreman da udari.

Detering, Kropp i Katcz drže u pripravnosti džepne lampe.

Poslije nekoliko minuta začujemo prvo grebanje i grickanje. Šumovi se pojačaju, tu je već stotinu nožica. U to bijesnu džepne lampe i svi se oborimo na crnu gomilu, koja se razbježi uz ciku. Uspjeh je dobar.

Izbacimo ašovima komade štakora iz rova i ponovo legnemo u zasjedu.

Prepad nam polazi za rukom još nekoliko puta. Onda su životinje primijetile nešto ili osjetile miris krvi. Ne dolaze više. Ipak su sutradan odnijeli preostale komade kruha s poda. U obližnjem sektoru napali su dvije velike mačke i jednog psa, preklali ih i požderali.

Sutradan sljedujemo holandski sir. Svako dobija gotovo četvrt grude.

S jedne strane to je dobro, jer je holandski sir izvanredan, ali je, s druge strane, rđav znak, jer su nam dosad uvijek te velike crvene grude bile predznak teških borbi. Naše predosjećanje se pojačava kad nam podijele još i alkohol. Pijemo ga, ali nam srca zebu.

U toku dana nadmećemo se u gađanju štakora i tumaramo tamo-amu.

Povećavaju nam zalihe municije i ručnih bombi. Bajunete pregledamo sami, zato što ih ima čija je tupa strana izreckana kao pila. Kad oni s druge strane uhvate nekog s takvim bajunetom, ubiju ga bez milosti. U susjednom sektoru nalazili smo drugove kojima je nos bio isječen, a oči iskopane takvim bajunetima s pilom. Zatim su im nabili strugotinu u usta i nos i tako ih ugušili.

Nekoliko regruta još ima takve bajunete; sklonimo ih i nabavimo druge.

Pravo rečeno, je izgubio svoj nekadašnji značaj. Sad se uobičajilo da se u juriš ide samo s bombama i ašovima. Dobro naoštren ašov je lakše i mnogo upotrebljivije oružje; on ne samo što se može zariti protivniku pod bradu, nego se njime mogu, dobrim zamahom, zadati vrlo jaki udarci; naročito ako se pogodi između ramena i vrata, može se rasjeći sve do grudi. Bajunet se pri ubodu često zaglavi, pa se treba jako odupirati o želudac ubodenog da bi

se izvukao, a dotle čovjek može i sam da dobije svoju porciju. Uz to se još i često slomije.

U toku noći obznanjuju gas. Očekujemo napad i ležimo s maskama, spremni da ih strgnemo čim se pojavi prva sjenka.

Dolazi jutro, a ništa se ne događa. Samo ono neprekidno kotrljanje s one strane, koje udara na nerve: vlakovi, vlakovi, kamioni, kamioni, šta se to sve tamo koncentrira? Naša artiljerija neprekidno tuče, ali kotrljanje se ne prekida, nikako se ne prekida...

Lica su nam izmorena i ne usuđujemo se da pogledamo jedan drugog.

— Bit će ovo kao na Sommi, kad smo najprije imali sedam dana i sedam noći neprekidnog bombardiranja — kaže Katcz mračno.

Otkako smo ovdje, on više ne pravi viceve, a to nije dobro, jer je Katcz stari frontaš i ima dobar nos. Samo je Tjaden zadovoljan dobrim sljedovanjem i rumom; šta više, on vjeruje da ćemo se vratiti na odmor a da se dotle ništa ne dogodi.

Skoro da mu povjerujemo. Dani prolaze bez ičeg novog. Noću sam na mrtvoj straži. Iznad mene uzdižu se i padaju rakete i svijetleći padobrani.

Pun sam opreznosti i napregnutosti, srce mi bije. Pogled mi se stalno zaustavlja na satu sa svijetlećim brojkama: skazaljke kao da ne miču. San mi pada na oči: mičem prstima u čizmama da ne bih zaspao. Ništa se ne događa do smjene, samo to neprekidno kotrljanje s druge strane. Malo pomalo se smirujemo i po cio dan igramo skat ili rams. Možda imamo sreće.

Preko dana, nebo je prepuno balona. Priča se da će ovog puta neprijatelj i na ovom sektoru upotrijebiti u toku napada tenkove i avione u saradnji s pješadijom. Ali to nas manje interesuje od onoga što se priča o novim bacačima plamena.

Budimo se usred noći. Zemlja tutnji. Obasuti smo teškom vatrom.

Pribijamo se u uglove. Razaznajemo granate svih kalibara.

Svatko dodiruje rukom svoje stvari i neprekidno se uvjerava da li su još tu. Naša zemunica podrhtava, noć je pretvorena u urlik i bljesak.

Pogledamo se pri svijetlosti koja traje nekoliko sekundi i odmahujemo glavama; lica su nam blijeda, a usne stisnute.

Svi skoro osjećamo kako teške granate odnose grudobran, raznose nadstrešnicu i razbijaju gornje blokove betona. Raspoznavamo potmuliji i bješnji udar kad granata pogodi rov, kao udar šape divlje zvijeri. Nekoliko regruta pozelenjeli su još izjutra i povraćaju. Još su neiskusni.

Odvratna siva svjetlost polako se uvlači u zemunicu i bljesak eksplozija postaje bljeđi. Sviće. S artiljerijskom vatrom miješaju se i eksplozije mina. Njihovo djelovanje je strahovito. Gdje one udare, tu se stvori masovna grobnica.

Smjena izlazi, osmatrači se vraćaju posrćući, kaljavi i uzdrhtali.

Jedan šutke sjeda u ugao i jede, drugi, rezervista, jeca; zračni pritisak ga je dvaput prebacivao preko grudobrana, ali je prošao samo sa nervnim šokom.

Regruti ga gledaju. Ti slučajevi su vrlo zarazni, treba dobro da pripazimo, jer nekima usne već počinju da drhte. Dobro je što je svanulo; možda će napad početi još prije podne.

Vatra se ne umanjuje. Zahvata i položaje iza nas. Svuda dokle pogled dopire šikljaju gejziri blata i gvožđa. Bombardiranje zahvata širok pojas.

Napada nema, ali se bombardiranje nastavlja. Postepeno postajemo gluhi. Niko više ne govori; uostalom, ne bismo se ni razumjeli.

Naš rov je skoro sasvim razrušen. Na više mjesta visok je još jedva pola metra, iskidan rupama, grotlima i brdima zemlje. Pred samom našom zemunicom udari granata. Namah nastaje potpun mrak. Zatrpali smo i moramo se otkopati. Kroz jedan sat prilaz opet biva slobodan, a mi smo malo došli k sebi jer smo imali posla.

Komandir čete dokotrlja se do nas i javlja nam da su dvije zemunice uništene. Regruti se smiruju kad ga vide. On kaže da će večeras pokušati da se donese hrana.

To zvuči utješno. Na to nije mislio niko osim Tjadena. Ipak ćemo, dakle, dobiti nešto što dolazi spolja, a kako je to u pitanju hrana, stvari ne stoje tako rđavo, misle regruti. Nećemo da ih uznemirujemo, ali mi znamo da je hrana isto toliko važna kao i municija i da samo stoga mora da nam se doturi.

Ali to ne uspijeva. I drugi ešalon polazi. Vraća se i on. Najzad pođe s njima Katcz, ali se i on vrati praznih šaka. Niko ne može da

prođe, ni pasji rep nije dovoljno uzan da izmakne takvoj vatri. Pritežemo remene i po triput duže žvaćemo svaki zalogaj. Ali to ništa ne vrijedi: gladni smo kao vuci. Ostao mi je još jedan komad kruha; sredinu pojedem, a koru strpam u torbicu; s vremena na vrijeme pomalo je grickam.

Noć je nepodnošljiva. Ne možemo da spavamo, zurimo preda se i drijemamo. Tjaden žali što smo one izgledane komade kruha proćerdali zbog štakora.

Mirne duše smo ih mogli sačuvati. Sad bismo ih svi jeli. I voda nam nedostaje, ali to nam mnogo ne smeta.

Pred zoru, još za mraka, nastane gužva: bježeći odnekud, kroz vrata naleti čopor štakora, pa jurne na zidove. Džepne lampe osvijetle taj metež.

Svi viču, psuju i udaraju po štakorima. Tako se malo olakšaju bijes i očajanje, nakupljeni tokom mnogih časova. Lica su zgrčena, ruke udaraju, životinje ciče, prosto ne možemo da se zaustavimo, skoro bismo navalili jedni na druge.

Ovaj izliv iscrpao nas je. Ponovo legnemo i čekamo. Pravo je čudo da naša zemunica još nema gubitaka. Ona je jedna od rijetkih dubokih podzemnih galerija koje su još čitave.

Jedan podoficir dopuzi, noseći kruh. Tri čovjeka su ipak uspjela da u toku noći prođu kroz baraž i donesu malo hrane. Pričaju da bombardiranje u istoj žestini dopire sve do artiljerijskih položaja. Pravo je čudo otkud onima tamo toliko oružja.

Treba da čekamo, da čekamo. Oko podne dogodi se ono od čega sam strahovao. Jedan regrut dobije napad. Dugo sam ga posmatrao kako škripi zubima i steže pesnice. Dobro poznajemo te prestrašene i iskolačene oči. U toku posljednjih nekoliko sati samo je naizgled bio primiren.

Podigao se i neprimjetno puže kroz zemunicu, zaustavi se za momenat, pa krene izlazu. Dođem do njega i pitam ga: — Kuda ćeš?

— Vratiću se odmah — odgovara i pokušava da prođe pored mene.

— Sačekaj malo, vatra popušta.

On oslušne i pogled mu se za trenutak razbistri. Potom se opet pomuti, kao u bijesna psa, pa šutke pokušava da me odgurne.

— Časak, družo! — uzviknem.

Katcz opazi to, te u momentu kad me regrut odgurne, ščepa ga i onda ga obojica čvrsto držimo.

— Pustite me, pustite me van, hoću van!

Ne čuje ništa i udara oko sebe, usta mu bale i mrmrljaju iskidane i besmislene riječi. To je napad onoga straha koji se rađa u zemunicama, čovjek ima utisak da će se ugušiti tu gdje je i osjeća samo jedan nagon: izići van. Kad bi se pustio otrčao bi bilo kuda ne pomišljaju da potraži zaklon. Nije prvi koga to snalazi.

Kako se suviše razbjesnio i već koluta očima, ne ostaje nam ništa drugo nego da ga izudaramo da bismo ga urazumili. To i činimo, brzo i nemilosrdno, i postižemo da bar zasad ostane miran. Ostali regruti su pobljedjeli videći šta se zbiva; valjda će ih to zaplašiti. Ovo neprekidno bombardiranje mnogo je za te nesretnike; oni su iz dopunskog regrutnog depoa upali pravo u pakao od koga bi osijedjeli i mnogo iskusniji.

Poslije ovoga, zagušljivi zrak nam još više draži nerve. Sjedimo kao u vlastitom grobu i očekujemo samo da budemo zatrpani.

Odjednom nešto strahovito zaurla i bljesne, zemunica se cijela krši pod punim pogotkom, na sreću lakše granate, kojoj se betonska ploča ipak odupire. Odjekuje strašno i metalnim zvukom, zidovi se ljuljaju, puške, šljemovi, zemlja, beton i prašina lete na sve strane. Sumporni dim dopire do nas. Da smo bili u nekom običnom skloništu, kakve sad prave, umjesto u ovoj dobro osiguranoj zemunici, ni jedan ne bi ostao živ.

Ipak je djelovanje dovoljno teško. Regrut koji je maločas imao napad ponovo se razbjesni, a s njim još dvojica. Jedan se otrgne i u trku pobjegne. Druga dvojica nam zadaju muke. Zaletim se za bjeguncem, pomislim da li da mu pucam u noge, uto fijukne, ja se prostrem, a kad se podignem, rovovski nasip prekriven je vrelim šrapnelima, raskidanim mesom i krpama od uniforme. Vratim se u zemunicu.

Prvi mladić kao da je odista poludio. Kad ga pustimo, bije glavom o zid kao jarac. Moramo noćas pokušati da ga vratimo u pozadinu. Zasad ga vezujemo, ali tako da ga u slučaju napada možemo odmah osloboditi.

Katcz predlaže da igramo skat: šta bismo drugo mogli, bit će valjda tako lakše. Ali uzalud, jer osluškujemo svaku eksploziju u

blizini, pa griješimo pri bacanju i ne odgovaramo na boju. Moramo da prekinemo.

Sjedimo kao u kakvom kotlu koji gromko odjekuje i o koji odasvud udaraju.

Još jedna noć. Sad smo, prosto, otupjeli od nervne napetosti. To je ubistvena napetost, koja kao iskrzan nož grebe duž cijele hrptenjače. Noge su nam onemoćale, ruke drhte, tijelo nam još samo tanka koža koja prekriva jedva savlađivani delirijum i skriva beskrajni urlik koji se više ne može zadržati. Nemamo više ni mesa ni mišića, ne smijemo ni da se pogledamo, iz straha od nečeg što se ne može predvidjeti. I tako stežemo usne neprekidno: *proći će... proći će... možda ćemo ostati čitavi.*

Odjednom u našoj blizini prestanu udari. Bombardiranje traje i dalje, ali je prebačeno iza nas, naš rov je slobodan. Ščepamo bombe, izbacimo ih pred zemunicu i iskočimo napolje. Razaranje rovova je prestalo, ali zato iza nas nastaje strahovita baražna vatra. Počinje napad.

Niko ne bi vjerovao da u toj razrovanoj pustinji ima ijedno ljudsko biće; ali se sad odasvud iz rovova pomaljaju čelični šljemovi, a na pedesetak metara od nas već je postavljen mitraljez, koji odmah počinje da štekće.

Prepreke od bodljikave žice su iskidane. Ipak pomalo uspijevaju da zadrže. Vidimo kako polaze na juriš. Naša artiljerija otvara vatru.

Mitraljezi štekću, puške trešte. Oni pred nama približuju se. Haie i Kropp počinju s ručnim bombama. Bacaju ih što brže mogu, ostali im dodaju druge, već aktivirane. Haie baca šezdeset metara, Kropp pedeset, to je isprobano, jer je veoma važno. Oni pred nama ne mogu da učine mnogo dok trče, sve dok nam ne priđu na trideset metara.

Već vidimo zgrčena lica i plitke šljemove, to su Franzuzi. Stigli su do ostataka žicanih prepreka i već imaju osjetne gubitke. Mitraljez kraj nas kosi čitav jedan red; onda dobije zastoj u punjenju i oni se približuju.

Vidim jednoga kako, uzdignute glave, pada na španskog konja. Tijelo mu se opusti kao prazna vreća, a ruke ostanu ukrštene kao da je na molitvi. Potom tijelo sasvim klizne nadolje i samo otkinute ruke ostaju zakačene za žicu.

U času kad počnemo da se povlačimo, iskrsnu pred nama tri lica.

Ispod jednog šljema ukaže se crna, šiljata bradica i dva oka, čvrsto upravljena na mene. Podignem ruku, ali nisam u stanju da bacim bombu u te čudnovate oči, i u jednom ludom trenutku čitava borba zaigra kao kakav cirkus oko mene i oko ta dva oka, koja jedina ostaju nepokretna, a onda se izdigne glava, potom ruka, pokret... i moja bomba odjednom leti tamo, k njima.

Odstupamo trčeći, hitro svlačimo španske konje u rov i bacamo za sobom defanzivne bombe koje nam omogućuju povlačenje pod borbom. Sa sljedećeg položaja pripućaju i mitraljezi.

Pretvorili smo se u opasne životinje. Ne borimo se, nego se branimo od uništenja. I te bombe ne bacamo na ljudska bića, jer šta u tom trenutku uopće znamo, osim toga da nas smrt progoni, da je tu, pod tim šljemovima i u tim rukama, prvi put joj poslije tri dana možemo pogledati u oči, prvi put poslije tri dana možemo se braniti od nje, pomahnitali smo, ne ležimo više nemoćni na gubilištu, možemo da ubijamo i razaramo da bismo se spasili... da bismo se spasili i osvetili.

Zastajemo i čučnemo iza svakog zaklona, iza svake prepreke od bodljikave žice i, prije no što se dalje povučemo, zasipamo noge onih koji dolaze čitavim snopovima eksplozija. Krti prasak bombi snažno nam struji kroz ruke i noge, trčimo savijeni kao mačke, potpuno obuzeti tim valom koji nas nosi, čini okrutnim i pretvara nas u drumske razbojnike, ubice, demone, ako hoćete, taj val koji ustostročava naše snage usred toga užasa od straha i želje za životom, val koji pokušava i uspijeva da nas spase.

Kad bi ti se i otac pojavio sa onima tamo, ne bi ni sekunda oklijevao da mu tresneš bombu posred grudi!

Rovovi prve linije evakuisani su. Da li su to još uopće rovovi?

Razoreni su granatama, uništeni; to su sad samo ostaci rovova, rupčage spojene saobraćajnicama, mnoštvo jama, ništa više. Ali su gubici onih s one strane sve veći. Nisu računali s tolikim otporom.

Podne. Sunce peče, znoj nas štipa po očima, brišemo ga rukavima na kojima ponekad ima i krvi. Iskrsava jedan rov u malo boljem stanju. U njemu su naše trupe, spreman je za kontranapad.

On nas prima. Naša artiljerija snažno stupa u akciju i zaustavlja napredovanje.

Lanac koji nas je pratio zastaje. Više ne mogu da napreduju. Naša artiljerija slomila je napad. U pripravnosti smo. Vatra se prenosi stotinu metara dalje, sad mi preuzimamo ofanzivu. Kraj mene, jednom kaplaru iščupana je glava. On učini još nekoliko koraka, dok mu krv šiba iz vrata kao vodoskok.

Ne dolazi do borbe prsi o prsi, jer oni moraju da odstupe. Stižemo ponovo do ostataka naših rovova.

O, ti preokreti! Tek što dospijemo do rezervnih položaja koji nas štite, kroz koje bismo se najradije provukli i nestali, već moramo opet natrag, ponovo u carstvo užasa. Da nismo u ovim trenucima automati, ostali bismo ležeći, iscrpeni, bez truna volje. Ali nas nešto opet, i protiv nas samih, vuče naprijed, s bijesom i ludom jarošću hoćemo da ubijamo, jer oni tamo su naši smrtni neprijatelji, njihove puške i njihove bombe upravljene su na nas; ako ne uništimo mi njih, uništiti će oni nas.

Mrka zemlja, ta mrka zemlja, sva iskidana i razrovana, što se pod zracima sunca masno presijava, ona je poprište tupog i neprekidnog automatskog djelanja, naše dahtanje je šum njegovih opruga, usne su nam suhe, glava teška kao poslije pijane noći, tako napredujemo mi posrćući i u naše prorešetane duše prodire, s reskim bolom, slika te mrke zemlje sa masnim suncem i ranjenim i mrtvim vojnicima koji se trzaju ležeći, kao da je tako moralo biti, koji nas hvataju za noge i urlaju dok preskačemo preko njih.

Izgubili smo svako osjećanje solidarnosti, jedva prepoznajemo jedni druge kad nam u prestravljeni pogled padne slika kojeg druga. Mi smo neosjetljivi mrtvaci, koji od nekakve čarolije, od nekakvih opasnih čini, mogu i dalje da trče i ubijaju.

Jedan mlad Franzuz zaostane, sustignut je, podiže ruke, u jednoj mu je još revolver, ne zna se hoće li da puca ili se predaje, udarac ašovom prepolovi mu lice. Drugi ugleda to i pokuša da pobjegne: bajunet mu se zari u leđa. On poskoči i, raširenih ruku, urlajući široko otvorenim ustima, nastavi teturajući se, dok mu bajunet podrhtava u leđima. Treći baci pušku, zguri se i rukama pokrije oči. Ostavljamo ga, s još nekoliko zarobljenika, da prenosi ranjenike.

Iznenada, u gonjenju, naletimo na neprijateljske položaje.

Tako smo blizu protivnika koji odstupaju da stišemo skoro istovremeno kad i oni. Zato imamo male gubitke. Jedan mitraljez zaštekće, ali ga bomba odmah ušutka. Ipak je tih nekoliko sekundi bilo dovoljno da petorica naših dobiju pogotke u želudac. Udarcem kundaka Katcz smrska glavu jednom iz posluge mitraljeza koja je ostala nepovrijeđena. Druge mi izbodemo bajunetima prije no što stignu da se posluže bombama. Potom, onako ožednjeli, pohlepno ispijemo vodu iz mitraljeskog hladnjaka.

Odasvud škljocaju makaze za sječenje žice i treskaju daske postavljene preko opkopa, dok kroz uske pristupnice uskačemo u rovove.

Haie zarije svoj ašov u vrat jednog gorostasnog Franzuza i baci prvu bombu; pritajimo se za trenutak iza grudobrana, a onda je čitav taj dio rova pred nama, koji je sasvim prav, prazan. Iznad ugla, koso zafijuče još jedna naša bomba i pročisti prolaz, potom u trku sručimo čitavu kišu bombi u zemunice, zemlja drhti, krši se, puši, stenje, mi posrćemo preko klizavih komada mesa, preko mekih tijela, ja upadam u nečiji otvoren želudac na kome stoji potpuno nov i čist oficirski kepi.

Borba se stišava. Kontakt s neprijateljem prekinut je. Kako se ovdje ne možemo duže održati, vraćaju nas na naše položaje, pod zaštitom artiljerije. Čim to primijetimo, munjevito se zalijećemo u obližnje zemunice da, prije nego što strugnemo, dograbimo sve konzerve koje tamo nađemo, a najprije one s kornedbifom i buterom.

Sretno stižemo natrag. Zasad oni s one strane još ne poduzimaju protivnapad. Čitav sat, i više, ležimo, dašćemo i odmaramo se. Niko ne govori. Toliko smo strahovito umorni da i pored silne gladi niko i ne pomišlja na konzerve. Tek malopomalo postajemo ponovo nešto kao ljudi.

Kornedbif onih s one strane čuven je širom fronta. Štaviše, on je česti uzročnik mnogih naših prepada, jer nam je ishrana redovno rđava; vječito smo gladni.

Digli smo ukupno pet kutija. U poređenju s nama, pregladnjelim s tom našom marmeladom od repe, ljudi s one strane hrane se bogovski.

Tamo ima mesa gdje god se okreneš, dovoljno je da pružiš ruku i uzmeš ga. Haie se, pored toga, dokopao jednog od onih bijelih Francuskih kruhčića, pa ga zaturio za opasač kao kakav ašovčić. Jedan kraj je malo poprskan krvlju, ali to se može odsjeći.

Sreća je što imamo nešto dobro za jelo, jer će nam snaga biti još potrebna. Propisno se najesti isto je toliko važno kao i imati solidnu zemunicu. Zato nas hrana toliko i zaokuplja, jer nam može spasti živote.

Tjaden je zaplijenio još i dvije čture konjaka. One idu od usta do usta.

Ovladava večernji mir. Spušta se noć, iz rupčaga se uzdiže magla.

Izgleda kao da su one ispunjene nečim strašnim i avetinjskim. Bijela para polako gmiže tamo-amo prije no što se usudi da prijeđe iznad ivice. A onda se dugi bijeli pojasevi rasprostiru od jedne do druge rupčage.

Hladno je. Na straži sam ! zurim u pomrčinu. Osjećam klonulost, kao i uvijek poslije borbe, i zato mi je teško da budem sam sa svojim mislima.

U stvari, to i nisu misli, to su uspomene koje me obuzimaju i, u ovoj klonulosti, stvaraju neko čudno raspoloženje.

Rakete s padobranima uzdižu se u nebo, preda mnom se stvara slika: ljetnje večer, ja sam u trijemu katedrale i posmatram visoke grmove ruža koje cvjetaju usred malog vrta u kome se sahranjuju kanonici. Svuda unaokolo stoje kamene statue. Nigdje nikoga; potpuna tišina vlada tim cvjetnim četvorouglo, sunce prosipa tople zrake na sivo kamenje, ja polažem ruku na nj i osjećam njegovu vrelinu. Iznad desnog ugla krova pokrivenog crijepom uzdiže se u blago i meko plavetnilo večeri zvonik katedrale. Između malih, blistavih stupova koji okružuju trijem vlada onaj svježiji polumrak koji imaju samo crkve, i ja stojim tamo, nepomičan, i mislim na to kako ću kad budem imao dvadeset godina upoznati sve one uzbuđujuće stvari koje dolaze od žena.

Ta slika me zapanjuje svojom blizinom, skoro me dotiče, prije no što se raspline pri svjetlosti sljedeće rakete.

Dograbim pušku i namjestim je kako treba. Cijev je vlažna, čvrsto stavim ruku na nju i prstima obrišem vlagu.

U livadama iza našeg grada kraj jednog potoka pružao se drvored starih topola. Vidio se izdaleka, pa, iako nije bio dvostruk, zvali smo ga aleja topola. Zvoljeli smo te topole još kao djeca, one su nas privlačile nečim neobjašnjivim, bili smo u stanju da pod njima provodimo čitave dane i slušamo njihov blagi šum. Sjedili smo u njihovoj sjenci na obali potoka, s nogama u njegovim brzim i bistrim valovima. Svježi miris vode i šum vjetra u lišću topola ovladavao je našom maštom. Mnogo smo ih voljeli, i moje srce i sad jače zakuca na sliku tih dana, prije no što iščezne.

Čudno je što sva sjećanja koja nas pohode imaju dvije osobine. Uvijek su puna tišine, ona je najjača u njima, pa čak i ako u stvarnosti nisu bila takva, nama se takvim čine. To su nijeme prikaze koje mi govore pogledima i pokretima, bez ijedne riječi, šutke i baš ta tišina je ono što me potresa, što me nagoni da ščepam rukav koporana i pušku, da se ne bih prepustio toj raznježenosti i zanosu u koje čitavo biće teži da blago potone i slije se s onim tihim moćima s one strane stvarnosti.

Tako su tihe zato što je baš tišina za nas neshvatljiva. Na frontu nema tišine, a vlast fronta prostire se dovoljno daleko da nikad ne budemo izvan njega. Čak i u povučenim prihvatilištima i odmorištima ostaje nam u ušima huka i potmulo brujanje pucnjave. Nikad nismo dovoljno daleko da ga ne bismo čuli. Ali ovih dana postalo je prosto neizdržljivo.

Zbog te tišine, slike prošlosti izazivaju u nama mnogo manje želja, a više tuge, teške, neizrecive sjete. One su bile, nikad se više neće vratiti.

Prošle su, one pripadaju jednom drugom svijetu, nepovratnom za nas. U kasarnama su još izazivale divlju, buntovnu želju, ali onda su još bile vezane za nas, mi smo pripadali njima i one nama, iako smo već bili odvojeni. One su izbijale u vojničkim pjesmama koje smo pjevali marširajući kroz rumenilo zore i crne siluete šuma ka egzercirištu, one su predstavljale žarku uspomenu koja je bila u nama i zračila iz nas.

Ali smo ovdje, u rovovima, nepovratno izgubili tu uspomenu. Ona se više ne javlja u nama, mi smo mrtvi, a ona je ostala negdje daleko na horizontu, kao priviđenje, kao tajanstveni odbljesak koji nas pohodi, koga se bojimo i koga beznadno volimo. Ona je silna, a i

naša žudnja za njom je silna, ali je nedokučiva, i mi smo svjesni toga. Uzaludna je kao želja da postaneš general.

Pa čak i kad bi nam vratili taj kutak iz naše mladosti, ne bismo više znali šta ćemo s njim. One tanane i skrivene snage koje su iz njega strujale u nas ne mogu više nikad uskrsnuti. Bilo bi nam lijepo da smo u njemu i da ga obilazimo, bilo bi nam lijepo da ga se podsjećamo, volimo ga i uzbuđujemo se njime. Ali to bi bilo isto kao da zamišljeno gledamo sliku mrtvog druga; to su njegove crte, njegovo lice, oživljavanje sjećanja na zajednički provedene dane... ali to više nije on.

Ne bismo više osjećali da smo vezani za njega kao ranije. Jer nas nije privlačila njemu svijest o njegovoj ljepoti i atmosferi koju je stvarao, nego ono osjećanje zajedničkog sa stvarima i događajima vezanim za naša bića, osjećanje koje nas je ograničavalo i svijet naših roditelja uvijek činilo pomalo neshvatljivim. Jer, mi smo njemu uvijek nekako bili nježno odani i predani, i najsitnije stvari vodile su, za nas, na put beskrajnosti. Možda je to bilo samo preimućstvo naše mladosti, ali mi nismo vidjeli još nikakvih granica, niti smo dopuštali da može biti kraja; u nama je vladalo ono iščekivanje krvi koje nas je sjedinjavalo s tokom vremena.

Danas bismo tim predjelom iz svoje mladosti prošli kao putnici.

Činjenice su nas sagorjele, saznali smo za razlike kao trgovci i za neminovnosti kao mesari. Nismo više bezbrižni, sad smo užasno ravnodušni. Mogli bismo da budemo tamo, ali da li bismo živjeli?

Napušteni smo kao djeca, a puni iskustva kao stari ljudi, surovi smo, tužni i površni ... mislim da smo izgubljeni.

Po rukama mi je hladno, podilazi me jeza, iako je noć topla. Hladna je samo magla, ta jeziva magla što gmiže oko leševa ispred nas, isisavajući im i posljednji dah sakrivenog života. Sutra će oni biti blijedi i zeleni, a krv njihova usirena i crna.

Svijetleći padobranci uzlijeću i dalje u nebo, nemilosrdno obasjavajući okamenjeni predio, prepun kratera i hladne svjetlosti, sličan kakvoj ugašenoj planeti. Krv iz žila unosi mi nemir i strah u misli. One postaju slabe, drhte jer žele toplinu i život. One ne mogu da opstanu bez utjehe i iluzije, one se mrse pred surovom slikom očajanja.

Začujem čangrljanje kazančeta i namah osjetim silnu želju za toplim jelom; ono će mi činiti dobro i umiriti me. S mukom sačekujem smjenu.

Potom silazim u zemunicu i zatičem punu porciju prekrupe. Masna je i ukusna. Jedem polako. Ali ostajem šutljiv iako su ostali bolje raspoloženi, jer je bombardiranje oslabilo.

Dani prolaze i svaki sat je istovremeno neshvatljiv i razumljiv.

Napade smjenjuju protivnapadi i po rupčagama između linija gomila se sve više leševa. Ranjenike koji leže u blizini uglavnom možemo da pokupimo, ali i pored toga mnogi ostaju tamo ležeći, i mi čujemo kako umiru.

Jednoga tražimo uzalud već dva dana. Sigurno leži na želucu i ne može da se okrene. Jedino tako se može objasniti to što ga još nismo našli, jer ako više ustima okrenutim zemlji, teško se može razaznati pravac iz koga glas dolazi.

Mora da je dobio gadan pogodak, jednu od onih nezgodnih rana koje nisu toliko teške da brzo oslabe tijelo i da čovjek umre u nesvijesti, ali koje nisu ni dovoljno lake da bi se bolovi mogli podnositi s nadom na ozdravljenje. Katcz misli da je ili fraktura karlične kosti ili pogodak u kičmu. Grudi nisu povrijeđene, jer ne bi imao snage da toliko viče. A da je kakva druga ozljeda, morali bismo ga vidjeti kako se miče.

Postepeno, glas postaje promukao. Zvuk mu je tako neobičan da se čini kao da dopire sa svih strana. Prve noći ljudi su triput izlazili da ga traže. Ali kad god su pomislili da su na pravom putu i otpuzali tamo, pa opet oslušnuli, glas je dolazio sa sasvim drugog mjesta.

Do zore uzalud tražimo. Preko dana pogledima pretražujemo položaj, ali ništa ne pronalazimo. Sljedećeg dana ranjenikov glas oslabljuje, primjećuje se da su mu se usne i usta osušili.

Komandir čete obećao je onome ko ga pronađe prijevremeno odsustvo i tri dana dodatka. To je veliki podstrek, ali bismo mi i bez toga učinili sve moguće, jer je to zapomaganje užasno. Katcz i Kropp izlaze čak jednom i popodne. Albertu metak otkine komad uha, ali sve je uzalud, jer ne mogu da ga pronađu.

Uza sve, jasno se razumije šta viče. Najprije je neprekidno zvao pomoć, druge noći pao je u bunilo: govorio je svojoj ženi i djeci,

često smo čuli ime Eliza. Danas još samo plače. Uveče se glas gasi i prelazi u ječanje.

Ali još čitavu noć tiho stenje. Čujemo sasvim razgovijetno, jer vjetar duva prema našim rovovima. Sutradan ujutro, kad već mislimo da se odavno smirio, dopire do nas još jedan grleni hropac.

Preko dana je toplo, a mrtvaci su nepokopani. Ne možemo sve da ih pokupimo, ne znamo kuda ćemo s njima. Njih ukopavaju granate. Nekima se želuci nadimaju kao baloni, pa šište, krče i miču se. Gasovi rade u njima.

Nebo je plavo i vedro. Večeri sparne, omorina se diže sa zemlje. Kad vjetar duva prema nama, donosi zadah krvi, onaj teški i odvratno sladunjavi zadah, isparenje smrti iz rupčaga, koji podsjeća na mješavinu hloroforma i truljenja, od koga nam se gadi i povraća.

Noći su mirne. Počinje lov na bakarne prstenove s granata i svilene padobrane Francuskih raketa. Niko tačno ne zna zašto se ti prstenovi toliko traže. Skupljači samo tvrde da oni predstavljaju vrijednost. Ima ih koji se time toliko natovare kad odlaze u pozadinu da koračaju povijeni i posrcu.

Haie bar navodi jedan razlog: poslat će ih vjerenici kao podvezice. To, naravno, izaziva grdnu veselost Frizijaca: lupaju se po koljenima, to je vic, do đavola, taj Haie, baš je lafčina. Naročito Tjaden ne može da se smiri; on ima najveći prsten i neprekidno protura nogu kroza nj da bi pokazao koliko još mjesta ostaje: — Haie, čovječe, ta mora imati noge, noge! — misli mu krenu malo naviše — a zadnjica joj mora biti kao... kao u slona!

Nikako da prestane: — Bogami, s tom bih se malo poigrao...

Haie blista što njegova vjerenica ima toliko uspjeha, pa kaže kratko i samozadovoljno: — Kršna je!

Svileni padobranci imaju mnogo praktičniju upotrebu. Tričetiri, već prema širini grudi, čine košulju. Kropp i ja ih koristimo kao maramice.

Ostale šaljemo kućama. Kad bi žene mogle vidjeti s kakvom često opasnošću skupljamo te tanke krpice, dobro bi se uplašile.

Katcz iznenadi Tjadena kako s najvećim mirom odbija prstenove s jedne neeksplodirane granate. Svakom drugom ona bi eksplodirala, ali Tjaden, kao i obično, ima sreće.

Dva žuta leptira igraju se cijelo prije podne pred našim rovom. Krila su im posuta crvenim tačkicama. Šta ih je privuklo ovamo? Nema nijedne biljke, nijednog cvijeta na čitavom prostoru. Oni se odmaraju na zubima jedne lubanje. I ptice su isto tako bezbrižne, već odavno su se navikle na rat. Svakog jutra, između položaja, ševe uzlijeću u nebo. Prije godinu dana vidjeli smo ih kako leže na jajima, pa su čak i mlade izvele.

U ovim rovovima štakori nas ostavljaju na miru. Oni su ispred nas, znamo i zašto. Goje se. Kako koga ugledamo, odmah ga ubijemo. Preko noći opet čujemo kotrljanje s one strane. U toku dana imamo samo uobičajeno bombardiranje, pa možemo da popravljamo rovove. Imamo čak i rasonode, avijatičari nam služe za to. Svakog dana mnogobrojne zračne borbe imaju svoju publiku.

Na lovačke avione ne možemo se potužiti, ali kao kugu mrzimo izviđačke, jer nam navlače na vrat artiljeriju. Nekoliko minuta pošto se pojave, zaspu šrapneli i granate. Od toga za jedan jedini dan gubimo jedanaest ljudi, od kojih pet bolničara. Dvojica su tako smrskana da Tjaden misli da ih kašikom treba sastrugati sa rovovskog zida i sahraniti u porciji. Drugome je otkinut trbuh zajedno s nogama. Mrtav je, grudi su mu prslonjene uz nasip, lice mu žuto kao limun, a cigareta još gori iz brade, tinja dok se ne ugasi na usnama.

Položemo mrtvace privremeno u jednu veliku rupčagu. Dosad su tu tri sloja, jedan na drugom.

Odjednom ponovo započinje teška vatra. Opet sjedimo u napregnutoj ukočenosti beskorisnog čekanja.

Napad, protivnapad, udar, protivudar, to su riječi, ali u čemu je njihov smisao? Izgubili smo mnogo ljudi, naročito regruta. Naš sektor je opet dobio dopunu. Stigao nam je jedan od onih novoformiranih pukova, u kojima su skoro sve sami mladići, tek regrutovani. Jedva da su dobili malo obuke; prije ulaska u borbu imali su samo nešto teorijskih vježbi, Oni svakako znaju šta je granata, ali imaju malo pojma o zaklonima, nedostaje im oko za to. Nabor na tlu treba da bude visok pola metra da bi ga oni primijetili.

Mada nam je pojačanje neophodno, regruti nam zadaju više posla nego što su nam od koristi. Na ovom odsjeku, na kome se

teške borbe redaju jedna za drugom, oni ne umiju da se snađu, pa ginu kao muhe.

Današnji pozicioni rat zahtijeva znanje i iskustvo, čovjek treba da osjeća teren, da po sluhu razlikuje zvuk različitih projektila i poznaje njihov efekat, da predvidi gdje će udariti i koliki im je domen razaranja i kako se treba zakloniti.

Ti mladići iz dopune ne znaju, naravno, skoro ništa o tome. Oni bivaju desetkovani jer jedva razlikuju šrapnel od granate, pokošeni zato što sa strahom oslušuju urlik velikih „kanti za ugalj“, koje su bezopasne i padaju daleko od nas, a ne čuju laki fijuk i zviždanje malih čudovišta čija parčad lete nisko nad zemljom. Zbijaju se u gomilu kao ovce, umjesto da se razbježe, pa ih čak i ranjene avijatičari ubijaju kao zečeve.

Ta lica bijela kao repa, te jadne, zgrčene ruke, ta kukavna hrabrost te jadne štenadi, koja uprkos svemu ide naprijed i napada, ta jadna valjana štenad, koja je toliko zaplašena da se ne usuđuje ni da jauče glasno, nego rastrgnutih grudi i trbuha, ruku i nogu, samo tiho cvili za majkom i prestaje čim ga ko pogleda.

Njihova mrtva, šiljasta lica, tek osuta maljama, imaju onu jezivu bezizraznost umrle djece.

Grlo nam se steže kad vidimo kako trče, poskakuju i padaju.

Dobijamo želju da ih izudaramo što su tako glupi, da ih uzmemo na ruke i odnesemo odavde gdje im nije mjesto. Oni nose sive bluze, hlače i čizme, ali im je skoro svima uniforma prevelika, visi im na udovima, ramena su im preuska, tijela suviše sitna; nema uniformi krojenih po mjeri ove djece.

Na jednog starog borca dolazi pet, pa i deset regruta.

Jedan iznenadni gasni napad pokosi čitavu gomilu. Nisu ni slutili šta ih čeka. Nalazimo jednu zemunicu punu pomodrelih lica i pocrnjelih usana. U jednoj rupi prerano su poskidali maske. Nisu znali da se gas najduže zadržava pri dnu; kad su vidjeli kako su drugi, koji su bili gore, bez maski, skinuli su svoje i nagutali se gasa dovoljno da sagore pluća.

Njihovo stanje je beznadežno, i oni umiru gušeći se od krvoliptanja.

U jednom uglu rova iznenada naletim na Himmelstossa. Zbijemo se u istu zemunicu. Zadihani, ležimo svi zajedno i

očekujemo da otpočne napad.

Iako sam uzbuđen, dok iskačem iz zemunice, proleti mi kroz glavu jedna misao: nisam video Himmelstossa. Brzo uskočim natrag i nalazim ga šćućurenog u jednom uglu kako zbog nekakve ogrebotine simulira ranjenika. Lice mu je kao da je premlaćen. Dobio je napad straha, on je još nov ovdje. Ali mene razbjesni pomisao na to da su mladići iz dopune napolju, dok se on krije ovdje.

— Napolje! — dreknem.

Ne miče se, usne mu podrhtavaju, brkovi trepere.

— Napolje!

On zgrči noge, pribije se uza zid i iskezi zube kao pas.

Uхватim ga za ruku, pokušavam da ga podignem. On drekne.

Izgubim nerve. Ščepam ga za gušu, pro tresem kao vreću, glava mu se drma lijevo-desno, urlam mu u lice: — Ti, đubre, hoćeš li da iziđeš? Ti pseto, strvoderu, kriješ se, je li?!

Oči mu ustakle, tresnem mu glavom o zid.

— Marvo!

Udarim ga nogom u slabinu: — Svinjo!

Guram ga iz zemunice, glavom naprijed.

Uto proleti nov val naših. S njima je i jedan potporučnik, koji nas ugleda i drekne: — Naprijed! Naprijed! Priključići! Priključići!

I što moji udarci nisu mogli da postignu, postižu te riječi.

Himmelstoss je čuo pretpostavljenog, gleda oko sebe kao da se budi iz sna, a onda se pridruži ostalima.

Pratim ga i vidim kako skače. Ponovo je onaj energični Himmelstoss iz kasarne, prestigao je čak i potporučnika i sad je sasvim na čelu.

Artiljerijski plotuni, baražna vatra, mine, gas, tenkovi, mitraljezi, bombe, sve su to riječi, ali u njima je sav užas ovoga svijeta.

Lica su nam skorjela, misli opustošene, smrtno smo umorni. Kad naiđe napad, moramo ponekog pesnicama da budimo kako bi pošao s nama. Oči nam gore, ruke su nam ranjave, koljena krvare, laktovi izubijani.

Da li to prolaze nedjelje, mjeseci, godine? Ne, samo dani. Mi vidimo kako vrijeme kraj nas iščezava u bezbojnim licima umirućih, žlice sipaju hranu u naša tijela, trčimo, bacamo bombe, pucamo, ubijamo, bacamo se na zemlju gdje bilo, oslabili smo i otupjeli i drži

nas jedna jedina stvar: da ima još slabijih, još više otupjelih i još nemoćnijih, koji razrogačeno gledaju u nas kao u bogove koji pokatkad mogu da izbjegnu smrt.

U rijetkim časovima zatišja mi ih učimo.

— Čuj, vidiš li onaj lonac što se klati? To je mina. Ostani tako, ona putuje dalje. Ali kad ide ovamo, onda kidaj. On nje se može pobjeći.

Oštrimo im sluh za podmuklo zujanje onih malih projektila koji se jedva čuju; treba da razaznaju kroz huku njihovo zujanje kao mušica, učimo ih da su one opasnije od onih velikih koji se čuju mnogo ranije.

Pokazujemo im kako se skriva od pogleda avijatičara, kako se treba načiniti mrtvim kad preko njih prelazi nagli prodor, kako se aktivira bomba da eksplodira pola sekunde prije no što padne, učimo ih kako da se munjevito sklone u rupu kad udari granata s tempiranim upaljačem i kako se svežnjem bombi raščišćava rov, objašnjavamo vremensku razliku u aktiviranju naših i neprijateljskih bombi, upozoravamo na zvuk gasnih granata i pokazujemo sve vještine kojima se može izbjeci smrt.

Oni nas slušaju, uče se, ali kad počne bitka, onda, uzbuđeni, opet čine sve naopako.

Haie Westhusa odnose s odvaljenim leđima. Pri svakom udisaju pluća mu se ukažu kroz ranu. Mogu još samo da mu stegnem ruku.

— Gotovo je, Paul! — jekne on i grize ruke od bola.

Vidimo ljude koji žive, a lubanja im je raznijeta; vidimo vojnike koji trče, a obje noge su im otkinute, vuku se na patrljcima do prvog grotla od granata; jedan kaplar puzi čitava dva kilometra na rukama, vukući za sobom svoja razmrskana koljena; drugi ide ka previjalištu, a crijeva mu ispadaju kroz prste kojima ih pridržava; vidimo ljude bez usta, bez vilice, bez lica; sretamo jednoga koji već dva sata zubima steže arteriju na mišici da ne bi izgubio svu krv; sunce izlazi, noć ovladava, granate fijuču, život još jedva tinja.

Ali djelić razrivene zemlje na kome smo, sačuvan je i pored nadmoćnih snaga, izgubljeno je samo nekoliko stotina metara. No na svaki metar dolazi po jedan leš.

Smenjuju nas. Točkovi se kotrljaju pod nama u pravcu pozadine, stojimo kao u letargičnom snu i kad odjekne uzvik: „ *Pazi, žica!*”

savijamo koljena i čučnemo. Kad smo prolazili ovuda bilo je ljeto, drveće je bilo još zeleno, sad je dobilo pečat jeseni, a noć je siva i vlažna. Kamion se zaustavlja i mi silazimo, grupica rasturenih ljudi, ostaci čitavog niza imena. Sa strane, u mraku, stoje ljudi i prozivaju brojeve pukova i četa.

Na svaki poziv odvaja se iz grupe gomilica, bijedna gomilica prljavih, blijedih vojnika, užasno mala gomilica, užasno mali ostatak.

Neko proziva broj naše čete. Poznajemo glas, to je naš komandir i on je, znači, ostao živ, ali mu je ruka u zavoju. Prilazimo mu. Prepoznamo Katcza i Alberta, stajemo u stroj, naslonjeni jedan na drugog, i gledamo se.

I još jednom, još jednom proziva se naš broj. Može se prozivati koliko god hoće, u bolnicama i rupčagama se ne čuje.

— Druga četa!

Potom opet, tiše: — Zar nema više nikog iz druge čete?

Ušuti, i glas mu je hrapav kad pita: — Svi su tu?

Onda komandira: — Prebroj se!

Jutro je sivo. Kad smo polazili bilo je ljeto i bilo nas je sto pedeset.

Sad nam je hladno, jesen je, lišće šumi, glasovi umorno odjekuju.

— Jedan ... dva ... tri... četiri...

I kod trideset dva zašute. Dugo vlada tišina prije nego što glas zapita: — Ima li još koga?

Sačeka malo, pa sasvim tiho kaže: — U grupama... — potom zastane i jedva dovršava — druga četa, voljnim korakom naprijed...

Jedan red, jedan kratak red tetura se kroz jutro.

Trideset dva čovjeka.

VII

Vode nas dublje u pozadinu nego obično, u regrutski depo, da ponovo formiramo jedinicu. Našoj četi treba više od stotinu ljudi popune.

Za to vrijeme lunjamo tamo-amo jer nemamo zanimanja. Poslije dva dana Himmelstoss nam se priključuje. Otkako je bio u rovovima, promijenio je onu svoju naduvenu njušku. Predlaže da budemo prijatelji, i ja sam gotov da prihvatim taj prijedlog, jer sam ga vidio kako s ostalima nosi Haie Westhusa sa odvaljenim leđima. I kako, uostalom, odista pametno govori, ne vidimo nikakvog razloga protiv poziva da s njim odemo u kantu. Jedino je Tjaden nepovjerljiv i uzdržava se.

Ali je i on ubrzo pobijeđen jer mu Himmelstoss saopćava da će zamjenjivati komesara kuhinje koji odlazi na odsustvo. Kao dokaz vadi dvije funte šećera za nas, a za Tjadena, posebno, pola funte butera. Osim toga, isposlovat će da u toku tri sljedeća dana odlazimo u kuhinju na ljuštenje krompira i repe. Ono što ćemo tamo jesti dobro je kao prava oficirska hrana.

Tako za trenutak imamo opet one dvije stvari koje su potrebne vojniku da bi bio sretan: dobru hranu i odmor. Kad se razmisli, to i nije mnogo. Prije nekoliko godina zbog toga bismo strahovito prezirali sami sebe, ali sad smo skoro zadovoljni. Sve je stvar navike, pa i rovovi.

Ta navika je uzrok što tako brzo sve zaboravljamo. Prekjuče smo bili u borbi, danas već pravimo ludorije i živimo bezbrižno, a sutra ćemo opet u rovove. U stvari, mi ništa ne zaboravljamo. Dokle god smo u pozadini, dani provedeni na frontu tonu u naša bića kao kamen u vodu, jer su isuviše teški da bismo o njima smjeli razmišljati. Kad bismo to učinili, oni bi nas ubili. To sam već zapazio: čovjek može da podnosi strahote sve dok samo savija glavu pod njima, ali ubijaju ako se o njima razmišlja.

Isto onako kao što postajemo zvijeri kad idemo naprijed, jer jedino se tako može održati, na odmoru se pretvaramo u šaljivčine i čmavala.

Prisiljeni smo na to i drukčiji ne možemo biti, jer po svaku cijenu hoćemo da ostanemo živi. Zato i ne možemo da se opteretimo osjećanjima koja bi u mirno vrijeme bila za svaku pohvalu, ali koja su ovdje potpuno lažna.

Kemmerich je mrtav. Haie Westhus umire. Na dan strašnog suda s mukom će se moći da pokupi tijelo Hansa Kramera, koga je granata naprosto raznijela. Martens više nema nogu. Meyer je mrtav, Marx mrtav, Beyer je mrtav, Hammerling je mrtav, sto dvadeset ljudi leži ranjeno negdje po bolnicama. To je strašno, ali šta se to sad nas tiče. Mi živimo.

Kad bismo mogli da ih spasemo priskočili bismo im brzo u pomoć, jer kad hoćemo, mi imamo đavolsku snagu. I bilo bi nam svejedno da li ćemo izložiti svoje živote opasnosti. Mi više ne znamo za strah, osim straha pred samu smrt, ali to je strah koji se osjeća tijelom.

No naši drugovi su mrtvi i mi im ne možemo pomoći, oni su u miru, ali ko zna šta nas još čeka? Zato hoćemo da se opružimo, da se naspavamo i na jedemo koliko god možemo, da se naločemo i napu šimo, kako nam ovi časovi ne bi prošli uzalud. Život je kratak.

Užas fronta nestaje čim mu okrenemo leđa, a onda na njegov račun pravimo prostačke i surove šale! Kad neko umre, mi kažemo da je zapušio stražnjicu i u tom stilu brbljamo o svemu ostalom. To nas spasava od ludila. I dokle god budemo u stanju da tako gledamo na stvari moći ćemo da odolijevamo.

Ali ne zaboravljamo! Ono što novinarski izvještaji s fronta pišu o divnom humoru vojnika, koji odmah po povratku iz bombardirane zone organizuju igre, idiotsko je trabunjanje. Ne činimo mi to zato što smo puni humora, nego zato što bismo bez humora propali. Uostalom, još malo pa ćemo biti na kraju snage, a naš humor svakog mjeseca ima sve više gorčine.

I ja znam: sve ono što sad, dok smo u ratu, tone u nas kao kamen, probudit će se poslije rata i tek onda će početi obračun na život i na smrt.

Ovi dani, nedjelje i godine vratit će se još jednom, i naši mrtvi drugovi uskrsnut će i marširati s nama. Naše će glave biti bistre, mi ćemo imati svoj cilj i marširat ćemo tako, rame uz rame, s mrtvim

drugovima, a iza nas će marširati godine provedene na bojištu ... ali protiv koga?

Ovdje je prije izvjesnog vremena bilo kazalište za vojnike. Na ogradi od dasaka još stoje šareni kazališni plakati. Kropp i ja posmatramo ih razrogačenih očiju. Ne možemo da pojmimo da tako nešto još postoji. Evo i jedne djevojke u svijetloj ljetnoj haljini, s crvenim lakovanim pojasom oko struka; spustila je jednu ruku na nekakvu ogradu, a drugom drži slamni šešir; na nogama su joj bijele čarape i bijele cipele, divne cipele s kopčama i visokim potpeticama. Iza nje svjetluca plavo more sa nekoliko pjenušavih valova, a sa strane je zaliv prepun svjetlosti. Divna je to djevojka, sa svojim malim nosom, rumenim usnama i dugim nogama, čista i koketna, da se tako nešto prosto ne može ni zamisliti. Sigurno se kupa dvaput dnevno, pod noktima nema prljavštine, osim, možda, koje zrnce pijeska sa žala. Kraj nje stoji čovjek u bijelim hlačama, s plavim kaputom i mornarskom kapom, ali on nas mnogo manje zanima.

Djevojka na drvenoj ogradi predstavlja za nas pravo čudo. Zaboravili smo da tako nešto uopće postoji, pa ni sad ne vjerujemo svojim očima. U svakom slučaju, već godinama nismo vidjeli ništa slično, ništa što bi tome bilo slično po vedrini, ljepoti i izrazu sreće. S uzbuđenjem osjećamo da je to mir, onakav kakav treba da bude.

— Pogledaj samo te cipelice, u njima ne bi marširala ni kilometar — kažem ja i namah se sam sebi učinim smiješnim, jer je pred takvom slikom glupo i pomišljati na marširanje.

— Koliko li joj je godina? — pita Kropp.

Razmišljam i odgovaram: — Najviše dvadeset i dvije, Alberte.

— Onda bi bila starija od nas. Nema više od sedamnaest, kažem ti.

Podilaze nas žmarci.

— To bi bilo nešto, Alberte, zar ne?

On klima glavom.

— Imam i ja kod kuće bijele hlače.

— Bijele hlače, — kažem — ali takvu curicu...

Pogledamo jedan drugog od glave do pete. Nema bogzna šta da se vidi: na obojici je izbljedjela, iskrpljena i prljava uniforma. Svako poređenje je beznadno.

Zato najprije sastružemo s dasaka tog mladića u bijelim hlačama, ali oprezno, da ne oštetimo djevojku. Time se već nešto postiže.

Onda Kropp predlaže: — Mogli bismo se jednom očistiti od ušiju.

Ne slažem se sasvim s tim, jer se tako stvari upropašćuju, a poslije dva sata opet dobiješ uši. Ali pošto se još jednom zagledamo u sliku, izjavljujem da sam spreman. Staviše, dodajem: — Možemo čak da potražimo i čistu košulju.

Albert kaže, ne znam zašto: — Bolje bi bilo obojke.

— Da, možda i obojke. Možemo malo da pronjuškamo.

Uto se dokotrljaju Leer i Tjaden. Ugledaju plakat i začas se razgovor okrene na svinjarije. U našem razredu Leer je prvi imao ljubavnicu i pričao nam o tome mnogo uzbudljivih stvari. On se slikom oduševljava na svoj način, a Tjaden ga svojski podržava.

Pravo rečeno, nama to nije odvratno. Ko ne govori svinjarije nije vojnik. Samo, u ovom trenutku nismo sasvim raspoloženi za to. Zato se odvojimo i uputimo odjeljenju za dezinsekciju, s osjećanjem da idemo u kakvu otmjenu pomodnu trgovinu za gospodu.

Kuće u kojima smo smješteni nalaze se kraj kanala. S one strane su bare okružene topolovom šumom, a tamo ima i žena.

Uveče se kupamo. Obalom nailaze tri ženske prilike, koračaju lagano i ne skreću pogled, iako smo mi bez gaćica za kupanje.

Leer ih doziva. One se smiju i zastaju da nas gledaju. Na rđavom francuskom dobacujemo im rečenice koje nam padaju na um, bilo šta, na brzinu, da ne bi otišle. Istina, to nije baš otmjeno, ali otkud bismo mi znali što god bolje?

Među njima je jedna vitka crnka. Kad se nasmije, zubi joj zablistaju.

Pokreti su joj hitri i suknja joj se blago povija oko nogu. Iako je voda hladna, mi činimo sve što možemo i iz sve snage se trudimo da ih zainteresiramo ne bi li ostale. Pokušavamo s dosjetkama i one odgovaraju, ali ih ne razumijemo, smijemo se i mašemo im. Tjaden je pametniji. Otrči do kuće, donese tain i digne ga uvis.

To postiže veliki uspjeh. One klimaju glavama i znacima nas pozivaju da dođemo k njima, ali nama je to zabranjeno. Zabranjeno je da prelazimo na drugu obalu. Na svim mostovima postavljene su

straže. Bez dozvole se ništa ne može učiniti. Zato pokušavamo da im objasnimo da one dođu k nama, ali one vrte glavama i pokazuju na mostove. Ni njih ne puštaju prijeko.

Vraćaju se lagano duž kanala, ne napuštajući obalu. Pratimo ih plivajući. Poslije stotinjak metara odvajaju se od obale i pokazuju na kuću koja viri sa strane iz drveća i žbunja. Leer pita da li tu stanuju. One se smiju. Da, to je njihova kuća.

Dovikujemo im da ćemo doći kad nas straže ne budu mogle vidjeti.

Noću. Ove noći. One podignu ruke, sastave dlanove, polože lice na njih i zatvore oči. Razumjele su. Ona vitka crnka zaigra. Jedna plavuša cvrkuće: — Kruha ... dobro ...

Živo potvrđujemo da ćemo im ga donijeti. I još neke druge lijepe stvari. Govoreći to, kolutamo očima i mašemo rukama. Leer se umalo ne udavi objašnjavajući kako će donijeti i „komad kobasice“. Kad bi bilo potrebno, obećali bismo im i čitavo provijantsko slagalište. One odlaze, okrenuvši se još nekoliko puta. Uputimo se našoj obali i provjeravamo da li će zaista ući u onu kuću, jer se može dogoditi da nas prevare. Potom se vratimo plivajući.

Bez dozvole niko ne smije preko mosta. Zato ćemo mi prekonoc jednostavno preplivati na drugu stranu. Obuzima nas uzbuđenje koje nikako ne popušta. Ne možemo se skrasiti na mjestu pa odlazimo u kantinu. Tamo baš ima piva i nekakvog punča.

Pijemo punč i pričamo fantastične doživljaje. Svako vjeruje drugome i nestrpljivo čeka da istrese još deblju laž. Ruke su nam nemirne, pušimo cigaretu za cigaretom sve dok Kropp ne kaže: — Mogli bismo da im ponesemo i koju cigaretu.

Nato odmah stavljamo cigarete u kape da ih sačuvamo.

Nebo postaje zelenkasto. Nas smo četvorica, a onamo mogu samo trojica, pa se moramo osloboditi Tjadena. Zato ga častimo punčom i rumom sve dok ne počne da se tetura. Kad se sasvim smrači, odlazimo u naš stan i vodimo Tjadena između sebe. Prosto gorimo obuzeti željom za veselom avanturom. Ona vitka crnka pripala je meni, tako smo se podijelili, tako smo odlučili.

Tjaden se prostre po slamarici i zahrče. Zatim se odjednom probudi i pogleda nas tako lukavo da se već uplašimo i pomislimo da

nas je varao i da je plaćanje punča bilo uzaludno. Ali onda se sruši i produži spavanje.

Svaki od nas trojice spremio je po cio tain i sad ga uvija u novine.

Tome dodajemo cigarete i, povrh svega, tri dobre porcije jetrenice, koju smo baš to veče sljedovali. Pristojan je to poklon.

Zasad sve stavljamo u čizme, jer ih moramo ponijeti da ne bismo na drugoj obali nagazili na žicu ili komadiće stakla. A kako moramo plivati, ne možemo ponijeti ništa od odijela. Uostalom, mrak je, a nije ni daleko.

Krećemo s čizmama u rukama. Brzo bućnemo u vodu, okrenemo se na leđa i tako plivamo, držeći iznad glave čizme i ono što je u njima.

Oprezno iziđemo na drugu obalu kanala, vadimo pakete i navlačimo čizme. Potom ono što nosimo uzimamo pod mišku, pa se, onako mokri i goli, samo s čizmama damo u trk. Odmah nalazimo kuću. Ona se uzdiže usred tamnog grmlja. Leer se spotakne o nekakvu žilu i oguli lakat.

— Ne mari ništa — kaže veselo.

Na prozorima su kapci. Obilazimo kuću i pokušavamo da gledamo kroz pukotine. Zatim postajemo nestrpljivi. Kropp se odjednom malo snebiva: — A ako je, nešto, kod njih neki major?

— Onda ćemo strugnuti, — ceri se Leer — a broj našeg puka može da pročita ovdje — i pljesne se po turu.

Kapija je otvorena. Naše čizme prave priličnu galamu. Jedna vrata se uto otvore i kroz njih dopre svjetlost. Jedna žena uplašeno cikne.

Izgovorimo: — Pst, pst... camarade... bon ami... — i dignemo pakete uvis.

Sad se ukažu i one druge dvije. Vrata se širom otvore i svjetlost nas obasja. Prepoznaju nas i svo tri se stanu grohotom smijati našoj odjeći.

Savijaju se i grče od smijeha, stojeći na vratima. Koliko je gipkosti u njihovim pokretima!

— Un moment — izuste, pa se povuku u kuću i donesu nam nekakve haljine da se kolikotoliko odje nemo. Onda možemo da uđemo. U sobi svijetli mala lampa. Toplo je i osjeća se nekakav

prijatan miris. Odvijamo pakete i predajemo im. Oči im sjaje, vidi se da su gladne.

Potom smo svi pomalo zbunjeni. Leer načini pokret kao da jede. Tada se vraća živost, one donose tanjure i noževe, pa legnu na posao. Svaki komad jetrenice, prije nego što ga stave u usta, s divljenjem dižu uvis.

Obasipaju nas bujicom riječi. Ne razumijemo mnogo, ali osjećamo da su to prijateljske riječi. Možda im izgledamo suviše mladi. Vitka crnka miluje me po kosi i kaže mi ono što sve Francuskinje uvijek govore: — La guerre... grand malheur... pauvres garçons...

Uхватim je čvrsto za ruku i pritisnem usne na dlan. Njeni prsti obuhvate mi lice. Tik iznad mene su njene zanosne oči, njena crnpuhasta koža, njene rumene usne. Usta izgovaraju riječi koje ne razumijem. Ne razumijem sasvim ni njene oči: one kazuju više no što smo očekivali kad smo dolazili ovamo.

Do ove postorije nalaze se sobe. Odlazeći, vidim Leera s plavušom kako ju je obuhvatio i glasno joj govori. On zna te stvari. Ali ja, ja sam izgubljen u nečem dalekom, slatkom i silnom, čemu se sav predajem. Moje želje su čudna mješavina žudnje i nečega što tone. U glavi mi se vrti, ovdje nema ničega na šta bi se moglo osloniti. Čizme smo ostavili pred vratima, umjesto njih dale su nam papuče i sad već više nema ničeg što bi mi vratilo sigurnost i drskost vojnika: ni puške, ni opasača, ni bluze, ni kape. Prepuštam se neizvjesnom, neka bude kako mu drago, ipak osjećam malo straha.

Vitka crnka miče obrvama kad razmišlja; ali kad govori, one miruju.

Ponekad ono što izgovori ostane upola neobjašnjeno, uguši se ili se vine iznad mene: luk, putanja, kometa. Šta sam ja o tome znao? Šta znam?

Riječi tog tuđeg jezika, koji jedva razumijem, uspavljuju me i prenose u neku tišinu u kojoj se tamna, upola osvjetljena soba rasplinjava, i u kojoj je živa i jasna jedino ta glava nad mnom.

Kako je raznoliko jedno te isto lice koje nam je još maloprije bilo nepoznato, a koje je sad nagnuto u nježnosti koja ne dolazi iz njega, nego iz noći, iz svemira ili iz krvi, čiji zraci kao da se stiču u njemu.

Stvari u sobi dotaknute su i promijenjene time, postale su neobične; čak i prema svojoj bijeloj koži osjećam neko strahopoštovanje kad je obasja svjetlost lampe i pomiluje hladna tamna ruka.

Kako je drugačije od onoga što se događa po vojničkim bordelima u koje odlazimo s dozvolom i pred kojima se čeka u dugim redovima. Ne bih htio da mislim na njih, ali oni mi i protiv volje padaju na pamet i od toga me hvata strah. Možda se čovjek nikad više ne može osloboditi takvih sjećanja.

Ali onda osjetim usne te vitke crнке i pritisnem svoje na njih, zatvorim oči, htio bih da zbrišem sve: rat i strahote i niskosti, pa da se probudim kao mlad i srećan čovjek. Mislim na sliku one djevojke sa plakata i za trenutak mi se učini da moj život zavisi samo od toga da je zadobijem... I utoliko jače se pripijem u ruke koje me grle, možda će se desiti čudo...

Poslije se odnekud svi nekako sastajemo. Leer je silno ushićen.

Opraštamo se srdačno i navlačimo čizme. Noćni zrak rashlađuje naša zagrijana tijela. Visoko u tami topole se uzdižu i šušte. Mjesec blista na nebu i u vodi kanala. Ne trčimo, idemo dugim koracima jedan kraj drugog.

Leer kaže: — Ovo je vrijedilo tain!

Ja ne mogu da se odlučim da progovorim, štaviše, nisam ni veseo.

U taj mah začujemo korake, pa se pritajimo iza žbuna. Koraci se približuju, sad su sasvim blizu nas. Ugledamo голу priliku u čizmama, baš kao i mi što smo, pod pazuhom nosi paket i trči. To je Tjaden, u velikoj žurbi. Začas ga nestaje.

Smijemo se. Ala će sutra psovati!

Neopaženi stižemo do svojih slamarica.

Pozvan sam u četnu kancelariju. Komandir mi predaje objavu za odsustvo i putnu ispravu, poželjevši mi sretan put. Pogledam koliko mi je odsustvo: sedamnaest dana, četrnaest u mjestu i tri za put. Za put je malo, te pitam da li bih mogao dobiti pet dana. Bertinck pokaže na objavu.

Pogledam i zapazim da se ne vraćam odmah na front. Po završenom odsustvu treba da se prijavim na kurs u poljskom logoru.

Ostali mi za vide. Katcz mi daje dobre savjete kako da zabušavam.

— Ako budeš dovitljiv, ostat ćeš tamo.

Ja bih više volio da mogu oputovati poslije osam dana, jer toliko još ostajemo ovdje gdje nam je dobro.

Naravno, u kantini moram da častim. Svi smo već pomalo pijani. Ja postajem sjetan. Provest ću šest tjedan u pozadini, i to je svakako velika sreća, ali kako će biti kad se vratim? Da li ću ih još sve zateći ovdje? Haie i Kemmerich više nisu tu, na koga je sad red?

Pijemo, i ja posmatram, jednog za drugim, sve svoje drugove. Albert sjedi pored mene i puši, veseo je, nas dvojica smo uvijek bili zajedno.

Prekoputa je Katcz, sa svojim opuštenim ramenima, širokim palcem i tihim glasom. Zatim Müller sa isturenim zubima i zvučnim smijehom, Tjaden s mišjim očima, Leer koji je pustio bradu, pa izgleda kao da mu je četrdeset godina.

Iznad naših glava lebdi gust dim. Šta bi bilo s vojnikom da nije duhana?! Kantina je utočište, pivo predstavlja nešto više od običnog pića, znak da bez opasnosti možeš opružiti udove i istegnuti se. Uostalom, mi se toga ne libimo. Ispružili smo noge i spokojno pijuckamo oko sebe, da je to pravo uživanje. Koliko sve to čini utisak na onoga koji sutra ide!

Prekonoć odemo još jednom s one strane kanala. Skoro me je strah da onoj visokoj crnki kažem da odlazim i da ćemo, kad se budem vratio, biti daleko jedno od drugog, da ćemo tako zauvijek biti razdvojeni. Ali ona samo klimne glavom i ne primećuje se da je bogzna koliko uzbuđena. U prvi mah ne shvatam to sasvim, ali mi potom postaje jasno. Leer ima pravo: da sam nešto pošao na front, ona bi opet rekla „pauvre garçon“! Ali vojnik na odsustvu, za njega ne mare mnogo, on nije toliko zanimljiv.

Neka ide do đavola s onim svojim cvrkutanjem i pričanjem! Čovjek povjeruje u čudo, a na kraju vidi da se radi samo o običnom tainu.

Sutradan izjutra, pošto sam očišćen od ušiju, uputim se željezničkoj stanici. Albert i Katcz me prate. Na stanici saznajemo da vlak polazi tek kroz nekoliko sati. Njih dvojica moraju natrag na zanimanje. Opraštamo se.

— Svako dobro, Katcz! Svako dobro, Alberte!

Oni odlaze i mahnu mi još nekoliko puta. Njihovi likovi su sve manji.

Svaki njihov korak, svaki njihov pokret blizak mi je, mogu da ih prepoznam još iz daljine. Potom ih nestaje.

Sjedam na ranac i čekam.

Iznenada me obuzima nestrpljenje i luda želja da pođem.

Zadržavam se na mnogim postajama, stojim pred mnogim kazanima iz kojih se dijeli juha, sjedim na mnogim drvenim podovima, potom mi predio kroz koji prolazi vlak postaje sumoran, neprijatan i poznat.

Promiče, u večernjem sutonu, pored prozora, sa selima na čijim se bijelo okrećenim kućama, kao kakve duboke kape, uzdižu slamni krovovi, sa žutim poljima koja se pod kosim zracima blistaju kao sedef, sa voćnjacima, ambarima i starim lipama.

Imena postaja postaju pojmovi od kojih mi srce podrhtava. Vlak klopara i klopara, stojim na prozoru i čvrsto se oslanjam na njegov okvir.

Ta imena granice su moje mladosti.

Ravne livade, polja, salaši, jedna zaprega ide ispred neba, putem paralelnim s horizontom. Evo i brane pred kojom čekaju seljaci, djevojke koje nam mašu, djeca koja se igraju pored kolosjeka, putevi koji vode u polja, ravni i bez artiljerije.

Veče je, i da vlak ne klopara ne bih se mogao uzdržati da ne zaurlam.

Ravnica se uveliko proširila: u blagom plavetnilu počinje da se pomalja silueta planinskih vijenaca. Prepoznajem karakterističnu liniju Dolbenberga, onaj njegov izreckani vijenac što se oštro prekida tamo gdje prestaje ivica šume. Iza njega će se pojaviti grad.

Ali sad zlatnocrvena svjetlost prekriva sve, vlak klopara preko jedne krivine, potom još jedne, a tamo daleko uzdižu se nestvarni, nejasni i mračni jablanovi, jedan za drugim, u dugom nizu koji se sastoji iz sjenke, svjetlosti i čežnje.

Polje se lagano okreće zajedno s njima, vlak ih obilazi, razmaci između njih smanjuju se, oni čine jednu cjelinu, i poslije nekoliko trenutaka vidim samo jedan. Potom drugi zauzimaju mjesto iza prvih i dugo ostaju sami prema nebu, sve dok ih prve kuće ne zaklone.

Nailazimo na jedan most preko ulice. Stojim na prozoru i ne mogu da se odvojim od njega. Drugi pripremaju svoje stvari za izlazak. Ja tiho izgovaram ime ulice koju presijecamo: *Bremerstrasse... Bremerstrasse...*

Dolje pod nama su biciklisti, kola, ljudi, siva je ta ulica i siv taj most, ali sam ganut kao da je majka preda mnom.

Zatim se vlak zaustavlja i tu je postaja sa svojom vrevom, svojim dozivanjima i natpisima. Dočepam ranac i bacim ga na leđa, uzmem pušku i silazim spotičući se niz stepenice vagona.

Na peronu zvjeram oko sebe, ne poznajem nikoga od onih koji se ovdje guraju. Jedna sestra Crvenog krža nudi mi da popijem nešto. Okrećem se od nje, suviše se glupo ona osmjehuje na mene, sama sebi pridaje suviše važnosti: *gledajte samo, ja dajem jednom vojniku kavu!* Oslovljava me sa „druže“, samo mi je još to nedostajalo!

Ali napolju, pred postajom, pored ulice huji rijeka i izlazi pjenušava ispod mosta na vodeničnim ustavama. Pored nje uzdiže se četvrtasta stara kula, pred njom velika šarena lipa, a iza svega prostire se veče.

Koliko smo puta tu sjedili... ali kako je sad to daleko! Prolazili smo taj most i udisali hladni i smrdljivi zadah ustajale vode, naginjali se nad onu njenu mirnu površinu s ove strane ustave, u kojoj su zelene vodene biljke i alge visile sa stubova na mostu, a s one strane ustave smo, za vrijeme toplih dana, s uživanjem posmatrali pjenu koja je prskala i ćeretali o svojim profesorima.

Prelazim most, gledajući i desno i lijevo. Voda je još i sad puna algi i još jednom izbija u svijetlim lukovima. U staroj kuli stoje pralje, kao nekada, s golim rukama pred bijelim rubljem, a toplina od glačala izlazi kroz otvorene prozore. Psi se šunjaju uzanim ulicama, pred kapijom stoji svijet i posmatra me kako prolazim kaljav i natovaren.

U ovoj slastičarnici jeli smo sladoled i učili se pušenju. U ulici kojom prolazim poznajem svaku kuću, bakalnicu, drogeriju, pekarnicu. I, najzad, stojim pred surim vratima sa izlizanom kvakom i ruka mi postaje teška.

Otvorim, svježina čudno struji k meni i oči mi postaju nesigurne.

Stube škripe pod mojim čizmama. Gore se začuju vrata, neko pogleda preko ograde. To su se otvorila kuhinjska vrata. Tamo baš peku uštipke od krompira, cijela kuća miriše na njih. Da, danas je subota, a ono treba da je moja sestra što se naginje preko ograde. Za trenutak me obuzima stid i obaram glavu, potom skinem šljem i pogledam nagore. Da, to je moja starija sestra.

— Paul! — uzvikuje ona. — Paul!

Klimnem glavom. Ranac mi udara o ogradu, puška mi odjednom postaje strahovito teška. Ona otvara jedna vrata i više: — Mama, mama, došao je Paul! — Ne mogu da koraknem dalje. — Mama, mama, došao je Paul!

Naslanjam se na zid i grčevito stežem šljem i pušku. Stežem ih iz sve snage, ali sam nesposoban da dalje koračam. Stube se magle u mojim očima, udarim se kundakom po nozi i grčevito stežem zube, ali nisam u stanju da nadjačam tu jednu riječ koju je izgovorila moja sestra, ništa ne pomaže, upinjem se da se nasmijem i progovorim, ali ne mogu da izustim nijednu riječ i tako stojim na stubama, siv nesretan, nemoćan, prožet strahovitim grčem, i neću, neću, ali suze mi bez prestanka teku niz lice.

Sestra se vraća i pita me: — Pa šta ti je?

Tada prikupim svu snagu i oteturam se do predsoblja. Prislonim pušku u ugao, ranac stavim uza zid, a šljem odozgo. Oslobodim se i opasača, sa svim onim što je na njemu. Onda bijesno kažem: — Pa daj mi već jednom rupčić!

Ona mi ga donosi iz ormana i ja obrišem lice. Iznad mene na zidu visi stakleni ormarić sa šarenim leptirima koje sam nekad skupljao.

Sad čujem i majčin glas. Dolazi iz spavaće sobe — Zar nije na nogama? — pitam sestru.

— Bolesna je — odgovara ona.

Odlazim k njoj, pružam joj ruku i kažem što mogu mirnije: — Evo me, mama.

Ona leži nepomično u polumraku. Pita prestravljeno, i ja osjećam kako me njen pogled ispituje: — Jesi li ranjen?

— Ne, dobio sam odsustvo.

Majka je vrlo blijeda, ustežem se da upalim svjetlost.

— Eto, ležim i plačem, — kaže — umjesto da se radujem.

— Jesi li bolesna, mama? — pitam.

— Danas ću malo ustati.

Onda se obrati mojoj sestri, koja svaki čas odlazi do kuhinje da joj jelo ne bi zagorjelo.

— Otvori i teglu s kompotom od jagoda... — pa se obrati meni:
— ti to voliš, zar ne?

— Da, mama, odavno to nisam jeo.

— Kao da smo slutile da ćeš doći — nasmije se moja sestra. —
Baš smo spremile tvoje omiljeno jelo, uštipke od krompira, i sad još sa kompotom od jagoda.

— Pa i subota je — odgovorim.

— Sjedi pored mene — kaže majka.

Posmatra me. Njene ruke su bijele, slabačke i tanke prema mojim.

Progovorimo tek po koju riječ i ja sam joj zahvalan što me ništa ne pita. A šta bih joj i mogao reći? Na kraju, ne mogu da se žalim, pošto sam tu, živ i zdrav, i sjedim pored nje. A u kuhinji je sestra, sprema večeru i pjeva.

— Mili moj dečko — prozbori majka tiho.

Mi nikad nismo bili pretjerano nježni u porodici. To nije običaj kod siromašnog svijeta, koji mora mnogo da radi i koji ima mnogo briga. On čak tako nešto ne može ni da shvati, on ne voli da suviše uvjerava u nešto što je već poznato. Kad meni majka kaže „mili moj dečko“, to je isto toliko kao kad koja druga kaže ne znam šta. Ja znam da je ona tegla kompota od jagoda već mjesecima jedina u kući i da ju je majka sačuvala za mene, kao i biskvite koje mi pruža i koji su već ustajali. Sigurno ih je dobila nekom zgodnom prilikom i odmah sačuvala za mene.

Sjedim na njenoj postelji i vidim kroz prozor kako se kestenovi u vrtu one gostionice preko puta iskre tamnim i zlatnim sjajem. Dišem polako i ponavljam u sebi: „*Kod kuće si, kod kuće si...*“ Ali me nekakva nelagodnost ne napušta, još ne mogu da se snađem u svemu tome. Tu mi je majka, tu je sestra, tu ormarić s leptirima, tu glasovir od mahagonija, ali ja još nisam sasvim tu. Neki veo, nekakav razmak je između mene i toga.

Zato odem i donesem ranac do postelje, pa izvadim ono što sam donio: grudu holandskog sira, koju mi je nabavio Katcz, dva

taina, tri četvrti funte butera, dvije kutije jetrenice, funtu masti i vrećicu riže.

— Ovo vam sigurno treba...

One potvrđuju.

— Ovdje je gadno s time? — pitam.

— Da, nema baš mnogo. A vi tamo, imate li dovoljno?

Nasmijem se i pokažem ono što sam donio.

— Ne uvijek dovoljno, ali se nekako može podnijeti.

Erna odnese te namirnice. Uto me majka najednom prihvati za ruku i oklijevajući upita: — Je l' ti bilo mnogo teško tamo, Paul?

Šta da ti odgovorim na to, majko? Ti to nećeš razumjeti niti ikad možeš shvatiti. A i ne treba nikad da shvatiš.

Vrtim glavom i odgovaram.

— Ne, mama, ne baš toliko. Ima nas više zajedno, pa nije toliko teško.

— Da, ali tu skoro bio je Heinrich Bredemeyer, pa je pričao kako je sad prosto strašno s tim gasom i svim ostalim.

Da, to kaže moja majka. Kaže: „*s tim gasom i svim ostalim*“. Ona ne zna šta izgovara, ona samo strahuje zbog mene. Da li treba da joj ispričam kako smo jednom naišli na tri neprijateljska rova u kojima su ljudi ostali ukočeni u položaju u kome su se zatekli, kao da ih je grom poubijao? Na grudobranima, u zemunicama, gde se ko našao, stajali su i ležali ljudi modra lica, mrtvi.

— Eh, mama, šta se sve ne priča — odgovorim. — Bredemeyer priča to tek onako. Pa vidiš, ja sam i čitav i ugojen.

Mir mi se vraća zahvaljujući toj strepnji moje majke. Sad mogu da se krećem i koračam, da govorim i odgovaram, ne strahujući da ću iznenada morati da se naslonim na zid, jer će se čitav svijet umekšati kao guma, a moje žile postati krte kao stjenjak.

Majka hoće da ustane i ja za to vrijeme odlazim do sestre u kuhinju.

— Šta je mami? — pitam.

Ona sliježe ramenima.

— Leži već nekoliko mjeseci, ali nije dala da ti pišemo o tome.

Nekoliko liječnika su je pregledali. Jedan kaže da je rak.

Odlazim u mjesnu komandu da se prijavim. Polako koračam ulicama.

Tu i tamo me poneko oslovi. Ne zadržavam se dugo, jer ne želim da mnogo govorim. Vraćajući se iz kasarne začujem kako mi neko dovikuje.

Okrenem se, onako zamišljen, i nađem se pred jednim majorom. Izbrecne se na mene: — Vi ne umijete da pozdravljate?

— Izvinite, gospodine majore, — kažem zbunjeno — nisam vas vidio.

On se dere još jače: — Ne umijete ni da se izražavate kako treba!

Dođe mi da ga ošamarim, ali se savlađujem, jer će mi inače propasti odsustvo. Sastavljam pete i kažem: — Nisam vidio gospodina majora.

— Onda izvolite pripaziti — kaže osorno. — Kako se zovete?

Raportiram. Njegovo crveno, debelo lice je još bijesno: — Jedinica?

Odgovaram propisno. Njemu još nije dosta: — Gdje se nalazite?

Već mi prekipi i odbrusim: — Između Langemarka i Bixschootea!

— Kako?! — pita on malo začuđen. Objasnim mu da sam prije jednog sata stigao na odsustvo i pomislim da će se bar sad smiriti. Ali se varam.

On još više podivlja: — To biste vi htjeli da ovdje zavodite frontovske običaje, a? Ništa od toga! Ovdje vlada red, hvala bogu.

Komandira: — Dvadeset koraka nazad, marš, marš!

Obuzeo me je potmuli bijes, ali ne mogu ništa protiv njega, jer će me smjesta zatvoriti, samo ako hoće. Brzo se povučem natrag, pa pođem naprijed i na šest metara od njega trgnem se i ukrutim u stav propisanog pozdrava koji popustim tek pošto odmak nem sljedećih šest metara.

Zove me ponovo i, ovog puta s nešto blagonaklonosti, kaže da će još jednom pravila popustiti pred milosrđem. Zahvaljujem mu odsječno i propisno.

— Odstupite! — komandira.

Okrenem se nalijevo krug i odem.

To mi pokvari večer. Požurim kući, uniformu bacim u ćošak, to sam već ionako htio. Potom izvadim i i ormara civilno odijelo i obučem ga.

Sasvim mi je neobično. Odijelo mi je prilično kratko i tijesno, u vojsci sam se raskrupnjao. Ovratnik i kravata zadaju mi muke. Najzad mi sestra vezuje čvor. Kako je lako ovo odijelo! Čovjek ima utisak da je samo u košulji i gaćama.

Posmatram se u zrcalu. Kako je neobična ta slika! Suncem opaljen, prilično izrastao mladić, dorastao taman za krizmanje, gleda u mene zabezegnuto.

Majka je zadovoljna što sam obukao civilno odijelo, tako sam joj bliži.

Ali otac bi više volio da sam ostao u uniformi, mogao bi me tako pokazivati svojim prijateljima.

Ali ja to odbijam.

Lijepo je negdje mirno sjediti, na primjer, u vrtu gostionice prekoputa, pod kestenovima, kraj kuglane. Lišće pada po stolu i na zemlju, tek po koje, prvo. Preda mnom je čaša piva, u vojsci sam naučio da pijem. Čaša je dopola ispijena, imam dakle još nekoliko dobrih hladnih gutljaja, a onda mogu da poručim i drugu i treću, ako hoću. Nema poziva u stroj, nema bombardiranja, krčmareva djeca se kuglaju i pas mi je položio njušku na koljena. Nebo je plavo, kroz kestenovo lišće vidi se zvonik Crkve svete Margarete.

Dobro je to i sviđa mi se. Ali ne mogu da iziđem na kraj s ljudima.

Jedina osoba koja me ne ispituje to je moja majka. S ocem je već nešto drugo. Htio bi da mu pričam šta se događa na frontu i njegove mi želje izgledaju dirljive i glupe, još nisam našao pravi stav prema njemu.

Najviše voli da čuje nešto novo. Primjećujem da on ne zna da tako nešto ne bi smjelo da se priča, a volio bih da mu učinim po volji. Ali mi je teško da sve te stvari izrazim riječima, strah me da će onda ogromno porasti i da se više neće moći savladati. Kud bismo dospjeli kad bi nam sve što se zbiva na frontu bilo jasno.

Tako se ograničavam samo na to da mu ispričam nekoliko zanimljivih događaja, ali me on pita da li sam učestvovao u nekom jurišu. Kažem da nisam, pa ustanem i iziđem.

Ali ni to ne vrijedi mnogo. Na ulici se nekolicina puta trzam od škripe tramvaja, koja me podsjeća na fijuk granate, a onda me neko potapša po ramenu. Moj profesor njemačkog jezika postavlja mi

uobičajena pitanja: — Pa, kako je tamo? Strašno, strašno, je li? Da, da, užasno je, ali mi moramo izdržati. A čuo sam da tamo imate dobru hranu. Paul, dobro izgledate, krepki ste. Naravno, ovdje je mnogo gore, to se samo po sebi razumije, najbolje treba da je našim vojnicima.

Odvlači me u kavanu, do stola za kojim redovno sjedi sa svojim prijateljima. Primljen sam veličanstveno, nekakav direktor mi pruži ruku i kaže: — Tako, vi dolazite s fronta? Kakav je moral tamo? Odličan, odličan, zar ne?

Izjavljujem da bi svi najradije kući. On se grohotom smije: — To vam vjerujem! Ali najprije morate izlupati Francuze. Pušite li?

Izvolite, zapalite jednu. Kelner, donesite i našem mladom ratniku jedno pivo.

Ponuđenu cigaru sam, na žalost, uzeo i zato moram da ostanem. Svi se prosto tope od ljubaznosti i protiv toga se ne može ništa. Ali ja sam ljut i pušim što brže mogu. Da nešto ipak uradim, popijem naskap čašu piva.

Odmah mi poručuju drugu. Ljudi znaju šta duguju jednom vojniku.

Prepiru se oko toga šta sve treba da anektiramo. Direktor s gvozdenim lancem na satu hoće najviše: čitavu Belgiju, područje uglja u Francuskoj i dobre dijelove Rusije. Navodi tačne razloge zbog kojih sve to moramo imati i ne da se pokolebati, sve dok ostali ne popuste. Potom počne da objašnjava gdje bi trebalo izvršiti proboj na Francuskom frontu i, razlažući to, obrati se meni: — No, požurite malo s tom vašom vječitom rovovskom borbom.

Izbacite momke napolje, pa ćemo imati mir.

Odgovorim da, po našem mišljenju, prodor nije mogućan. Oni s one strane imaju suviše rezervi. Osim toga, rat je ipak drugačiji nego što se to obično zamišlja. On me s izrazom nadmoćnosti pobija i dokazuje kako ja to ništa ne razumijem.

— Tako je u odnosu na pojedinosti, — kaže — ali sve ipak zavisi od cjeline. A o tome vi niste u stanju da pravo sudite. Vi vidite samo svoj mali odsjek i zato nemate opći pregled. Vi vršite svoju dužnost, izlažete opasnosti svoj život, to je za svaku pohvalu, svi bi trebalo da dobijete željezne krstove, ali neprijateljski front treba najprije probiti u Flandriji, a onda ga obuhvatiti odozgo.

Dašće i gladi bradu: — Mora se muški poduhvatiti, odozgo do dolje. A onda na Pariz!

Htio bih da znam kako on to zamišlja, pa sručim u sebe i treće pivo.

On odmah poručuje sljedeće. Ali ja prekidam. On mi stavlja još nekoliko cigara u džep i otpušta me s prijateljskim tapšanjem po ramenu: — Svako dobro! Nadam se da ćemo uskoro i o vama čuti štogod veličanstveno.

*

Drugačije sam ja zamišljao odsustvo. Prije godinu dana nije bilo tako.

Znam da sam se i ja otad izmijenio. Između današnjice i toga leži jaz.

Onda još nisam poznavao rat, nalazili smo se na mirnim odsjecima. Danas zapažam da sam, nesvjestan toga, postao utučeniji. Ne mogu više da se snađem ovdje, ovo je za mene tuđ svijet. Jedni postavljaju pitanja, drugi ne, a vidi se kako se tim ponose; štaviše, često kažu s izrazom razumijevanja da se o tome ne može govoriti. Pomalo se prave važni.

Najviše volim da budem sam, onda me niko ne uznemirava. Jer svi se vraćaju na jedno te isto: kako je rđavo i kako je dobro, jedan nalazi da je to tako, drugi da je onako, svi se uvijek zanimaju onim što zadire u kakav njihov lični interes. Svakako da sam i ja ranije bio takav, ali sad je sve to sasvim daleko od mene.

Suviše govore. Imaju briga, ciljeva, želja koje ja ne mogu da shvatim tako kao oni. Ponekad sjedim s nekim u gostioničkom vrtu i pokušavam da mu objasnim kako se sve, uglavnom, sastoji u tome da čovjek, eto, može da sjedi tako mirno. Oni to, naravno, shvataju, priznaju, slažu se sa mnom, ali samo riječima, samo riječima, to je ono!, oni nalaze da je to tako, ali osjećaju samo napola, ona druga njihova polovina zauzeta je nečim drugim, oni su podijeljeni, niko ne osjeća to cijelim svojim bićem. Pa čak ni ja sam ne mogu jasno da izrazim ono što mislim.

Kad ih tako vidim u tim njihovim sobama, u njihovim kancelarijama, na njihovim poslovima, to me onda silno privlači, htio bih da sam tu, s njima, da zaboravim na rat, ali me u isti mah sve to i odbija, suviše je tijesno. Kako to može da ispuni život? Trebalo bi razbiti okvire. Kako sve to može biti tako kad tamo sad iznad rupčaga lete komadi granata, a rakete uzlijeću u nebo, ranjenike nose u pozadinu na šatorskim krilima i drugovi leže po rovovima! Drugi su ljudi ovdje, ljudi koje ja ne razumijem dobro, kojima u isti mah i zavidim i prezirem ih. Moram da mislim na Katcza i Alberta, na Müllera i Tjadena. Šta li rade sad? Možda sjede u kantini ili plivaju, uskoro će morati ponovo naprijed.

U mojoj sobi je iza stola jedan otoman presvučen mrkom kožom.

Sjedam na njega.

Po zidovima su čavlicima pričvršćene mnogobrojne slike koje sam nekad isjecao iz ilustriranih časopisa, pored dopisnica sa slikom i crtežom koji su mi se sviđali. U uglu je mala gvozdена peć. Na suprotnom zidu ormarić se mojim knjigama.

U ovoj sobi živio sam prije no što sam postao vojnik. Knjige sam kupovao postepeno, novcem zarađenim davanjem satova. Mnoge su antikvarne, naprimjer, svi klasici. Jedna knjiga stajala je marku i dvadeset pfeniga, u tvrdom plavom platnenom povezu. Kupovao sam kompletna izdanja, jer sam bio temeljit i nisam vjerovao izdavačima „odabranih stranica“ da su izabrali ono što je najbolje. Zato sam uvijek kupovao samo „cjelokupna djela“. Čitao sam ih s najvećom predanošću, ali mi se većina nije sviđjela. Više su mi ležale one druge, savremene, koje su, međutim, bile mnogo skuplje. Neke od tih stekao sam na ne baš pošten način: uzeo sam ih u zajam i nisam ih više vratio, jer se nisam mogao rastati od njih.

Jedna polica puna je školskih udžbenika. Oni su rdavo očuvani i veoma oštećeni od mnogog čitanja. Neke stranice su iščupane, zna se već zašto. A ispod njih ima svezaka, papira, pisama, crteža i raznoraznih pokušaja.

Pokušavam da se prenesem u ono vrijeme. Ono je još u toj sobi, osjećam to odmah, zidovi su ga očuvali. Položim ruke na naslon otomana, namjestim se zgodno i podignem noge. Tako sjedim udobno u uglu u naručju otomana. Prozorčić je otvoren, on

prikazuje dobro poznatu sliku ulice, s crkvenim tornjem koji strči s njegovog kraja. Na stolu je nekoliko cvjetova. Držalo, olovke, školjka koja služi kao pritiskač, mastionica, ovdje se ništa nije izmijenilo.

Takva će biti i ako budem imao sreće i vratim se iz rata zauvijek. Isto ću ovako sjediti, posmatrati svoju sobu i čekati.

Uzbuđen sam, mada to ne bih htio, jer nije dobro. Htio bih da kao nekada kad sam uzimao knjige u ruku, osjećam onu tananu privlačnost, onu silnu i neobjašnjivu privrženost. Hteo bih da me ponovo zahvati i ponese onaj vjetar ludih želja, koji se dizao iz šarenih hrbata knjiga, da rastopi tešku olovnu ploču koja je negdje u meni, i da u mom biću probudi ono nestrpljenje za budućnost, onu krilatu radost koju donosi svijet misli: on treba da mi vrati izgubljeni žar moje mladosti.

Sjedim i očekujem.

Onda mi pada na um da treba otići Kemmerichovoj majci. Morao bih da posjetim i Mittelstaedta, on je sigurno u kasarni. Pogledam kroz prozor: iza suncem obasjane slike naše ulice pomalja se blago i nejasno niz brežuljaka, a onda se sve to pretvori u jedan svijetli jesenji dan u kome sam s Katczem i Albertom sjedio pored vatre, jedući krompire pečene u pepelu.

Ali neću da mislim na to, odgurnem te uspomene.

Hoću da soba progovori, da me poduhvati, ponese. Hoću da se osjećam bliskim njoj, hoću da slušam njen glas, kako bih ga u duši ponio kad se budem vratio na front. Rat će potonuti, iščeznuti kad dođe trenutak povratka u zavičaj, proći će, neće nas rastočiti, on na nas ima samo spoljašnjeg utjecaja!

Hrbati knjiga stoje jedan do drugog. Poznajem ih još i sjećam se kako sam ih redao. Preklinjem ih očima: „ *Govori mi, primi me, prihvati me, ti nekadašnji živote, ti, bezbrižni, lijepi, primi me ponovo ...* ”

Čekam.

Slike prolaze, kratkotrajne su, one su samo sjenke i uspomene.

Ništa i ništa.

Nemir raste u meni.

A onda se odjednom probudi u meni strahovito osjećanje da sam ovdje tuđin. Ne nalazim ovdje više svoje mjesto, izbačen sam. I ma koliko da molim i ma koliko da se naprežem, ništa se ne

pomjera, neosjetljiv i tužan kao sužanj sjedim ovdje, a prošlost mi okreće leđa. A u isti mah strahujem od toga da suviše oživim prošlost, jer ne znam šta može da nastupi poslije toga. Ja sam vojnik i vojnički se moram držati.

Ustajem umoran i gledam kroz prozor. Potom dohvatim jednu knjigu i prelistavam je ne bih li našao što da pročitam. Ali je ostavljam i uzimam drugu. U njoj ima podvučenih mjesta. Tražim, prelistavam, uzimam nove knjige. Već je čitava hrpa preda mnom. Pod ruku mi dolaze i druge, sve brže, listovi, sveske, pisma.

Nijemo stojim pred tim. Kao pred sudom.

Obeshrabreno.

Riječi, riječi, riječi, ne dopiru one do mene.

Polako stavljam knjigu natrag na policu.

Svršeno je.

Tiho izlazim iz sobe.

Ali još ne popuštam. Istina, u svoju sobu više ne ulazim, ali se tješim time da nekoliko dana još ne moraju značiti kraj. Imat ću kasnije godinama vremena za to. Sad odlazim Mittelstaedtu u kasarnu i obojica sjedimo u njegovoj sobi, u atmosferi koju ne volim, ali na koju sam navikao.

*

Mittelstaedt mi ispriča jednu novost koja me začas elektrizira. Kaže da je Kantorek pozvat pod zastavu kao obveznik posljednje odbrane.

— Zamisli, — kaže mi iznoseći nekoliko dobrih cigara — izlazim ja iz bolnice i baš natrapam na njega. On mi pruža šapu i zakreće: „ *Gle, Mittelstaedt, kako je?*” Ja ga strogo pogledam i odgovorim: „ *Redove Kantorek, služba je služba, a rakija rakija, to vi treba najbolje da znate.*”

Stanite „mirno” kad govorite s pretpostavljenim!” Trebalo je da vidiš njegovo lice! Nekakva mješavina kiselog krastavca i neeksplodirane granate. Još jednom nesigurno pokušava da mi naturi svoje prijateljstvo, ali mu ja podviknem još strože. Onda on zaigra svojim najjačim adutom i pita me u povjereniu: „ *Hoćete li da se zauzmem da položite ispit sa skraćenim rokom?*” Htio je da me

podsjeti, razumiješ? Ja se razbjjesnim pa podsjetim i ja njega: „*Redove Kantorek, prije dvije godine odveli ste nas svojim litanijama u okružnu komandu. S nama i Joseph Behma, koji nije htio da ide. On je poginuo tri mjeseca prije no što bi ga inače pozvali. Da nije bilo vas, on bi još toliko čekao. A sad: odstupite! Još ćemo se vidjeti*”.

Naravno, bilo mi je lako da me dodijele četi u kojoj je on. I prvo što sam učinio bilo je da ga odvedem u magacin i postaram se da dobije zgodnu opremu. Sad ćeš ga vidjeti.

Iziđemo u krug. Četa je postrojena. Mittelstaedt komandira „*na mjestu voljno*” i vrši pregled.

Ugledam Kantoreka i moram da se ugrizem za usne da ne bih prsnuo u smijeh. Na njemu je nekakav plav, izbljedjeli koporan. Na leđima i rukavima velike tamne zakrpe. Koporan je, bez sumnje, pripadao nekom džinu. Utoliko su kraće crne, otrcane hlače koje mu sežu do polovine nogu.

Cokule su mu ogromne, nekakve kao gvožđe tvrde cokuletine sa zavrnutim vrhovima. Uza sve to kapa mu je sasvim mala, nekakva prljava bijedna krpeta. Opći utisak je više nego jadan.

Mittelstaedt zastaje pred njim.

— Redove Kantorek, zar se tako lašte dugmad? Izgleda da vi to nikad nećete naučiti. Nedovoljno, Kantorek, nedovoljno!

Mittelstaedt nastavlja sa zamjerkama: — Pogledajte Boettchera, on vam može služiti za uzor, od njega treba da se učite.

Prosto ne vjerujem očima. Pa i Boettcher je ovdje. Boettcher, naš gimnazijski služitelj. I on može da služi za uzor! Kantorek me prostrijeli pogledom, prosto bi me progutao. Ali mu se ja bezazleno cerim u lice, kao da ga uopće ne poznajem.

Kako glupo izgleda s tom krpetinom na glavi i u toj uniformi! I tako nešto nam je nekad ulivalo grdan strah kad je sjedilo za katedrom kao na prije stolu i upiralo u nas olovku zbog nepravilnih Francuskih glagola, koje kasnije u Francuskoj nizašto nismo mogli da upotrijebimo. Tek je dvije godine od toga, a sad ovdje stoji redov Kantorek, munjevito lišen svog oreola, s iskrivljenim koljenima i rukama kao drške na loncu, s rđavo ulaštenom dugmadi i smiješnim držanjem, karikatura od vojnika. Ne mogu nikako da dovedem u sklad ovu sliku s profesorom koji, pun prijjetnji, sjedi za katedrom i zaista bih volio da znam šta ću učiniti ako se taj bijednik još jednom

usudi da mene, staroga vojnika, upita: „Bäumer, kažite mi imperfekt od *aller!*“

Mittelstaedt sad komandira da se četa vježba u razvijanju u strijelce.

Kantoreka blagonaklono određuje za desetara.

Za to, naravno, postoji naročiti razlog. Prilikom razvijanja u strijelce desetar mora da bude na dvadeset koraka ispred desetine; potom se komandira „ *nalijevo krug!*“, stroj se samo okrene, ali desetar, koji je sad dvadeset koraka iza njega, mora da potrči naprijed da bi opet bio dvadeset koraka ispred desetine. To je ukupno četrdeset koraka „*trkomtrk*“. Ali tek što stigne na svoje mjesto, pada opet komanda „ *nalijevo krug!*“ i on ponovo mora da otperja četrdeset koraka na drugu stranu. Tako desetina spokojno izvodi okrete i prelazi po nekoliko koraka, dok desetar leti tamo-amoo kao alka na zavjesi. A sve je to samo jedan od oprobanih Himmelstossovih recepata.

Kantorek ne može da traži od Mittelstaedt ništa drugo, jer je ovaj jednom zbog njega ponavljao razred, i Mittelstaedt bi bio budala kad ne bi iskoristio tu zgodnu priliku prije no što se vrati na front. Možda je čovjeku lakše da umre kad mu se u vojsci pruži jedna takva prilika.

Međutim, Kantorek jurca tamo-amoo kao usplahireni divlji vepar.

Malo poslije Mittelstaedt prekida to i započinje veoma važne vježbe u puzanju. Oslanjajući se na koljena i laktove, Kantorek kroz pijesak tiho pomiče pored nas svoju velelepnu figuru. Zadihao se i njegovo duhanje je prava muzika.

Mittelstaedt bodri redova Kantoreka riječima profesora Kantoreka.

— Redove Kantorek, naša je sreća što živimo u velikom vremenu i zato moramo prikupiti sve snage da ponekad savladamo i ono što je gorko.

Kantorek ispljuje komadić drveta koje mu je zapalo za zube i znoji se.

Mittelstaedt se saginje i kaže mu kao da ga zaklinje: — Zbog sitnice nikad ne treba smetati s uma krupne stvari, redove Kantorek!

Čudi me kako Kantorek ne pukne od muke, naročito u ovom trenutku, na satu gimnastike, na kome ga Mittelstaedt savršeno imitira, hvatajući ga za nogavicu pri podizanju na vratilo, kako bi

bradu mogao da prebaci preko prečage, izbacujući istovremeno mudre izreke. Tačno tako nekada je Kantorek postupao s njim.

Potom se vrši dalji raspored službe.

— Kantorek i Boettcher, donesite kruh! Uzmite kolica.

Poslije nekoliko minuta njih dvojica polaze s ručnim kolicima.

Kantorek je sagnuo glavu, bijesan je. Služitelj je gord što ima tako laku službu.

Pekarnica je na drugom kraju grada. Njih dvojica moraju, dakle, dvaput da pređu kroz cio grad.

— To rade već nekoliko dana — kesi se Mittelstaedt. — Ima ljudi koji čekaju da ih vide kad prolaze.

— Sjajno! — kažem. — Ali, zar se nije žalio?

— Pokušao je. Komandir se iskidao od smijeha kad je čuo cijelu priču.

On ne trpi učitelje. Osim toga, udvaram se njegovoj kćerki.

— Oborit će te na ispitu.

— Briga me — kaže Mittelstaedt spokojno. — Uostalom, njegova žalba nije ništa vrijedila, jer mogu da dokažem da, uglavnom, ima laku službu.

— Ne bi li ga jednom malo bolje pritegnuo?

— Suviše je jadan za to — odgovori Mittelstaedt uzvišeno i velikodušno.

*

Šta je odsustvo? Jedna promjena poslije koje sve postaje teže. Već sad treba misliti na polazak. Majka me gleda šuteći. Znam da broji dane.

Svakog jutra sve je žalosnija. Još jedan dan manje. Moj ranac sklonila je nekuda da je ne bi podsjećao na ono najgore.

U razmišljanju sati brzo prolaze. Savlađujem se i pođem sa sestrom.

Ona ide na klanicu da donese koju funtu kostiju. To je velika dobit i ljudi staju u red još zorom. Mnogi se tu i onesvijeste.

Nemamo sreće: čekali smo tri sata, a onda se red rasturi jer nema više kostiju.

Dobro je što ja imam osigurano sljedovanje. Donosim ga majci i tako svi imamo malo jaču hranu.

Dani postaju sve teži, a pogled moje majke sve tužniji. Još četiri dana.

Moram do Kemmerichove majke.

Ne može se to opisati. Ta žena koja drhti, guši se u suzama, drmusa me i viče: „*Zašto živiš ti kad je on mrtav?!*” koja me obasipa suzama i vapi: „*Zašto uopće postoje djeca kao što ste vi?!*” koja pada na stolicu i jeca: „*Jesi li ga vidio? Jesi li ga još koji put vidio? Kako je umro?*”

Kažem joj da je pogođen u srce i da je odmah izdahnuo. Ona me pogleda sumnjičavo: — Lažeš! Ja znam da to nije istina! Osjećala sam kako je teško umirao! Čula sam njegov glas, osjećala sam njegov strah! Reci mi istinu, hoću da znam! Treba da znam!

— Ne! — kažem. — Bio sam pored njega. Ostao je na mjestu mrtav.

Tiho me preklinje: — Reci! Moraš mi reći! Znam da hoćeš da me tješiš, ali zar ne vidiš da me mučiš više no kad bi rekao istinu? Ne mogu da podnesem ovu neizvjesnost. Reci mi kako je bilo, pa ma koliko da je strašno. To je bolje od onoga šta sve moram da mislim.

Nikada joj neću reći kako je bilo, makar me sjekli na komade. Žalim je, ali nalazim da je pomalo glupa. Trebalo bi da se zadovolji onim što joj kažem, jer je Kemmerich u svakom slučaju mrtav, kazao joj ja istinu ili ne. Kad je čovjek vidio toliko mrtvaca, ne može sasvim da shvati bol za jednim jedinim. Zato joj kažem pomalo nestrpljivo: — Ostao je na mjestu mrtav! Nije ništa osjetio. Lice mu je bilo sasvim mirno.

Ona ušuti. Onda me tiho upita: — Možeš li se zakleti?

— Mogu.

— Na sve što ti je najsvetije?

Gospode, šta li je meni sveto? Brzo se to kod nas mijenja.

— Da, ostao je na mjestu mrtav.

— Tako se ti ne vratio ako nije istina?

— Ne vratio se ako nije ostao na mjestu mrtav!

Pristao bih na bilo šta, ali ona kao da mi ne vjeruje. Dugo uzdiše i plače. Tjera me da ispričam kako je bilo i ja izmišljam priču u koju gotovo i sam povjerujem.

Na polasku, ona me poljubi i poklanja mi Kemerihovu sliku. U regrutskoj uniformi, naslonjen na nekakav okrugli stočić, čije su noge od brezovine s korom. U pozadini je šuma, a na stolu čaša piva.

*

Posljednje večer kod kuće. Svi šute. Ležem rano, zgrabim jastuk, pritisnem ga uza se i zarijem glavu u njega. Ko zna da li ću ikad više ležati u postelji s perjanim jastucima?

Već je kasno kad majka dođe u moju sobu. Mislila je da spavam i ja se zaista pričinih tako. I suviše je teško biti budan i govoriti s njom.

Sjedi tu skoro do zore, iako ponekad ima bolove da se sva previja.

Najzad više ne mogu da izdržim: — Idi, spavaj mama, ovdje možeš da nazebeš.

Ona odgovori: — Imat ću kad da spavam.

Pridignem se.

— Ja neću odmah na front, mama. Prvo idem u logor na četiri sedmice. Odatle ću možda doći ovamo jedne nedjelje.

Šuti. Onda tiho zapita: — Plašiš li se, sine ?

— Ne, mama.

— Htjela sam još nešto da ti kažem: čuvaj se žena u Francuskoj.

Pokvarene su.

Ah, majko, majko. Za tebe sam ja još dijete, ali zašto ne mogu da položim glavu u tvoje krilo i da plačem? Zašto vječito moram da budem jači i pribrani j i, htio bih jednom da plačem i da budem tješen, ja u stvari i jesam dijete, u ormaru još vise moje kratke hlače, tako je malo vremena prošlo otada, ali zašto je prošlo?

Kažem što mogu mirnije: — Tamo gdje smo mi nema žena, mama.

— Budi oprezan na frontu, Paul.

Ah, majko, majko! Zašto ne mogu da te zagrlim, pa zajedno da umremo! Kakvi smo mi bijedni psi!

— Da, mama, bit ću oprezan.

— Svakog dana ću se moliti za tebe, Paul.

Ah, majko! Zašto ne možemo da ustanemo i odemo natrag kroz sve ove godine, dok nas bijeda ne ostavi, natrag ka tebi i meni, ka nama samima, majko?

— Možda bi mogao dobiti neko mjesto gdje nije tako opasno?

— Da, mama, možda ću raditi u kuhinji, to je lako moguće.

— Primi se toga ma šta drugi pričali.

— Ne brinem ja za to, mama.

Uzdahne. Lice joj je bijeli odsjaj u mraku.

— Sad moraš otići da legneš, mama.

Ne odgovara. Ustajem i prebacim joj pokrivač preko leđa. Naslanja se na moju ruku, bolovi su je obuzeli. Odvedem je u njenu sobu. Ostanem još nekoliko trenutaka kraj nje.

— Moraš ozdraviti, mama, dok se vratim.

— Da, da, dijete moje.

— Ne šaljite mi ništa, mama. Mi tamo imamo dovoljno za jelo.

Vama je ovdje potrebnije.

Kako jadno izgleda kad tako leži u krevetu, ona koja me voli više od svega na svijetu. Kad pođem, ona brzo kaže: — Nabavila sam ti još dva para gaća. Od dobre vune. Bit će ti toplo.

Ne zaboravi da ih spakuješ.

Ah, majko, ja znam koliko su te truda, trčkanja i prosjačenja stale te gaće. Ah, majko, majko, kako se uopće može shvatiti to da ja moram otići od tebe, jer ko osim tebe polaže pravo na mene? Još sam tu, pored tebe, i ti ležiš ovdje, imamo toliko da kažemo jedno drugom, ali nikad nećemo stići.

— Laku noć, mama.

— Laku noć, dijete moje.

Soba je mračna. Disanje moje majke je čas slabije čas jače. Sat kuca.

Napolju se čuje vjetar. Kestenovi šušte.

U predsoblju se spotičem na svoj ranac, koji tu leži spreman, jer u zoru moram da otputujem.

Grizem jastuk, grčevito stežem rukama gvozdene prečage na krevetu.

Nisam smio, nikako nisam smio da dođem na odsustvo. Na frontu sam bio ravnodušan i često bez ikakve nade, ali sad više nikad neću moći da budem takav. Bio sam vojnik, a sad je ostao sam

jad, jad zbog mene, zbog moje majke, zbog svega tog neutješnog i
beskrajnog.

Nisam smio, nikako nisam smio da dođem na odsustvo.

VIII

Još se sjećam logorskih baraka. Tu je Himmelstoss odgajao Tjadena.

Ali ja sad ovdje nikog ne poznajem, sve se izmijenilo, kao i obično. Samo nekoliko ljudi vidio sam ranije.

Službu obavljam mehanički. Skoro svako večer provodim u vojničkoj kantini, tu ima časopisa, ali ih ja ne čitam. Postoji jedan glasovir na kome rado sviram. Poslužuju dvije djevojke, od kojih je jedna mlada.

Logor je opasan visokom žičanom ogradom. Kad se kasnije vraćamo iz kantine, moramo imati dozvole. Naravno, ko je u dobrim odnosima sa stražom, može da se provuče i bez nje.

Naša četa svakog dana vježba na poljani između smrekovog žbunja i brezove šume. To se može podnijeti, samo nek ne traže više. Trčimo, bacamo se na zemlju, a dah nam tu i tamo povija travke i cvijeće na rudini. Kad se gleda tako izbliza, svjetlucavi pijesak postaje čist kao u kakvoj laboratoriji, sastavljen od mnoštva sličnih zrnaca. Čovjeka obuzima želja da duboko zarije ruku u njega.

Ali najljepše su šume sa svojim ivicama od breza. One neprekidno mijenjaju boju. Stabla se na mahove bjelasaju. Intenzivno bljesnu, dok između njih, prozračno i kao svila, zatreperi pastelno zelenilo njihova lišća, čas se sve pretvori u opalno, srebrnasto plavetnilo koje klizne sa ivica i prekrije zelenilo, da se odmah zatim mjestimično skoro zamrača kad preko sunca naiđe oblak, a onda ta kratka sjenka avetinjski promiče između blijedih stabala i prostire se preko livade ka horizontu, dok se breze već ponovo uzdižu u nebo kao kakve svečane zastave, s bijelim kopljima i rumenozlatnim lišćem.

Puno puta utonem svu tu igru tanane svjetlosti i prozračnih sjenki, toliko da gotovo ne čujem komandu. Kad je sam, čovjek se sav predaje posmatranju prirode i ljubavi prema njoj. A ja ovdje nemam mnogo poznanstava. Uostalom, i ne želim ih više no što je

potrebno. Mi se ovdje poznajemo tek toliko da uveče ćaskamo i igramo ajnca ili remsa.

Do naših baraka nalazi se veliki logor ruskih zarobljenika. Od njih nas, doduše, odvaja ograda od žice, ali zarobljenicima ipak polazi za rukom da dođu do nas. Vrlo su stidljivi i plašljivi, skoro svi imaju velike brade i krupni su, tako da odaju utisak isprebijanih, poniznih bernardinaca.

Šuljaju se oko baraka i zaviruju u vedra s pomijama. Nije teško zamisliti šta tu nalaze! Naša hrana je ionako oskudna i rđava: dobijamo repu, isječenu na šest komada i kuhanu u vodi, mrkvu s koje nije dobro očišćeno blato, dok je proklijali krompir za nas velika poslastica, a kao najbolje smatra se tanka juha s malo pirinča, u kojoj plivaju komadići žilave govedine, toliko minijturni da se jedva mogu naći.

Ali, sve se ipak pojede. Ako je neko slučajno toliko bogat da ne mora da guta te splachine, nađe se odmah deset drugih koji će ih od sveg srca prihvatiti. Jedino se ostaci koje žlica ne može da zahvati bacaju u pomije.

Tako u vedra s pomijama dolazi ponekad koja ljuska repe, pljesniva korica kruha i kojekakvo drugo đubre.

Ta mutna, prljava i tako malo hranljiva vodurina predstavlja ono što ti zarobljenici pohlepno žele. Žudno je grabe iz smrdljivih sudova i odnose krijući je pod bluzama.

Čudno je gledati neprijatelja tako izbliza. Njihova lica nagone na razmišljanje, to su dobra seljačka lica, široka čela, široki nosevi, debele usne, kratke ruke i vunasta kosa. Trebalo bi da ih upotrijebe za poljske radove: da oru, kose i beru jabuke. Dobročudniji su od naših seljaka iz Friesije.

Tužno je gledati njihove pokrete, njihovo prosjačenje za ono malo hrane. Svi su oni veoma slabi, jer ih hrane taman koliko da ne umru od gladi. Istina, ni mi već odavno ne dobijamo dovoljno. Obolijevaju od dizenterije i prestravljeno pokazuju krvave krajeve svojih košulja. Leđa su im pogrbljena, vratovi povijeni, koljena savijena, a glava stoji nekako koso, odozdo na gore, kad pružaju ruke i prose izgovarajući ono malo riječi koje su naučili, prose mekim, blagim glasovima, koji podsjećaju na tople peći i sobe u njihovom zavičaju, u kojima se čovjek tako prijatno osjeća.

Ima ljudi koji ih udaraju nogom da se prevrnu, ali takvih je malo.

Većina od nas ih ne dira kad prolaze. Pa ipak, čovjeka ponekad obuzme bijes kad ih vidi tako bijedne, pa ih udari nogom. Samo kad ne bi gledali tako! Koliko jada i nevolje može da bude u one dvije majušne tačke koje se palcem mogu zakloniti, u očima!

Uveče dolaze u naše barake i pokušavaju da trguju. Sve što imaju mijenjaju za kruh. Pokatkad im polazi za rukom da naprave posao, jer imaju dobre čizme, dok su naše bijedne. Koža njihovih sara je vrlo meka, prava ruska koža. Oni među nama koji su sa sela, pa dobijaju hranu od kuće, mogu da pruže sebi tako nešto. Jedne čizme staju, otprilike, dva-tri taina ili jedan tain i komad tvrde suhe kobasice.

Ali su skoro svi Rusi već odavno dali sve što su imali. Sad su samo u neakvim bijednim odijelima i pokušavaju da mijenjaju za hranu sitne rezbarije i predmete koje su napravili od komada granata i bakarnih prstenova. Naravno, takve stvari ne donose mnogo: daju ih za nekoliko komada kruha. A naši seljaci su žilavi i lukavi u trgovanju. Oni Rusu drže pred nosom komad kruha ili komad kobasice, sve dok ne poblijedi od želje, zakoluta očima i postane ravnodušan prema svemu. A oni, kako to već samo seljaci umiju, polako obuhvataju svoj plijen, vade iz džepa veliki nož, odsijeku lagano komad kruha i žvaću, a poslije svakog zalogaja, kao da nagrađuju sebe, i sijeku po komadić kobasice. Milina je gledati kako žderu! Čovjeku čisto ponekad dođe da ih zvizne po onoj njihovoj tikvi.

Rijetko kad pruže nekome nešto, ali je istina i da se suviše malo poznajemo.

Često sam na straži kod Rusa. U mraku se naziru njihove sjenke koje se kreću kao bolesne rode, kao kakve ptičurine. Prilaze uz samu žicu i priljube lice uz nju, proture prste kroz otvore. Često se poredaju jedan pored drugog i stojeći tako udišu vjetar koji dolazi s livada i iz šuma.

Govore rijetko, pa i onda samo nekoliko riječi. Čovječniji su i, čini mi se, više braća jedni drugima nego mi. Ali, to je možda samo zato što se osjećaju nesretnijim od nas. Rat je, istina, za njih završen, ali nije život, ni to čekanje na dizenteriju.

Obveznici posljednje odbrane, koji ih čuvaju, pričaju da su Rusi u početku bili živahniji i da su održavali uobičajene uzajamne veze, pa je često dolazilo i do razračunavanja pesnicama i noževima. Sad su, međutim, već sasvim otupjeli i postali ravnodušni, većina ih čak više i ne onaniše, toliko su malaksali, mada su ranije čitave barake to odjednom činile.

Stoje priljubljeni uz žicu. Ponekad se neko izmakne i onda drugi odmah dođe na njegovo mjesto. Skoro svi šute. Samo poneko progovori, proseći pikavac, Posmatram njihove tamne siluete. Brade im leluju na vjetru. O njima znam samo to da su zarobljenici, i baš to je ono što me potresa.

Njihovo postojanje je bezimeno i bez krivice, kad bih znao više o njima, nešto kako se zovu, kako žive, šta očekuju, šta ih tišti, moje uzbuđenje imalo bi razloga i moglo bi da prijeđe u sažaljenje. Ovako, stojeći sad iza njih, osjećam samo bol ljudskog stvorenja, očajanje življenja i odsutnost milosrđa, tog glavnog obilježja čovjeka.

Jednom naredbom te mirne prilike postale su naši neprijatelji; drugom naredbom mogli su postati naši prijatelji. Tamo na nekakvom stolu ljudi koje niko od nas ne poznaje potpišu nekakvo pismeno i godinama poslije toga naš najviši cilj postane ono što je u normalno vrijeme predmet općeg gnušanja i najenergičnije osude. Ko bi se u tome mogao snaći kad vidi te mirne ljude djetinjih lica i s apostolskim bradama? Svaki podoficir regrutu i svaki profesor učeniku gori je neprijatelj nego oni nama. Ali mi bismo opet pucali na njih i oni na nas, da su slobodni.

Obuzima me strah: ovdje se ne smije tako misliti. Taj put vodi u provaliju. A vrijeme za to još nije došlo. Ipak neću da izgubim tu misao, hoću da je sačuvam, da je brižljivo prikrijem dok se rat ne završi. Srce mi bije. Da li je to taj cilj, taj veliki cilj, taj jedini cilj na koji sam mislio u rovu, koji sam tražio kao nešto što bi moglo da upravlja mojim životom poslije ove katastrofe koja je zadesila čitavo čovječanstvo? Da li je to taj život koji treba da dođe, dostojan ovih godina prepunih užasa?

Izvadim sve svoje cigarete, lomim ih na polovine i dajem Rusima. Oni se zahvaljuju i pale. I sad na nekim licima tinjaju rumene tačke. To mi donosi utjehu: izgledaju kao prozorčići na tamnim seoskim kućama, iza kojih je toplo utočište.

Dani prolaze. U jedno maglovito jutro opet sahranjuju jednog Rusa.

Gotovo svakog dana poneki umre. Baš sam na straži kad naiđe sprovod.

Zarobljenici pjevaju pogrebnu pjesmu, pjevaju je u više glasova, i to zvuči kao velike orgulje, skrivene negdje u polju.

Sahrana se brzo obavlja.

Uveče su opet tu, uz ogradu od žice, a vjetar iz brezovih šuma pirka po njima. Zvijezde su hladne.

Sad već poznajem nekolicinu koji prilično dobro govore njemački.

Među njima je jedan muzičar, koji mi priča da je bio violinista u Berlinu.

Kad čuje da pomalo sviram na glasoviru, donosi svoju violinu i svira.

Ostali sjedaju i naslone se leđima na ogradu. On svira stojeći. Na mahove dobija onaj izgubljen izraz koji violinisti imaju kad zažmure, a potom opet skladno pokreće svoj instrument i osmjehuje mi se.

Vjerojatno svira narodne pjesme, jer ga ostali prate pjevušeći. Kao da se iz tamnih humki razliježe muklo podzemno brujanje. Iznad njih se uzdiže violina kao vitka djevojka, njen zvuk je jasan i izdvaja se. Glasovi prestanu, violina produžuje: njen zvuk se penje sve više, kao da se mrzne u noći. Treba biti sasvim uz nju da bi se uživalo. Možda bi bilo bolje slušati je u zatvorenom prostoru, jer ovdje napolju čovjek postaje sjetan kad čuje njen usamljeni zvuk.

Nedjeljom ne dobijam izlaz jer sam nedavno bio na odsustvu. Zato me

pred polazak posjećuju otac i starija sestra. Sjedimo čitav dan u kantini.

Gdje bismo inače? U barake nećemo. Oko podne išetamo u polje.

Sati protječu tužno. Prosto ne znamo o čemu da govorimo, pa zato govorimo o majčinoj bolesti. Sad je već sigurno da ima rak: već je u bolnici i uskoro će biti operirana. Liječnici se nadaju da će ozdraviti, ali mi još nikada nismo čuli da se neko izliječio od raka.

— Gdje leži? — pitam.

— U „Luisaspital“ — kaže otac.

— U kojoj klasi?

— Trećoj. Moramo sačekati dok ne saznamo koliko će stajati operacija. Sama je htjela u treću. Rekla je da tu ima više društva. A i jeftinije je.

— Onda ona leži s mnogima u sobi. Samo kad bi mogla da spava noću.

Otac klima glavom. Lice mu je izmoreno i naborano. Majka je često bolovala, ali je, doduše, odlazila u bolnicu samo kad baš mora. To nas je uvijek stajalo mnogo novaca i otac je svoj život žrtvovao za to.

— Kad bi se samo znalo koliko će stajati operacija — kaže.

— Zar niste pitali?

— Nismo direktno, to nije zgodno, jer bi se liječnik mogao naljutiti, a on treba da operira majku.

„ *Dabome, pomislim jetko, takvi su oni, takva je sirotinja. Ne usuđuje se da zapita za cijenu i strahovito se plaši da je čuje. A oni koji imaju novaca smatraju za prirodno da prethodno utvrde cijenu. I zato se liječnik na njih ne može naljutiti.* ”

— A i zavoji su vrlo skupi — kaže otac.

— Zar bolesnički fond ne daje ništa? — pitam.

— Majka je već tako dugo bolesna.

— A imate li nešto novca?

Odmahuje glavom.

— Ne. Ali ja sad opet mogu da radim prekovremeno.

Znam: ostat će za svojim stolom do ponoći da savija, lijepi, siječe. Oko osam pojest će nešto malo od one bijedne hrane koja se dobija na karte.

Potom će uzeti prašak protiv glavobolje i nastaviti da radi.

Da bih ga malo raspoložio, pričam mu neke anegdote koje mi padaju na pamet: vojničke viceve i priče iz rata, koješta o generalima i narednicima koji su bili nagaravljeni.

Najzad ih oboje otpratim do željezničke stanice. Daju mi teglu pekmeza i paket uštipaka koje je majka još mogla da spremi za mene.

Onda otputuju i ja se vraćam.

Uveče mažem pekmez na uštipke i jedem. Nešto mi nisu slatki. Odem da ih dam Rusima. Onda mi odjednom padne na um da ih je majka sama mijesila i pekla, i imala bolove dok je stajala kraj vatre. Vraćam paket u ranac i odnosim Rusima samo dva uštipka.

IX

Putujemo nekoliko dana. Na nebu se već ukazuju prvi avioni.

Promičemo pored vlakova koji prevoze ratni materijal. Topovi, topovi.

Prelazimo u poljsku željeznicu. Tražim svoj puk. Niko ne zna tačno gdje se nalazi. Noćim bilo gdje, ujutru primim hranu bilo gdje i dobijem po koje neodređeno uputstvo. Potom s rancem na leđima i puškom o ramenu krenem dalje na put.

Kad stignem u razrušeno mjesto, ne nalazim nikog od naših.

Doznajem da smo postali leteća divizija, koju prebacuju svuda gdje zagusti. To me nimalo ne raduje. Pričaju mi o velikim gubicima koje su dosad imali. Raspitujem se za Katcza i Alberta. Niko ništa ne zna o njima.

Tražim i dalje, lutajući lijevo-desno. Baš je to divno osjećanje. Još jednu, a potom i drugu noć provodim ulogoren kao Indijanac. Onda dobijam preciznija obavještenja i popodne se javljam četnoj kancelariji.

Narednik me zadrži. Četa će se vratiti kroz dva dana, pa nema smisla da me tamo upućuje.

— Kako je bilo na odsustvu? — pita me. — Dobro, a?

— Kako se uzme — kažem.

— Da, da — uzdiše on. — Kad se samo čovjek ne bi morao vraćati.

Ona druga polovina uvijek zbog toga zagorča.

Lunjam naokolo do izjutra, kad stigne četa, siva, kaljava, mrzovoljna i sumorna. Skočim i proguram se među ljude, tražim očima. Eno Tjadena, eno Müllera, koji briše nos, eno Katcza i Kroppa. Namještamo slamarice jednu do druge. Posmatram ih i osjećam se krivim, ni sam ne znam zbog čega. Prije no što legnemo izvadim ostatak uštipaka i pekmeza da bi i oni progutali nešto. Dva gornja komada malo su se ubajatila, ali se ipak mogu jesti. Ostavljam ih za sebe, a Katczu i Kroppu dam svježije.

Katcz žvaće i pita: — Ovo je sigurno pravila mamica?

Klimam glavom.

— Jasno, — kaže on — to se odmah vidi.

Dolazi mi da zaplačem. Ne poznajem više samog sebe. Ali će ipak sad biti bolje ovdje s Katczom, Albertom i ostalima. Ovdje je moje mjesto.

— Ti si imao sreće — promrmlja Kropp prije no što zaspimo. — Priča se da ćemo u Rusiju.

— U Rusiju? Onda je s ratom gotovo!

U daljini tutnji front. Zidovi baraka se tresu.

Dotjerujemo se propisno. Svaki čas nas zovu u „zbor“. Odasvud nas pregledaju. Ono što je pocijepano zamjenjuje se novim. Tako ja dolazim do novog koporana, a Katcz, naravno, do cijele uniforme. Kruže glasovi da će doći do mira, ali je drugo mišljenje vjerojatnije: prebacuju nas za Rusiju.

Ali čemu će nam u Rusiji bolja oprema? Najzad prokljuvimo istinu: dolazi kajzer da izvrši smotru. Otuda tolike pripreme.

Čitavih osam dana izgleda kao da smo regruti u kasarni, toliko radimo i egzerciramo. Svi smo zlovoljni i nervozni, jer to pretjerano dotjerivanje nije više za nas, kao ni paradni marš. To čovjeku dodija više nego rov.

Najzad je došao i taj čas. Stojimo mirno i kajzer se pojavljuje.

Radoznali smo da vidimo kako izgleda. Prolazi pored stroja i ja sam, pravo rečeno, malo razočaran: prema slikama koje sam vidio zamišljao sam da je veći i moćniji, a prije svega da ima gromkiji glas.

Dijeli željezne krstove i uputi ponekom riječ dvije. Zatim nam daju voljno.

Razgovor počinje odmah poslije toga. Tjaden kaže malo iznenađeno: — To je, dakle, taj najglavniji koji postoji. Pred njim svi moraju da stoje mirno, bez razlike. — Razmisli malo, pa dodaje: — Pred njim i Hindenburg mora da stoji mirno, je l' da?

— Jašta! — potvrđuje Katcz.

Tjaden još nije gotov. Za trenutak razmišlja, a onda pita: — Da li i kralj mora pred carem da stoji mirno?

Niko to ne zna tačno, ali ne vjerujemo da je tako. I jedan i drugi su tako visoke ličnosti da tu, svakako, ne može biti govora o stavu mirno u pravom smislu riječi.

— Kakve ti sve budalaštine ne iščačkaš! — kaže Katcz. — Važno je da ti moraš stajati mirno.

Ali Tjaden je naprosto fasciniran. Njegova mašta, koja je inače prilično oskudna, počinje da buja toliko da upravo ključa.

— Vidi, bogamu, — izjavljuje — meni gotovo ne ide u glavu da i car mora da ide u klozet, baš kao i ja.

— Možeš ruku u vatru da staviš za to! — smije se Kropp.

— Luđaku ne treba objesiti zvonce! — dodaje Katcz. — Ti imaš bube u glavi, Tjaden, bolje skoči časom sam do klozeta da razbistriš mozak i ne brbljaš kao dijete u pelenama.

Tjaden se izgubi.

— Ipak bih nešto htio da znam — kaže Albert. — Da li bi bilo rata da je kajzer rekao „ne“?

— Meni se čini da bi. Uostalom, priča se da on i nije htio.

— Dobro, nek je tako s njim, ali da l' bi bilo dovoljno da je jedno dvadeset-trideset ljudi u svijetu reklo „ne“?

— Jasno — priznajem ja. — Ali baš oni su htjeli rat.

— To je prosto komično kad se razmisli — nastavlja Kropp. — Mi smo ovdje da branimo svoju domovinu. Ali tako isto i Francuzi svoju. Ko je, onda, u pravu?

— Vjerojatno i jedni i drugi — kažem, ni sam ne vjerujući u to.

— Dobro, molim te, — kaže Albert, a vidim da hoće da me dotjera u škripac — ali naši profesori i popovi i naše novine kažu da smo samo mi u pravu. Vjerojatno da je tako. Ali i Francuski profesori, popovi i novine tvrde da samo oni imaju pravo. Kako mu sad to ispada?

— Ne znam — odgovorim. — U svakom slučaju, rat je i skoro svakog mjeseca u njega ulazi još po jedna država.

Tjaden se ponovo pojavljuje. Još jednako je zagrijan i nastavlja razgovor pitanjem kako uopće dolazi do rata — Najčešće zato što jedna zemlja teško uvrijedi drugu — odgovori Albert pomalo s visine.

Ali se Tjaden pravi glup: — Jedna zemlja? Ne razumijem. Jedna njemačka planina ne može da uvrijedi jednu Francusku planinu. Ili rijeka, ili šuma, ili njiva?!

— Jesi li ti stvarno tako blesav ili se samo praviš? — progundā Kropp. — Ne kažem ja to. Jedan narod uvrijedi drugi narod ...

— Onda ja ovdje nemam nikakva posla — odgovori Tjaden. — Ja se ne osjećam uvrijeđenim.

— Šta vrijedi tebi objašnjavati! — zlovoljno kaže Albert. — Nisi u pitanju ti, geačino!

— To je još jedan razlog više da odem pravo kući — kaže Tjaden, i svi se smijemo.

— Tikvane, radi se o narodu kao cjelini, što znači o državi — drekne Müller.

— Država, država! — odgovara Tjaden i šeretski pucka prstima: — žandarmerija, policija, porez, to je vaša država. Ako s tim imaš posla, alal ti vjera!

— Tako je — kaže Katcz. — Sad si prvi put rekao nešto tačno, Tjaden.

Između države i domovine zaista ima neke razlike.

— Ali jedno ide s drugim — izrazi Kropp svoje mišljenje. — Bez države nema domovine.

— Tačno — prihvata Katcz. — Samo ne zaboravi da smo svi mi prosti ljudi, a da i u Francuskoj većinu naroda sačinjavaju radnici, zanatlije i sitni činovnici. Zašto bi onda jedan Francuski bravar ili otmičar htio da napadne nas? Ne, naravno, ali zato vlade čine to. Nisam vidio nijednog Francuza prije no što sam došao ovamo, a s većinom njih je isti slučaj u odnosu na nas. Ni njih ni nas niko ništa nije pitao.

— Zašto se onda uopće vodi rat? — pita Tjaden.

Katcz sliježe ramenima.

— Mora da ima ljudi kojima rat donosi koristi.

— Ja sigurno nisam od tih! — ceri se Tjaden.

— Ni ti, niti ijedan od nas ovdje.

— Pa ko to onda ima koristi od rata? — uporno nastavlja Tjaden. — Rat ne donosi koristi čak ni kajzeru. On ima sve što mu treba.

— Ne bi' rek'o, — odvrća Katcz — jer on dosad nije vodio nijedan rat.

A svaki veliki car mora bar jednom da ratuje ako hoće da bude slavan.

Pogledaj samo u školske udžbenike.

— Pa i generali se u ratu proslave — kaže Detering.

— Još više od careva — potvrđuje Katcz.

— Vjerojatno da iza njih stoje neki drugi koji od rata izvlače korist — promrmlja Detering.

— Meni se čini da je to kao neka vrsta groznice — kaže Albert. — Niko ga, u stvari, ne želi, ali on se odjednom stvori. Mi nismo htjeli rat, a i oni drugi tvrde isto, pa ipak pola svijeta ratuje.

— Ali oni lažu više nego mi — kažem. — Sjetite se samo letaka koje smo nalazili kod zarobljenika, u kojima piše kako mi jedemo belgijsku djecu. Hulje koje tako nešto napišu trebalo bi objesiti. Oni su pravi krivci.

Müller ustane: — U svakom slučaju bolje je da se rat vodi ovdje nego u Njemačkoj.

Gledaj samo ta razrivena polja.

— Tako je, — odobri mu Tjaden — ali bi bilo još bolje da rata uopće nema.

Odlazi silno ponosan što je nama, đacima, očitao lekciju. Njegovo mišljenje je, zaista, ovdje tipično: čovjek neprekidno nailazi na njega, ali ništa pametno ne može da odgovori, jer ono pretpostavlja nerazumijevanje drugih odnosa. Patriotizam prostog seljaka sastoji se u tome što je na frontu, i to je sve. Bilo šta drugo on procjenjuje sa svog praktičnog stanovišta i po svojoj zdravoj pameti.

Albert se zlovoljno izvali u travu: — Bolje da ne brbljamo o tim burgijama!

— Uostalom, i ne mijenjamo ništa time — potvrđuje Katcz.

Na sve to dolazi nam još i naređenje da vratimo nove stvari i primimo svoje prnje natrag. Nove su služile samo za paradu.

Umjesto u Rusiju, idemo opet na front. Uz put prolazimo kroz neku bijednu šumu s raskomadanim drvećem i izrivenim zemljištem. Na nekim mjestima zjape strahovite rupčage.

— Bogamu, ovdje je propisno tresnulo — kažem Katczu.

— Bacač! — odgovori on i mahne rukom nagore.

Po granju vise mrtvaci. Jedan go vojnik čuči u račvi stabla, samo mu je šljem ostao na glavi, od odijela ni traga. U stvari, gore je samo njegova polovica, trup bez nogu.

— Šta se to dogodilo? — pitam.

— Istresen je iz odijela — mrmlja Tjaden.

Katcz kaže: — Čudno je to. Vidjeli smo to već nekoliko puta. Kad mina tako udari, ona te naprosto izbaci iz uniforme. To je od zračnog pritiska.

Potražim još dalje. Zaista je tako. Tamo vise samo krpe od uniforme, na drugom mjestu prilijepljena je krvava kaša iz koje su se nedavno sastojali ljudski udovi. Tamo leži nečije tijelo na kome je samo oko noge komad gaća, a oko vrata okovratnik koporana. Sve ostalo je golo, uniforma visi na drvetu. Ruke su mu istrgnute iz korijena. Jednu pronalazim na čitavih dvadesetak koraka dalje, u žbunju.

Mrtvac leži licem k zemlji. Pod ranama od istrgnutih ruku zemlja je crna od krvi. Lišće mu je pod nogama izgaženo, kao da se u posljednjem času koprcalo.

— S ovim nema šale, Katcz — kažem.

— Nije šala ni geler u truh — odvraća on i sliježe ramenima.

— Samo bez raznježavanja — veli Tjaden.

Sve ovo nije moglo biti tako davno jer je krv još svježija. Kako su svi koje smo tu vidjeli mrtvi, ne zadržavamo se mnogo, nego javljamo prvom previjalištu na koje naiđemo. Uostalom, naše i nije da svršavamo posao tih mazgova za nosila.

Potrebno je da se pošalje patrola radi utvrđivanja dokle je neprijateljski položaj posjednut. Zato što sam bio na odsustvu imam neko čudnovato osjećanje prema drugovima, pa se javljam za to izviđanje.

Utvrđimo plan, provučemo se kroz žicu, a onda se raštrkamo i pojedinačno počnemo puziti naprijed. Poslije nekoliko trenutaka naiđem na duboku rupu u koju se uvučem. Odatle osmatram.

Teren je pod ne mnogo jakom mitraljeskom vatrom. Pregledan je sa svih strana, ne pretjerano, istina, ali dovoljno da se čovjek ne smije suviše izdići.

Jedan padobran s raketom razvije se. Pod blijedom svjetlošću zemljište se prostire ukočeno. Utoliko je poslije dublji mrak. Maločas se u rovu pričalo da su pred nama Crnci. To nije zgodno, jer je njih teško zapaziti, a i inače su vrlo vješti u patroliranju. Čudno je, međutim, da su često i neoprezni: jednom su Katcz i Kropp, dok su bili u izviđanju, pobili jednu crnačku patrolu, jer su Crnci u svojoj

strasti za cigaretama putem pušili. Katcz i Albert su imali samo da nišane u žar cigarete.

Kraj mene prošišti jedna manja granata. Nisam je čuo da dolazi, pa se grdno prepadnem. Istog časa spopada me užasan strah. Potpuno sam sam ovdje i skoro izgubljen u pomrčini. Možda iz kakve rupe već odavno motre na mene nečija dva oka i već je spremna bomba koja će me raznijeti u komade. Pokušavam da se priberem. Nisam prvi put u patroli, a ova baš nije ni naročito opasna. Ali sam prvi put poslije odsustva, a ni teren ne poznajem dovoljno.

Pokušavam da se uvjerim u to kako je moje uzbuđenje besmisleno i da, po svoj prilici, tamo u pomrčini nema nikoga da me vreba, jer inače vatra ne bi bila tako niska.

Uzalud je. Glava mi buči od rastrganih misli, čujem glas moje majke kako me opominje, vidim bradate Ruse priljubljene uz žicu, javlja mi se čudna, jasna predstava kantine sa stolicama i bioskopa u Valencienu; u svojoj bolnoj mašti vidim neumitni, sivi otvor puščane cevi koja bešumno vrebajući prati svaki pokret moje glave, znoj mi izbija iz svake pore.

Još ležim u toj rupi. Pogledam na sat: tek nekoliko minuta je proteklo. Čelo mi je mokro, oči vlažne, ruke drhte, tiho dašćem. To je samo užasan nastup straha, gadnog, đavolskog straha od toga da promolim glavu i puzim dalje.

Moj nemir se raspline kao kaša u želju da ostanem tako ležeći. Udovi su mi prikovani za zemlju. Načinim jedan uzaludan pokušaj, nemam moći da ih odlijepim. Pribijam se uz tlo, ne mogu naprijed, odlučujem da ostanem tako ležeći.

Ali me već u sljedećem trenutku obuzima val stida, kajanja, ali i osjećanja sigurnosti. Malo se izdignem da vidim šta se dešava. Oči mi gore od tog zurenja u tamu. Jedna raketa se vine u nebo, opet se šćućurim. U meni se vodi zbrkana, besmislena borba, hoću da iziđem iz rupe, ali se ipak opet zabijem u nju, govorim: „ *Ti moraš, to su tvoji drugovi, nije nekakvo glupo naređenje!*” A istog časa i: „ *Šta se to mene tiče, ja mogu da izgubim samo jedan život!*”

Ogorčeno izvinjavam samog sebe, svemu je krivo to odsustvo. Ali ne mogu da vjerujem u to, obuzima me teška utučenost, polako se dižem, ispružim ruke, povučem leđa za njima i tako ležim sad dopola izvan rupe.

Uto začujem neke šumove i povučem se natrag. I pored tutnjave topova čuju se neki sumnjivi šumovi. Oslušnem: dopiru odnekud iza mene. To se naši kreću kroz rovove. Začujem sad i prigušeni razgovor. Po glasu bih rekao da je to Katcz.

Odjednom se kroz mene razliva neobična toplina. Ti glasovi, to nekoliko tiho izgovorenih riječi, ti koraci u rovu iza mene naglo me trzaju iz jezive strave u koju sam bio sav utonuo. Oni su više nego moj život, ti glasovi su više nego materinsko osjećanje i strah, oni su najjače, najsilnije okrilje na ovom svijetu: to su glasovi mojih drugova.

Nisam više djelić života koji usamljen drhti u pomrčini, ja pripadam njima i oni meni, svi osjećamo isti strah i imamo isti život, vezan samo na nekakav jednostavan i čvrst način. Htio bih da utisnem lice u te glasove, u to nekoliko riječi koje su me spasle i koje će me održati.

Oprezno kliznem preko ivice i gmižem naprijed. Potom nastavim četvoronoške. Dobro je, uspijevam da uhvatim pravac, pogledam okolo i dobro zapamtim sliku artiljerijske paljbe, kako bih se orijentirao pri povratku. Onda pokušam da uhvatim vezu s ostalima.

Još me je strah, ali je to onaj nerazumni strah koji je, u stvari, do maksimuma pojačana opreznost. Noć je vjetrovita i sjenke se lelujaju kad god bljesne vatra iz topova, od koje se vidi i suviše mnogo i sasvim malo.

Na mahove se sav ukočim, ali redovno bez potrebe. Tako odmičem prilično daleko, a onda napravim polukrug i vratim se natrag. Vezu ne uspijevam da uhvatim. Svaki metar za koji sam bliže našim rovovima ispunjava me sve većim pouzdanjem, ali i užurbanošću. Ne bi bilo lijepo da me sad nešto potkači.

Najednom me obuzme nov užas. Ne mogu tačno da odredim pravac.

Tiho čučnem u jednu rupu i pokušam da se orijentiram. Nije se jednom desilo da neko radosno uskoči u rov, otkrivši prekasno da je neprijateljski.

Malo poslije ponovo oslušnem. Još jednako nisam na pravom putu. Ta zbrka rupčaga mi sad izgleda toliko nerješiva da, u uzbuđenju, ne znam više na koju stranu da krenem. Možda puzim

paralelno s rovovima, i to može trajati do u beskonačnost. Zato opet promijenim pravac.

Te proklete rakete s padobranima! Kao da svijetle po čitav sat, čovjek ne može ni da se makne a da istog časa ne zafijuče oko njega.

Ali, uprkos svemu, moram da iziđem. Oklijevajući probijam se dalje, puzim po zemlji sporo kao rak i izranjavim ruke reckastim komadima, oštrim kao brijač. Na mahove mi se učini da horizont postaje pomalo svjetliji, ali to je možda samo uobražavanje. Ipak, malo pomalo postajem svjestan toga da moj život zavisi od pokreta koje činim.

Jedna granata udari. Odmah za njom još dvije. Počelo je. Artiljerijski prepad. Mitraljezi štekću. Zasad ne ostaje ništa drugo osim ležanja i čekanja. Izgleda kao da će doći napad. Na sve strane uzlijeću rakete. Bez prekida.

Šćućuren sam u jednoj dubokoj rupi, s nogama u vodi, do želuca. Kad počne napad, zagnjurit ću se u vodu što više mogu, samo koliko da se ne udavim, glavu ću držati u blatu. Moram se načiniti mrtvacem.

Odjednom začujem kako se vatra prenosi u dubinu. Smjesta se otkotrljam dolje u vodu, šljem zabacim na potiljak, a usta izdignem tek toliko da mogu da dišem. Zatim se potpuno ukočim, jer začujem nekakvo zveckanje, neke teške i spore korake, svi nervi mi se ukoče i slede.

Zveckanje promiče iznad mene: prvi val me je prošao. Obuzet sam samo jednom mišlju, od koje mi puca glava: šta ćeš učiniti ako neko skoči u ovu rupu? Hitro izvučem iz korica mali bodež, čvrsto ga ščepam i gurnem ruku s njim u blato. U glavi mi bubnja misao: ako neko uskoči ovamo, smjesta ću ga izboosti, presjeći ću mu grkljan da ne bi vikao, nema drugog izlaza, on će biti uplašen kao i ja što sam, iz straha ćemo se baciti jedan na drugog, a ja moram da budem prvi.

Sad naše baterije odgovaraju. Nedaleko udari jedna granata. Do ludila se razbjesnim na to, još mi samo treba da me pogode naše granate.

Psujem i škrgućem zubima u blatu, uhvatio me je pravi nastup bijesa, od koga najzad samo još ječim i preklinjem.

Uši mi se cijepaju od praska granata. Ako naši izvrše protivnapad, ja sam spasen. Pripijem glavu uza zemlju i začujem potmulu tutnjavu, kao udaljene eksplozije mina u rudniku, onda ponovo dignem glavu i slušam šumove koji dolaze odozgo.

Mitraljezi štekću. Znam da su žičane prepreke pred našim rovovima čvršće i skoro neoštećene, a djelimično ispunjene i jakim električnom strujom. Puščana paljba se pojačava. Oni ne mogu da se probiju, moraju da odstupe.

Ponovo se pripijem uza zemlju, napet sam do krajnosti. Začuje se kloparanje, zveket i šuljanje. Iznenada se iz toga izdvoji prodoran krik.

Oni su pod vatrom, napad je odbijen.

Postalo je nešto svjetlije. Pored mene žure koraci. To su prvi. Prošli su. Dolaze drugi. Štektanje mitraljeza postalo je neprekidan lanac. U

trenutku kad hoću da se malo pokrenem, nešto iznenada zaklopara, nečije teško tijelo sruči se na mene u rupu, oklizne se i sad leži na meni.

Niti šta mislim niti donosim kakvu odluku, izbezumljeno udaram nožem i jedino osjećam da se tijelo trza, potom pomlitavi i skljoka se kao vreća. Kad dođem malo k sebi, ruka mi je mokra i ljepljiva.

Čovjek krklja. Ali meni se čini da urla i da je svaki njegov dah kao krik i grmljavina, ali to samo moje žile tako kucaju. Hoću da mu zapušim usta, da ih napunim blatom, da ga još izbodem ne bi li zašutio, jer inače će me izdati. Ipak sam već došao pomalo k sebi, a i osjećam se tako slabim da više ne mogu podići ruku na njega.

Otpuzim u najudaljeniji kut i tu ostajem, očiju prikovanih za tu priliku, s nožem grčevito stegnutim, spreman da opet nasrnem na njega, samo ako se pomakne. Ali po njegovom hropcu primjećujem da on više nikad ništa neće činiti.

Nazirem ga kroz mrak. Jedna jedina želja diže se u meni: otići! Ako ne požurim, postat će suviše vidno. I sad je već teško. Ali čim uzdignem glavu, postaje mi jasno da je nemoguće umaći. Mitraljeska vatra je tako učestala da bi me prorešetala prije no što napravim ijedan korak.

Pokušavam još jednom uz pomoć šljema: izdignem ga da utvrdim na kojoj visini prolijeću zrna. Začas mi ga jedan metak izbije

iz ruku. Vatra briše, sasvim nisko nad zemljom. Nisam daleko od neprijateljskih položaja, pa bi me stijelci odmah nanišani ako pokušam da bježim.

Postaje sve vidnije. Grozničavo očekujem da naši prijeđu u napad.

Ruke su mi pobijeljele oko članaka od stezanja u preklinjanju da vatra prestane i moji drugovi naiđu.

Protiču minuti. Više se ne usuđujem da okrenem pogled ka tamnoj prilici u drugom kraju rupe. S naporom se prisiljavam da gledam pored nje i čekam, čekam. Meci fijuču, oni čine čeličnu mrežu, i to ne prestaje, ne prestaje.

Potom zapazim svoju krvavu ruku i smuči mi se. Dohvatim šaku zemlje i natrljam kožu njom, i sad mi je ruka prljava, krv se više ne vidi.

Vatra ne prestaje. S obje strane je podjednako jaka. Moji sigurno smatraju da sam već odavno izgubljen.

Svijetlo i sivo jutro. Hropac još uvijek traje. Zapušim uši, ali potom skinem ruke, jer inače ne čujem ni ništa drugo.

Ta prilika preda mnom miče se. Uzdrhtim i nehotice pogledam.

Pogled mi ostane prikovan na njoj.

Tamo leži čovjek s kratkim brkovima i glavom zavaljenom u stranu, jedna ruka je dopola savijena i na njoj počiva glava, druga je pala po grudima i krvava je.

Govorim sam sebi: mrtav je, sigurno je mrtav, ništa više ne osjeća, taj hropac iz njega samo je tijelo. Ali glava pokušava da se izdigne, jecanje se za trenutak pojača, a onda čelo opet klone na ruku. Čovjek nije mrtav, umire, ali nije mrtav! Počnem da puzim k njemu, zastanem, oduprem se rukama, opet otpuzim malo dalje, čekam, potom opet dalje tim jezivim putem od tri metra, dugim, užasnim putem. Najzad sam pored njega.

On otvori oči. Sigurno me čuo i sad me gleda i izrazom užasnog zaprepašćenja. Tijelo mu je nepomično, ali se u očima vidi tako ogromna želja za bježanjem da mi se u jednom trenutku učini kako će te oči smognuti snagu da pokrenu to tijelo i u jednom trenutku ga odbace stotinu kilometara daleko. Tijelo je nepomično, potpuno mirno, nikakav glas ne izlazi iz njega, nestalo je hropca, ali oči viču,

urlaju, sav život se skupio u njima, u strahovito naprezanje za bjekstvom, u užasnu grozu od smrti, od mene.

Klekнем i oduprem se o laktove.

— Ne, ne! — prošapćem.

Oči me prate. Nesposoban sam da učinim bilo kakav pokret dok su one tu.

Potom se ruka polako spusti sasvim malo niže na grudi, jedva koji centimetar, ali taj pokret uništi moć očiju. Naginjem se naprijed, vrtim glavom i šapućem: — Ne, ne, ne! — dignem ruku da bih mu pokazao kako hoću da mu pomognem i milujem ga po čelu.

Oči su se opet trgle kad im se moja ruka približila, ali sad izgube ukočenost, trepavice se spuste, napetost popusti. Otkopčam mu okovratnik i glavu namjestim udobnije. Usta su mu poluotvorena, naprežu se da izgovore nešto. Usne su mu suhe. Čaturica mi nije ovdje, nisam je ponio. Ali na dnu rupe ima vode u mulju.

Spustim se, uzmem maramicu i raširim je, pritisnem i na dlan hvatam žutu vodu koja curi kroz maramicu. Proguta. Donesem još. Onda mu raskopčam koporan, da ga previjem ako je moguće. To svakako moram učiniti kako bi oni, ako me zarobe, vidjeli da sam htio da mu pomognem, pa da me ne ubiju. On pokušava da se brani, ali mu je ruka suviše slaba.

Košulja se prilijepila uz tijelo, a ne može ni da se raskopča jer su dugmad na leđima. Ostaje samo da je rasiječem.

Potražim nož i nađem ga. Ali kad počnem da sijećem košulju, njegove oči se ponovo otvore i opet je u njima onaj urlik i luđački izraz, tako da me primora da ih zatvorim, da ih pritisnem i promrmljam: — Pa ja hoću da ti pomognem, družе, *camarade, camarade, camarade* Naglašavam tu riječ, jer želim da me razumije.

Tri uboda ima. Prekrijem ih svojim zavojima, ali krv teče kroz njih.

Ako stegnem jače, on zaječi.

To je sve što mogu da učinim. Sad moramo da čekamo, čekamo.

Ti časovi! Ponovo se javlja hropac, kako čovjek sporo umire! Znam da mu nema pomoći. Pokušao sam, doduše, da se uvjerim u suprotno, ali se negdje oko podne to zavaravanje raspline, istopi pod njegovim roptanjem.

Da nisam izgubio revolver dok sam puzio, ubio bih ga. Nožem ne mogu!

U podne već ležim u polusvijesti, na granici razuma. Glad me kida, skoro bih zaplakao od želje da nešto pojedem, i uzalud se borim protiv toga. Nekoliko puta donosim samrtniku vode, pa i sam pijem.

To je prvi čovjek koga sam ubio svojom rukom i koga mogu dobro da vidim, čija je smrt moje djelo. I Katcz i Kropp i Müller vidjeli su ljude koje su ubili, to se mnogima događa, naročito u borbi prsi o prsi.

Ali svaki uzdah razdire moje srce. Časovi su na strani tog samrtnika, on ima nevidljiv nož kojim me probada: vrijeme i moje misli.

Sve bih dao da ostane živ. Teško je tako ležati i biti prinuđen da ga gledaš i slušaš.

U tri po podne mrtav je.

Odahnem. Ali ne zadugo. Tišina mi postaje još teže podnošljiva od ječanja. Više bih volio da opet slušam onaj hropac, na mahove promukao, čas šištav, čas opet promukao i glasan.

Besmisleno je ovo što činim. Ali nečim moram da se zanimam. Ponovo namještam mrtvacu da leži ugodnije, iako on više ništa ne osjeća. Sklopim mu oči. One su smeđe, a kosa crna i sa strane polalo kovrčasta.

Pod brkovima su pune i meke usne, nos je blago povijen, koža crnpurasta, sad više ne izgleda onako blijeda kao dok je bio živ. Čak mi u jednom trenutku liči na zdravog čovjeka, a onda se namah gubi i pretvara u jedno od onih tuđih mrtvačkih lica koja sam tako često gledao i koja sva liče jedno na drugo.

Njegova žena sigurno baš sad misli na njega. Ona ne zna šta se dogodilo. Njegov izgled kazuje da joj je često pisao... i ona će dobiti još koje pismo od njega, možda sutra ili kroz nedjelju dana, čak i poslije mjesec, ako je neko zalutalo. Čitat će i on će joj govoriti kroz to pismo.

Postaje mi sve teže, više ne mogu da kontroliram misli. Kako izgleda njegova žena? Da li kao ona vitka crnka s one strane kanala? Eh, kad bi sad Kantorek bio ovdje! Kad bi me majka ovako vidjela! Taj leš je mogao da živi još sigurno trideset godina, samo da

sam bolje zapamtio put za povratak. Da je protrčao dva metra ulijevo odavde, sad bi sjedio u rovu i pisao još jedno pismo ženi.

Ali šta to sve vrijedi, naše sudbine su takve. Da je Kemmerichova noga bila deset centimetara udesno, da se Haie nagnuo za pet centimetara više...

Tišina se ne prekida. Ja govorim jer moram da govorim. obraćam mu se zato i kažem: — Druže, ja nisam htio da te ubijem. Kad bi još jednom skočio ovamo, ja ne bih to učinio ako bi i ti bio pametan. Ali do maločas ti si bio samo jedna pomisao, jedna kombinacija koja je postojala u mom mozgu i navela me na odluku, tu kombinaciju sam ja izbo nožem. Tek sad, po prvi put, vidim da si ti čovjek kao što sam i ja. Dosad sam mislio na tvoju bombu, na tvoj bajunet, na tvoju pušku, sad vidim tvoju ženu i tvoje lice i sve što nam je zajedničko. Oprosti, druže! Mi uvijek to vidimo suviše kasno. Zašto nam se neprekidno ne ponavlja da ste i vi bijedni psi kao što smo i mi, isto umiranje, iste patnje? Oprosti, druže, kako si ti mogao postati moj neprijatelj? Kad bismo zbacili ovo oružje i ove uniforme, ti bi mogao biti moj brat baš kao i Katcz i Albert. Uzmi dvadeset godina od mog života, druže, i ustani, uzmi još više, jer ja ne znam šta ću s njima!

Mirno je, front se utišao, čuje se samo puška ranje. Ali meci zvižde jedan do drugog, ne puca se nasumce, nego obje strane pažljivo nišane. Ne mogu napolje.

— Pisat ću tvojoj ženi! — brzo kažem mrtvacu.

— Pisat ću joj i neka od mene sazna za tvoju smrt, reći ću joj sve što sam tebi rekao, i ona neće patiti, ja ću joj pomoći, pomoći ću i tvojim roditeljima i tvojoj djeci.

Uniforma mu je još poluotkopčana. Lako nalazim njegovu lisnicu. Ali se ustručavam da je otvorim. Unutra je bukvića na kojoj stoji njegovo ime.

Sve dok mu ne saznam ime, postoji mogućnost da ga zaboravim, vrijeme će izbrisati svu sliku. Ali to ime je klin koji će se zariti u mene i nikad ga više neću izvaditi. Ono ima moć da uvijek sve ponovo dozove, ono će mi stalno vraćati ovu sliku i iznositi mi je pred oči.

Držim lisnicu, ali ne mogu da se odlučim. Isklizne mi iz ruke i otvori se. Ispadne nekoliko slika i pisama. Pokupim ih i hoću da ih

vratim na mjesto, ali me taj pritisak koji leži na meni, sav taj položaj pun neizvjesnosti, glad, opasnost, ti sati provedeni s mrtvacem, dovode do očajanja, hoću da ubrzam raspadanje, da pojačam i završim jednom to mučenje, baš kao što se rukom u kojoj gori nesnosni bol udara o drvo, ne misleći šta će poslije biti.

Male amaterske fotografije prikazuju jednu ženu i jednu djevojčicu kraj zida obraslog bršljanom. Pored slike su pisma. Otvorim ih i pokušam da čitam. Vrlo malo razumijem, nečitka su, a i ja rđavo govorim Francuski. Ali svaka riječ koju pročitam zariva se u mene kao metak, kao bajunet u grudi.

Glava mi je potpuno premorena. Ali još uspijevam da shvatim da toj ženi i djevojčici nikad ne smijem pisati, kao što sam maločas pomislio. To je nemoguće. Još jednom pogledam slike: to nisu bogati ljudi. Mogao bih im anonimno slati novac ako kasnije nešto zaradim. Grčevito se hvatam za tu misao, ona mi daje trun podrške. Taj mrtvac tu vezan je za moj život, zato moram da učinim sve, da obećavam sve, ne bih li se spasao.

Slijepo se zaklinjem da ću živjeti samo za njega i njegovu porodicu, govorim mu vlažnim usnama, a u najdubljem kutku duše javlja se na to zrak nade da ću se ipak iskupiti time, možda čak i izvući odavde, treperi to u meni uz ono sitno lukavstvo da će uvijek biti vremena za izvršenje zakletvi. I zato otvaram bukvicu, čitam polako: Gerard Duval, tipograf.

Ispisujem adresu mrtvacu njegovom olovkom na nekakvom kovertu, a onda brzo strpam sve natrag u njegov koporan.

Ja sam ubio tipografa Gerarda Duvala. I ja moram postati tipograf, mislim sav zbunjen, postati tipograf ... tipograf...

Poslije podne se smirujem. Moj strah bio je bez osnova. To ime me više ne uzbuđuje. Napad je prošao.

— Druže, — govorim mrtvacu pored sebe, ali govorim staloženo — danas ti, a sutra ja! Ali ako se izvučem, borit ću se, druže, druže, protiv svega što nas je obojicu razorilo: tebi život... a meni? I meni život.

Obećavam ti, druže. Nikad se ovo više neće dogoditi.

Sunce je već koso. Malaksao sam od umora i gladi. Sve što se juče dogodilo sad je u meni samo kao magla, više se i ne nadam da ću se iščupati odavde. Drijemam i ne primjećujem kad nastupa veče.

Spušta se sumrak. Čini mi se da sad vrijeme brzo prolazi. Još jedan sat. Da je ljeto, bilo bi još tri. Još jedan sat.

Odjednom zadrhtim od straha da ne nastupi nešto još gore. Ne mislim više na mrtvaca, ravnodušan sam prema njemu. Želja za životom iznenada odnosi pobjedu i briše sve što sam namjeravao da uradim. Ali da mi se ne bi dogodila neka nesreća, mahinalno promrmljam: — Održat ću sve, ispunit ću sve što sam obećao!

Ali već sad znam da to neću učiniti.

Najednom se sjetim da bi sami moji drugovi pripucali na mene ako bih se puzeći približavao, otkud bi znali da sam to ja. Vikat ću što jače mogu da bi me čuli. Ležat ću pred rovom dok god mi ne odgovore.

Prva zvijezda. Front je još miran. Odahnem i u uzbuđenju govorim sam sebi: „*Sad samo pametno, Paul, polako, polako, Paul! Paul! Tako ćeš se spasti, Paul!*” Čini mi se kao da to neko izgovara moje ime i ono zato ima veću snagu.

Postaje sve mračnije. Uzbuđenje u meni stišava se, iz opreznosti sačekam da polete prve rakete. Onda izmilim iz rupe. Mrtvaca sam zaboravio. Preda mnom je noć koja se spušta i ledina pod blijedom svjetlošću. Odaberem jednu rupu i čim se svjetlost ugasi, bacam se, potom pipam dalje, stignem od sljedeće, zgurim se, opet otpuzim dalje.

Prilazim sve bliže. Onda pri svjetlosti rakete ugledam kako se nešto miče, a onda zastane, pa se i ja ukočim. Opet ugledam isto pri sljedećoj raketi, to su sigurno drugovi iz rova. Ali oprezno šutim sve dok ne prepoznam naše šljemove. Tek onda pozovem.

Odmah zatim dođe kao odgovor moje ime: — Paul, Paul!

Viknem još jednom. To su Katcz i Albert. Krenuli su da me traže i nose šatorsko krilo.

— Jesi li ranjen?

— Ne, ne!

Sjurim se u rov. Potražim nešto za jelo i proždirem. Müller mi pruža cigaretu. U nekoliko riječi ispričam šta se desilo. Ali to nije ništa novo.

Često se događa. Jedino je noćni napad malo neobična stvar. Katcz je jednom u Rusiji dva dana ležao iza ruskih linija, prije nego što je uspio da se probije.

O mrtvom tipografu ne govorim ništa.

Ali sutra ujutru ne mogu više da izdržim, moram ispričati Katczu i Albertu. Obojica me umiruju.

— Šta ti možeš tu? Ništa drugo nisi mogao da uradiš. Zato si ovdje.

Slušam ih uspokojen i utješén njihovom blizinom. Na kakve sam sve besmislice dolazio u onoj rupi tamo!

— Pogledaj! — kaže Katcz.

Na grudobranu stoji nekoliko strijelaca. Drže snajpere i osmatraju neprijateljski odsjek. S vremena na vrijeme odjekne pucanj.

Začujemo uzvike: — Pogodak! Je si l' vidio kako je odskočio?

Podoficir Oellrich se ponosno okrene i ubilježi svoj poen. On danas vodi na listi strijelaca, sa tri sigurno utvrđena pogotka.

— Sta kažeš na to? — pita Katcz.

Odmahnem glavom.

— Ako produži ovako, imat će do večeras još jednu šarenu đinđuvu na koporanu — razmišlja Kropp.

— Ili će ga ubrzo unaprijediti za narednika.

— Pogledamo se.

— Ja to ne bih radio — kažem.

— Ipak je dobro što si baš sad vidio ovo — odgovori mi Katcz.

'JffiSm • Puška s dogledom za precizno gađanje na daljinu. — Prim. prev.

Podoficir Oellrich ponovo prilazi grudobranu. Cijev njegove puške pomjera se tamo-amo. Albert mahne glavom: — Vidiš da ne treba više nijednu riječ da potrošiš na tu tvoju priču.

Sad više ni sam sebe ne shvatam: — To je zato što sam onako dugo morao da ležim s njim — kažem.

Uostalom, rat je rat!

Oellrichova puška odjekne kratko i krto.

X

Dočepali smo se debele hladovine. Nas osmorica određeni smo da čuvamo jedno selo koje je zbog bombardiranja napušteno.

Glavna dužnost nam je da pazimo na slagalište provijanta koje još nije ispražnjeno. Prinuđeni smo da se sami snalazimo za hranu. A tu smo stručnjaci: Katcz, Albert, Müller, Tjaden, Leer, Detering, to je cijela naša grupa. Haie je mrtav, istina. Ali mi smo još jednako imali dobru sreću, jer su sve ostale grupe pretrpjele mnogo više gubitaka.

Kao sklonište odaberemo jedan betonirani podrum u koji se silazi stepenicama. Ulaz je zaštićen još i posebnom betonskom pločom.

Razvijamo široku aktivnost. Pružila nam se još jedna prilika da opružimo ne samo noge nego i duše. A takve prilike ne ispuštamo lako jer smo u suviše očajnom položaju da bismo dugo bili sentimentalni. Tako nešto moguće je samo kad nije suviše gadno. Inače, nama ostaje samo da budemo sasvim realni. Tako realni da mene ponekad podiđe jeza kad mi za trenutak kakva predratna misao proleti kroz glavu. Ali ne ostaje dugo.

Svoj položaj moramo uvijek uzimati s najbolje moguće strane. Zato ne propuštamo nijednu priliku, pa se često događa da oštro, pravo i bez ikakvog prijelaza poslije strahovitog užasa naiđe obično ludačenje.

Drukčije ne možemo, mi glavačke letimo u to.

I zato se sada s žarom bacamo na stvaranje idile, idile ždranja i spavanja, naravno.

Naš kućerak snabdimo najprije madracima, dovučenim iz seoskih kuća. I vojnička trtica voli da leži na mekoći. Pod je nezastrt samo u sredini. Zatim nabavljamo pokrivače i perine, divne, meke stvari. U selu ima dovoljno svega. Albert i je pronalazimo krevet od mahagonija, koji se može rasklapati, a ima baldahin od plave svile i prekrivač od čipaka.

Noseći ga znojimo se kao magarad, ali takvu stvar čovjek ipak ne smije ispustiti iz ruku, tim prije što će za neki dan sigurno biti

razmrskana granatama.

Katcz i ja krenemo u kratko patroliranje po kućama. Malo poslije snabdjeveni smo tucetom jaja i dvije funte prilično svježeg butera.

Iznenada, dok smo u nekakvom salonu, odjekne prasak i jedna gvozdena peć ulete kroza zid, fijukne na metar od nas i probije suprotni zid. Ukupno dvije rupe. Doletjela je iz kuće preko puta u koju je udarila granata.

— To se zove sreća! — isceri se Katcz.

Pretražujemo dalje. Odjednom napregnemo sluh i hitro ispružimo krake. Sekund kasnije stanemo kao začarani: u malom oboru trčkaraju dva živa praseta. Protrljamo oči i ponovo pogledamo pažljivo: zaista su još tu. Dogradimo ih, nikakve sumnje nema, to su dva prava pravcata praseta!

To će biti ručak! Pedesetak metara od našeg bunkera nalazi se kuća u kojoj su stanovali oficiri. U kuhinji je veliki štednjak sa dvije plotne, a tu su i tiganji, šerpe i lonci. Sve je tu, u šupi ima čak i iscepanih drva, pravi dvorac iz bajke!

Dvojica naših su od jutra po njivama, traže krompir, mrkvu i mladi grašak. Jer mi smo gurmani i preziremo konzerve iz magacina, hoćemo svježiju hranu. Dvije glavice karfiola već su smještene u ostavu.

Prasad su zaklana. To je Katcz svršio. Uz pečenje želimo da serviramo i uštipke od krompira. Ali nemamo ribež za krompir. Ipak i tome brzo doskočimo: čavlom izbušimo puno rupa u limenom poklopcu i tako napravimo ribež. Trojica nataknu debele rukavice da ne ozlijede ruke pri struganju, a dvojica ljušte krompir, i tako posao brzo napreduje.

Katcz se brine za prasad, mrkvu, grašak i karfiol. S karfiolom napravi i nekakav bijeli sos. Ja pržim uštipke, po četiri odjednom. Za deset minuta uspijevam da izvježbam ruku toliko da jednim zamahom tiganja prevrćem uštipke u zraku, tako da im ona nepečena strana padne na tiganj. Prasiće pečemo cijele. Poredali smo se oko njih kao oko oltara.

Tokom spremanja dobijemo posjetu, dvojica radiotelegrafista, koje velikodušno pozivamo na ručak. Oni se smjeste u veliku sobu u kojoj je glasovir. Jedan svira, a drugi pjeva „Na Weseru“. Pjeva sa

prilično osjećanja, ali s izvjesnim saksonskim akcentom. Ipak ostavlja neki utisak.

Postepeno zapazimo da će postati poprilično gusto. Izviđački baloni namirisali su dim iz našeg dimnjaka, pa smo sad obasuti vatrom. Tuku nas onim prokletim malim đavolima koji se rasprskavaju praveći sasvim malu rupu i sijući nisko svuda redom svoje komade. Fijukanje nam je sve bliže, ali otkud možemo da ostavimo toliko jelo. Ti vragovi nas prosto obasipaju vatrom. Nekoliko komadića uleti kroz prozor na kuhinji. S

pečenjem smo skoro gotovi. Ali ide teže s prženjem uštipaka. Udari padaju tako često da komade svaki čas treska o zid i prolijeće kroz prozor. Kad god začujem fijuk, sagnem se i kleknem s tiganjem i uštipcima kraj prozora. Onda se hitro ispravim i nastavljam prženje.

Saksonci su prestali sa svirkom, šrapnel im je uletio u glasovir. I mi smo već završili, pa organiziramo povlačenje. Čim je udarila sljedeća granata, dvojica kidnu s loncima u kojima je povrće i pretrče onih pedesetak metara do skloništa. Vidimo ih kako nestaju u njemu. Sljedeći udarac. Svi se sagnemo, a onda odgalopiraju druga dvojica, svaki sa po loncem prvoklasne kave, i stižu u sklonište prije nego što zvizne treća.

Potom Katcz i Kropp dočepaju najbolji komad: veliki pleh s rumenim prasićima. Fijuk. Oni čučnu i začas su smlavili onih pedeset metara brisanog prostora.

Ja završavam prženje posljednje serije od četiri uštipka, uz dva padanja na pod, ali to je ipak četiri uštipka više, a uštipci su mi najmilije jelo. Onda dograbim zdjelu s visokim postoljem i pričvrljim se uz kapiju.

Zafijuče i tresne, a ja odmaglim odatle grleći zdjelu objema rukama.

Gotovo sam stigao, kad dolijeće sve jači i jači fijuk, ja poskočim kao jelen, sjurim se iza betonske ploče, dok komadi pljušti po njoj, slomatam se niz stepenice, laktovi su mi izubijani, ali nijedan uštipak nije izgubljen niti je zdjela izvrnuta.

U dva počinjemo s ručkom. To traje do šest. Do šest i po pijemo kavu, oficirsku kavu iz provijantskog slagališta i pušimo oficirske cigare i cigarete koje smo, također, tamo nabavili. Tačno u šest i po počinjemo s večerom. U deset izbacujemo pred vrata praseće kosti.

Zatim dolazi konjak i rum, i oni iz onog blagoslovenog slagališta, pa opet dugačke i debele cigare s banderolom. Tjaden tvrdi da nedostaju samo curice iz oficirskog bordela.

Kasno uveče začujemo maukanje. Siva mačkica sjedi na pragu.

Dovabimo je i nahranimo. To nam vraća apetit. I legli smo s punim ustima.

Ali noć provodimo rđavo. Jeli smo suviše masnog. Svježa prasetina nadražuje crijeva. Kroz naše sklonište zavlada veliki promet. Ja sam skakao devet puta. Oko četiri ujutru postavljamo rekord: sva jedanaestorica, straža i gosti, čučimo napolju.

Zapaljene kuće svijetle u noći kao buktinje. Granate dolijeću, fijuču i udaraju. Municione kolone jure putem. Provijantsko slagalište razrušeno je s jedne strane. I pored granata, komordžije se tiskaju tamo kao roj pčela i dižu kruh. Puštamo ih s mirom. Ako bismo im što rekli, pale bi po nama batine. Zato okrećemo drugi list. Objasnimo im da smo mi ovdje straža, pa kako znamo gdje se šta nalazi, donosimo im konzerve i zamjenjujemo ih za ono što nam je potrebno. Nije to ništa strašno, sve će ionako za kratko vrijeme biti uništeno. Za sebe zadržavamo samo čokoladu i proždiremo čitave table. Katcz kaže da je to dobro za mekana crijeva.

Skoro četrnaest dana prolazi nam u ždranju, piću i plandovanju. Niko nas ne dira. Selo postepeno nestaje pod granatama, a mi provodimo sretan život. Dok stoji i djelić slagališta, nama je svejedno i jedina nam je želja da ovdje sačekamo kraj rata.

Tjaden je postao toliko otmjen da cigare puši samo dopola. Parajući nebo nose, izjavljuje da je tako navikao. I Katcz je veoma raspoložen.

Svakog jutra prve su mu riječi: „ *Emile, donesite kavijar i kavu!*” Svi smo postali nevjerovatno otmjeni, svi smatramo jedan drugog za vlastite lakeje, govorimo „vi” i izdajemo zapovijesti: „ *Kropp, svrbi me taban, ulovite tu uš!*” i Leer diže nogu kao balerina, a Albert ga vuče za nju po stepenicama. „ *Tjaden!*” — „ *Šta?*” — „ *Stanite voljno, Tjaden, i ne kaže se „šta” nego „na službi”. Dakle: „Tjaden!*” Tjaden opet odigra scenu iz „ *Gotz iz Berlichingena* ”, pa je sve sasvim jasno!

Osam dana kasnije dobijamo naređenje da se povučemo. Svršeno je s blagodatima. Utrpaju nas u dva velika kamiona, do vrha

natovarena daskama. Albert i ja postavimo odozgo naš krevet s baldahinom od plave svile, dušecima i prekrivačima od čipaka. Pod uzglavljima smještamo po jednu vreću s najboljim namirnicama. S vremena na vrijeme ih opipamo, a te suhe kobasice, jetrenice, konzerve, kutije s cigarama čine da nam srce zaigra u grudima. Svako od nas ima po jednu takvu punu vreću.

Na sve to, Kropp i ja spasli smo još i dvije naslonjače sa crvenim baršunom. Stavimo ih na krevet i obojica se raspištoljimo kao da smo u loži usred kazališta. Nad nama leprša svileni svod našeg baldahina. U ustima su nam duge cigare. S te visine posmatramo okolinu.

Između nas je kavez za papagaja, koji smo pronašli za mačku. Povelj smo je i sad leži unutra i prede pred svojim čančićem.

Kola se sporo kotrljaju. Pjevamo. Iza nas ostaje potpuno napušteno selo u kome sukljaju uvis čitavi gejjiri od granata.

Poslije nekoliko dana odlazimo da evakuiramo jedno mjesto. Na putu srećemo izbjeglice. Vuku svoje stvari na kolima, dječjim kolicima, na leđima. Pogureni su, lica im puna jada i očajanja, užurbanosti i klonulosti, Djeca vise na rukama majki, a poneka odraslija djevojčica drži za ruku mlađe koji se saplicu i neprestano osvrću. Poneko nosi kakvu bijednu lutku. Šutke prolaze pored nas.

Još smo u maršovskoj koloni. Francuzi svakako neće pucati na selo u kome su njihovi zemljaci. Ali poslije nekoliko minuta zrak se zakovitla, zemlja zatrese i razlegnu se krici: jedna granata smrvila je začelje povorke. Razletismo se kud koji i poležemo po zemlji, ali ja u istom trenutku osjetim kako me napušta ona hladnokrvnost koja me uvijek za vrijeme bombardovanja nesvjesno pokreće da činim ono što treba, kroz glavu mi proleti: „ *gotov si!*“, sijejne sa užasnim strahom koji me guši i u sljedećem trenutku me udar, kao bič, ošine po lijevoj nozi. Čujem Alberta kako urliče pored mene.

— Hajde! Diži se, Alberte! — dreknem, jer ležimo na otvorenom prostoru.

On se teturajući podigne i potrči. Držim se uz njega. Moramo preko jedne živice koja je viša od nas. Kropp se uhvati za šiblje, ja mu podignem nogu, on jaukne, dam mu zamaha i on preskoči. U skoku sam već za njim i padam u baru iza živice.

Lica su nam puna sočivice i mulja, ali je zaklon dobar. Zato zagazimo sve do vrata. Kad fijukne, zagnjurimo i glavu.

Poslije dvanaestog gnjuranja već mi dodija. I Albert prostenje: — Hajdemo odavde, inače ću se zagnjuriti i udaviti.

— Gdje te potkačilo? — pitam ga.

— U koljeno, mislim.

— Možeš li da trčiš?

— Mislim ...

— Onda, naprijed!

Stižemo do šanca pored puta i potrčimo njime pognuti. Vatra nas prati. Put vodi ka municijskom slagalištu. Ako ono odleti u zrak, niko neće naći od nas ni dugmeta. Zato promijenimo pravac i potrčimo poprijeko preko polja.

Albert korača sve sporije.

— Idi ti, ja ću poslije! — kaže i baci se na zemlju.

Dograbim ga za ruku i prodrmusam: — Diži se, Alberte. ako legneš ovdje, nećeš više moći dalje. Hajde, pridržavat ću te.

Najzad stižemo do nekakve male zemunice. Kropp legne i ja ga previjem. Udarac je odmah iznad koljena. Onda pogledam sebe. Hlače su mi krvave, ruka također. Albert mi stavi svoje zavoje preko rana. On više ne može da miče nogu i obojica se čudimo kako smo uopće došli dovdje. Ali u tome nam je pomogao samo strah, pobjegli bismo i bez nogu, vukli bismo se na patrljcima.

Ja mogu još pomalo da pužem, pa doviknem kola koja prolaze, i ona nas povezu. Puna su ranjenika. U njima je jedan sanitetski podoficir koji nam da injekcije protiv tetanusa.

Udesimo da u poljskoj bolnici ležimo jedan pored drugog. Dobijamo nekakvu bistru juhu koju posrčemo halapljivo jer smo gladni, ali s omalovažavanjem, zato što smo navikli na bolja vremena.

— Sad ćemo kući, Alberte — kažem.

— Nadajmo se — odgovori on. — Samo kad bih znao šta mi je.

Bolovi postaju sve jači. Zavoji peku kao žeravica. Neprestano pijemo i pijemo vodu, čašu za čašom.

— Koliko mi je rana iznad koljena? — pita Kropp.

— Najmanje deset centimetara, Alberte — odgovorim mu.

U stvari, ima oko tri.

— Riješio sam — kaže malo poslije — da se ubijem ako mi odsijeku nogu. Neću da idem kroz ovaj svijet kao bogalj.

Ležimo tako, zaokupljeni svojim mislima, i čekamo.

Predveče nas nose na klaonicu. Uplašim se i brzo razmišljam šta da radim, jer je poznato da liječnici u poljskim bolnicama olako vrše amputacije. Kad je velika gužva, to je jednostavnije nego komplicirano krpljenje. Sjetim se Kemmericha. Nikako neću dati da me opiju, makar porazbijao nekoliko njuški.

Ide dobro. Liječnik čeprka po rani da mi je sve crno pred očima.

— Šta izvodite tu! — opsuje i nastavi kasapljenje.

Instrumenti blistaju pod svjetlošću kao kakve gadne životinje. Bolovi su nepodnošljivi. Dva bolničara me čvrsto drže za ruke, ali ja oslobodim jednu i taman da zviznem liječnika po naočarima, kad on primijeti i odskoči u stranu.

— Opijte tu junačinu! — drekne bijesno.

Začas se smirim.

— Oprostite, gospodine doktore, bit ću miran, samo me ne opijajte.

— Ma dobro! — kvocne on i prihvati se ponovo instrumenata.

To je plav momak, najviše tridesetih godina, s ožiljcima na licu i odvratnim zlatnim naočarima. Opazim da me sad namjerno sjeca, tek onako čačka po rani i na mahove me pogleda sa strane, preko naočara.

Grčevito sam šcepao drške na operacionom stolu, radije bih skapao nego da pustim glas.

On upeca geler i dobaci mi ga. Imam utisak da je zadovoljan mojim držanjem, jer mi sad pažljivo namješta daščicu i kaže: — Sutra se ide kući.

Zatim mi stavljaju gips. Kad me vrate kažem Kroppu kako će sutra, po svoj prilici, doći sanitetski vlak.

— Moramo porazgovarati sa sanitetskim narednikom da ostanemo zajedno, Alberte.

Uspijevam da s nekoliko prikladnih riječi dam naredniku dvije cigare s banderolom. On ih pomiriše i upita: — Imaš li još koju?

— Imam još punu šaku, — kažem — a moj drug — i pokažem Kroppa — toliko isto. Rado bismo vam ih sutra dali kroz prozor sanitetskog vlaka.

Naravno, on shvati, pomiriše još jednom i kaže: — Važi.

U toku noći ne možemo da zaspimo ni za tren. U našoj sobi umiru sedmorica. Jedan već čitav sat pjeva korale visokim kričavim tenorom, prije nego što ga obuzme hropac. Drugi se pred smrt dovukao do prozora i leži pred njim kao da posljednji put želi da gleda napolje.

*

Naša nosila su već na postaji. Čekamo vlak. Kiša je, a postaja nema pokriven peron. Pokrivači tanki. Čekamo već dva sata.

Narednik bdi nad nama kao majka. Iako mi je vrlo rđavo, nikako ne zaboravljam naš plan. Zato mu, onako uz put, pokažem kutiju i dajem cigaru akontacije. Na to nas narednik pokrije šatorskim krilom.

— Moj Alberte, — podsjetim se — naš krevet s baldahinom i mačka...

— I fotelje — dodaje on na to.

Da, fotelje s crvenim baršunom. U večere bismo sjedili u njima kao kneževi, a bili smo riješili i da ih dajemo pod kiriju, na sat. Cigareta za sat. To bi bio život bez brige i dobar posao.

— Alberte! — padne mi na um. — A naše vreće s provijantom!

Rastužimo se. Te stvari bi nam tako dobro došle. Da vlak kreće dan kasnije, Katcz bi nas sigurno pronašao i donio ih.

Prokleta sudbina! U želucima nam je samo brašnena juha, jedna bolnička hrana, a u našim vrećama praseće pečenje i konzerve. Ali smo toliko slabi da se zbog toga ne možemo duže uzbuđivati.

Kad ujutru stigne vlak, nosila su već sasvim mokra. Narednik se postara da uđemo i isti vagon. Unutra je čitav čopor sestara iz Crvenog križa. Kroppa smjeste dolje. Mene podižu na krevet iznad njega.

— Za ime božje!

— Šta je sad? — pita sestra.

Bacim još jednom pogled na postelju. Presvučena je kao snijeg bijelom ponjavom, potpuno čistom, na kojoj se još vide nabori od peglanja.

Nasuprot tome, moja košulja nije prana šest tjedana i sasvim je prljava.

— Zar ne možete sami u postelju? — pita sestra zabrinuto.

— Mogu — kažem i znojim se — ali, sklonite najprije te ponjave.

— Zašto?

Sam sebi izgledam kao svinja. Zar takav da legnem tu!

— Ali, to bi... — ustežem se.

— Malo uprljalo? — ohrabruje me ona. — Ništa zato, oprat ćemo mi to već.

— Ne, nikako — kažem uzbuđeno. — Nisam još za toliku kulturu!

— Pa valjda možemo oprati jednu plahu za vas koji ste bili u rovovima — uvjerava me.

Pogledam je: jedra je, mlada, čista i fina kao i sve ovdje, pa je teško shvatiti da to nije samo za oficire, osjećam se nelagodno, čak mi se čini kao da sam u nekoj opasnosti.

Ali ta žena je ipak mučitelj, natjeruje me da kažem sve.

— To je samo... — zastanem jer ona mora da zna na šta mislim.

— Šta još?

— Uši! — istresem najzad.

Ona se smije.

— Nek i one malo prožive.

Sad mi je već svejedno. Uvučem se u postelju i pokrijem.

Neka ruka pipa po pokrivaču. Narednik. Odlazi s cigarama.

Poslije jednog sata zapazimo da već putujemo.

U toku noći se probudim. I Kropp se pomjeri. Vlak lagano klizi kolosjekom. Još nikako ne možemo da shvatimo: postelja, vlak, idemo kući. Prošapućem: — Alberte!

— Ja?

— Znaš li gdje je ovdje klozet?

— Ona vrata desno, mislim.

— Idem da vidim.

Mračno je, napipavam ivicu kreveta i oprezno pokušam da siđem. Ali noga mi ne nailazi na oslonac, a od one u gipsu nemam nikakve pomoći, pa se uz tresak skotrljam na pod.

— Do đavola! — kažem.

— Jesi li se udario? — pita Kropp.

— Pa valjda si čuo — progundam. — Glava...

U dnu vagona otvore se vrata. Uđe sestra sa svjetiljkom i vidi me.

— Pao je iz kreveta...

Pipa mi puls i čelo.

— Pa vi nemate groznicu.

— Ne — priznajem.

— Možda ste sanjali nešto? — pita.

— Izgleda — vrdam.

Opet započne ispitivanje. Ona me gleda svojim svijetlim očima, tako je čista i divna da ne mogu da kažem ono što hoću.

Ponovo me popnu gore. To će biti divota! Čim ode, moram ponovo pokušati da siđem. Da je to starija žena, lakše bih joj rekao o čemu se radi. Ali ona je sasvim mlada, najviše ako ima dvadeset pet godina, nikako joj ne mogu reći.

Tada mi Albert priskoči u pomoć, on se ne stidi jer se ne tiče njega.

Zovne sestru. Ona se vrati.

— Sestro, on je htio... — ali ni sam Albert ne zna kako da se učtivo i pristojno izrazi. Na frontu se to među nama izražavalo jednom riječi, ali ovdje pred jednom takvom damom ... Onda mu odjednom padne na pamet đlačko doba i glatko završi: — On mora napolje, sestro.

— A, tako — kaže sestra. — Pa zato ne mora da izlazi iz kreveta s tom nogom u gipsu. Šta želite da vam donesem? — obrati se potom meni.

Taj novi obrt ispuni me smrtnim užasom: pojma nemam kako se oni sudovi stručno zovu. Sestra mi priskače u pomoć: — Mala ili velika?

Kakva bruka! Sav se preznojim i promucam: — Ovaj... mala ...

Ipak sam imao nešto sreće.

Dobijem gusku. Nekoliko sati potom nisam više jedini i do jutra smo se već svi navikli i bez stida tražimo sve što nam treba.

Vlak se kreće polako. Ponekad stane i onda istovare mrtvace. Često staje.

Albert ima groznicu. Meni je prilično dobro, iako me boli, ali je najgore to što ispod gipsa još ima ušiju. Strahovito me svrbi, a ne

mogu da se češem.

Drijemamo po ceo dan. Pored prozora mirno promiču predjeli. Treće noći stižemo u Herbesthal. Od sestre saznajemo da će na sljedećoj stanici skinuti Alberta zbog toga što ima groznicu.

— Dokle ide vlak? — upitam.

— Do Kölna.

— Alberte, mi ostajemo zajedno — kažem. — Samo gledaj!

Pri sljedećem obilasku zadržim dah i napnem se da mi glava pocrveni. Sestra zastane: — Imate bolove?

— Da! — ječim. — Odjednom.

Daje mi termometar i odlazi. Nisam uzalud bio Katczov učenik. Ovi vojni termometri nisu predviđeni zaiskusne vojnike. Treba samo dotjerati živu uvis i ona u toj tankoj cijevi ostaje gdje je, više se ne spušta.

Okrenem termometar naopačke i stavim ga pod mišku, pa neprekidno lupkam kažiprstom po njemu, Onda ga tresnem nagore. Tako postижem 37,9. Ali to nije dovoljno. Oprezno prinijeta šibica daje 38,7.

Kad se sestra vrati, napnem se, dišem isprekidano, ukočeno gledam, preturam se nemirno i šapućem: — Ne mogu više da izdržim...

Zabilježi me na cedulji. A znam sigurno da mi gips neće skidati bez velike nevolje.

Albert i ja zajedno smo istovareni.

Ležimo u istoj sobi jedne katoličke bolnice. To je velika sreća, jer su katoličke bolnice poznate po dobrom postupku i dobroj hrani. Bolnica je popunjena ranjenicima iz našeg vlaka, među kojima ima i dosta teških slučajeva. Cijelog dana ne stižu da nas pregledaju jer je liječnika veoma malo. Hodnikom neprestano prolaze niska kolica s gumenim kotačima, u kojima uvijek poneko leži. Vraški je položaj biti stalno tako opružen, dobro je samo kad se spava.

Noć je puna nemira. Niko ne može da spava. Tek pred zoru malo zadrijemamo. Probudimo se kad je već vidno. Vrata su otvorena, čujem glasove iz hodnika. Probude se i drugi. Jedan od onih koji su ovdje već nekoliko dana objasni nam o čemu se radi: — Sestre se svakog jutra mole u hodniku, pa otvaraju vrata da i vama dopadne dio molitve.

To je svakako divno zamišljeno, ali nas bole kosti i glave.

— Kakva budalaština! — kažem. — Baš kad čovjek malo zadrijema.

— Ovdje leže lakši ranjenici, pa zato one to rade — odgovori on.

Albert ječi. Razbjesnim se i dreknem: — Mir vi tamo!

Kroz minut se pojavi jedna sestra. U svojoj bijelo-crnoj odori podsjeća na lijepo lonče za kavu.

— Zatvorite vrata, sestro! — kaže neko.

— Sad se molimo, zato su vrata otvorena — odgovori ona.

— Ali mi hoćemo još da spavamo.

— Bolje je moliti se nego spavati. — Ona stoji tako i smiješi se nevinno.

— A već je i sedam sati.

Albert opet zastenje.

— Zatvorite vrata! — proderem se.

Ona je potpuno zaprepašćena, očigledno da tako nešto ne može da shvati.

— Ali mi se molimo i za vas!

— Svejedno! Zatvorite vrata!

Ona odlazi i ostavlja otvorena vrata. Litanija se opet razlegnu.

Pobjesnim i viknem: — Brojim do tri! Ako ne prestane, poletjet će nešto!

— I od mene! — dodaje još jedan.

Brojim do pet. Zatim dohvatim jednu bocu, na nišanim i bacim je kroz vrata u hodnik. Ona prsne u hiljade komadića. Molitva prestane. Čitav roj sestara pojavi se gundajući.

— Zatvorite vrata! — deremo se.

One se povuku. Ona mala od maločas ostaje posljednja.

— Bezbožnici! — zacvrkuće, ali ipak zatvori vrata.

Pobijedili smo.

U podne dolazi bolnički inspektor i obasipa nas pogrdama. Prijeti nam tvrđavom i još koje čim. Ali bolnički inspektor isto je što i inspektor provijantskog slagališta, nosi dugačku sablju i epolette, ali je, u stvari, činovnik, pa ga ni regruti ne zarezuju. Tako ga lijepo pustimo da priča.

Šta bi nam se još moglo dogoditi?

— Ko je bacio flašu? — pita.

Prije nego što razmislim treba li da se javim, neko kaže: — Ja! Jedan čovjek s raščupanom bradom ispravi se. Čudi nas zašto se on javio.

— Vi?

— Da. Bio sam uzbuđen što su nas probudili bez potrebe, pa sam se izgubio i nisam znao šta radim.

Odverгла kao iz knjige.

— Kako se zovete?

— Dopunski rezervist Josef Hamacher.

Inspektor ode.

Svi smo radoznali.

— Zašto si se javio? Pa ti nisi bacio.

On se ceri.

— Ništa zato. Ja imam dozvolu za lov.

To svi razumiju, naravno. Ko ima dozvolu za lov, može da čini što god hoće.

— Eto, — ispriča — bio sam pogođen u glavu, pa su mi dali uvjerenje da sam privremeno neuračunljiv. Otada mi je lako. Niko ne smije da me nervira. Prema tome, meni se ništa ne može dogoditi. Ovaj dolje će se propisno pojesti! A javio sam se zato što mi se to bacanje mnogo dopalo.

Kad sutra otvore vrata, opet ćemo baciti.

Ushićeni smo. S Josef Hamacherom možemo sve da riskiramo.

A onda naiđu nečujna niska kolica i ponesu nas.

Zavoji su se prilijepili. Ričemo kao volovi.

U našoj sobi leži osam ljudi. Najteže je ranjen Peter, crnomanjast i s kovrčastom kosom: metak u plućima, uz komplikacije. Pored njega je Franz Wachter, kome je razmrskana ruka, ali kao da zasad nema nikakve opasnosti. Međutim, tokom treće noći vikne nas i kaže da zvonimo, jer mu se čini da krvari.

Dobro pozvonim. Dežurna sestra ne dolazi. Sinoć smo je prilično zamorili zato što smo dobili nove zavoje, pa smo svi zbog toga imali bolove.

Jedan je tražio da mu se noga namjesti ovako, drugi onako, treći tražio vode, četvrtom je morala da rastrese uzglavlje. Gojazna starica gundala je zlovoljno i najzad zalupila vratima. Sigurno i sad misli da je tako nešto, pa ne dolazi.

Čekamo. Onda Franz kaže: — Zazvoni još jednom.

Zvonim. Ona se još ne pojavljuje. U ovom krilu zgrade dežura preko noći samo jedna sestra, možda je sad zauzeta poslom u kojoj drugoj sobi.

— Franz, jesi li siguran da krvariš? — upitam. — Inače ćemo opet navući grdnju.

— Mokra je. Može li iko da osvjetli?

Ni to ne ide. Prekidač je kraj vrata, a niko ne može da ustane. Držim prst na zvoncetu sve dok mi ne utrne. Možda je sestra zaspala. One imaju zaista mnogo posla i već se tokom dana premore. A da i ne govorimo o silnim molitvama.

— Da bacamo flaše? — pita Josef Hamacher, čovjek s dozvolom za lov.

— To će još manje čuti nego zvonjenje.

Najzad se vrata otvore. Pojavi se namrštena star ka. Kad ugleda šta se Franzu dogodilo, užurba se i zagalami: — Zašto niko nije javio šta se dogodilo?

— Zvonili smo. A niko ovdje ne može da ustane.

Franz je izgubio mnogo krvi i sad ga previjaju. Ujutru mu posmatramo lice: ušljilo se i postalo bljeđe, a još sinoć je izgledalo kao zdravo. Jedna sestra nas sad češće obilazi.

Povremeno dolaze na ispomoć i sestre iz Crvenog križa. Dobre su, ali ponekad nespretno. Desi se da te povrijede kad namještaju postelje, a onda se toliko uplaše da naprave još gore.

Časne sestre su vještije. One znaju kako treba prihvatiti, ali bi nam bilo milije da su malo veselije. Neke su, istina, duhovite, i takve su divne.

Ko ne bi učinio sve da ugoditi sestri Libertine, toj sjajnoj ženi koja kroz cijelo krilo zgrade širi svojom pojavom dobro raspoloženje. A takvih je poviše. Za njih bi čovjek skočio u vatru. Zaista ne možemo da se požalimo, časne sestre postupaju s nama kao s civilima. Nasuprot tome, kad čovjek pomisli na garnizonske bolnice uhvati ga strah.

Franzu Wachteru ne ide nabolje. Jednog dana ga odnesu i više se ne vraća. Josef Hamacher zna šta se dogodilo.

— Više ga nećemo vidjeti. Odnijeli su ga u mrtvačku sobu.

— Kakvu mrtvačku sobu? — pita Kropp.

— Ma, u sobu za umiranje...

— Šta je to?

— To je mala soba na uglu ovog krila. Kad je neko siguran za otezanje papaka, odnesu ga tamo. Ima dva kreveta. Svi je zovu „mrtvačka soba“.

— A zašto tako rade?

— Da kasnije imaju manje posla. Zgodnije je jer se nalazi odmah do dizalice koja vodi u mrtvačnicu. A možda to rade i zato da bolesnici po sobama ne bi gledali kako neko umire. A mogu i lakše da paze na samrtnika kad je sam.

— A on?

Jozef slegne ramenima.

— Obično ne primjećuje više ništa šta se s njim događa.

— Ali to ipak svi znaju?

— Naravno, oni koji su ovdje već poduže.

Po podne dolazi jedan nov u krevet Franza Wachtera. Nekoliko dana kasnije odnesu i njega. Jozef značajno odmahne rukom. I mnogi drugi još pred našim očima dolaze i odlaze.

Ponekad sjede pored kreveta rođaci, plaču ili govore tiho i zbunjeno.

Jedna stara žena neće čak nikako da ode, ali ipak preko noći ne može da ostane. Sutradan dolazi sasvim rano, ali ipak ne dovoljno, jer kad priđe postelji, u njoj već leži drugi. Ona mora u mrtvačnicu. Jabuke koje je ponijela razdijeli nama.

I malom Peteru je sve gore. Grafikon njegove temperature sve je gori i jednog dana kraj njegove postelje stvore se niska kolica.

— Kuda? — pita on.

— Na previjanje.

Podignu ga. Ali sestra napravi grešku i skine s vješalice njegovu uniformu, pa je stavi pored njega, da se ne bi vraćala. Peter odmah shvati o čemu se radi i hoće da siđe s kolica.

— Ja ostajem ovdje!

Zadrže ga. On tiho kriči svojim probijenim plućima: — Neću u mrtvačku sobu!

— Ama, mi te nosimo na previjanje.

— Šta će vam onda moja uniforma?!

Ne može više da govori. Šapuće promuklo i uzbuđeno: — Ostavite me ovdje...

Ne odgovaraju mu i odvoze ga. Pred vratima pokuša da se ispravi.

Njegova crnpurasta glava s kovrčastom kosom se trese, oči mu pune suza: — Vraćiću se, vraćiću se — jaukne.

Vrata se zatvore. Svi smo uzbuđeni, ali šutimo. Najzad progovori Jozef: — Mnogi tako kažu. Ali kad se jednom uđe unutra, povratka nema.

*

Operirali su me i već dva dana povraćam. Kost mi ne sraščuje, kaže liječnički pomoćnik. Jednom drugom srasle su pogrešno, pa mu ponovo lome. Strašno je to.

Među novodošlim nalaze se i dva mlada vojnika s ravnim tabanima.

Šef liječnika ih prilikom posjete zapazi, zastane i uzvikne veselo: — Udesit ćemo već to! Izvršit ćemo malu operaciju pa ćete imati zdrave noge. Zapišite, sestro.

Kad liječnik ode, Jozef, koji sve zna, savjetuje ih: — Nikako ne dajte da vas operira. To su neke naučnjačke burgije onog matorog, pa voli da pravi probe. Kad mu padne šaka neko zgodan za to, ne ispušta ga lako. Operira vam ravne tabane i oni vam više nisu ravni, ali zato dobijate iskrivljena stopala i cijelog života idete na štakama.

— Pa šta da radimo? — pita jedan.

— Kažite: ne! Vi ste ovdje zato da liječite svoje rane, a ne zbog ravnih tabana. Pa imali ste ih i na frontu! Eto, sad još možete da hodate, ali kad dođete matorom pod nož, postat ćete bogalji. Njemu su za eksperimente potrebni zamorčići i za njega je rat divno vrijeme, kao i za sve liječnike.

Pogledajte u ono drugo odjeljenje dolje, tamo puzi tuce ljudi koje je on operirao. Neki su tu još od četrnaeste i petnaeste, što znači već nekoliko godina. Nijedan ne hoda bolje nego ranije, naprotiv, gotovo svi hodaju gore, a većini su noge u gipsu. Svakih šest mjeseci ih opet dočepa, ponovo im lomi kosti i uvijek kaže da će to biti

izvanredan uspjeh. Čuvajte se, on ne smije da radi to ako kažete „ne“.

— Ama, čovječe — kaže umorno jedan od one dvojice — bolje noge nego glava. Zar ne znaš šta te čeka kad opet budeš napolju? Nek radi sa mnom što god hoće, samo da se vratim kući. Bolje imati iskrivljena stopala nego biti mrtav.

Onaj drugi, mlad kao i mi, neće da se operira. Ali ih sutradan matori poziva obojicu i govori im, izdire se sve dok ne popuste. Šta i mogu drugo?

Oni su samo obični redovi, a on velika zvjerka. Donesu ih u gipsu i pod narkozom.

Albertu je rđavo. Odnose ga i amputiraju. Odsijeku mu cijelu nogu.

Sad neprekidno šuti, samo je jednom rekao da će se ubiti čim dođe do revolvera.

Stiže nov transport i u našu sobu dolaze dvojica slijepih. Jedan je neki sasvim mlad muzičar. Kad ga hrane, sestre nikad ne donose nož, jer ga je jednom istrkao jednoj. Ali se i pored sve opreznosti nešto dogodi. Za vrijeme večere pozovu od njegove postelje sestru koja ga je hranila i ona ostavi tanjur i viljušku na njegovu stočiću. On napipa viljušku, zgrabi je i iz sve snage zabode prema srcu, pa dohvati još i cipelu i počne što god može jače da udara njom po viljuški. Viknemo u pomoć i jedva mu tri čovjeka otmu viljušku. Tupi zupci su zašli duboko. Cijele noći nas psuje i ne da nam da spavamo. Sutra ujutro dobije nastup urlanja.

Postelje se opet prazne. Dani prolaze u bolovima, strepnji, jecanju i hropcu. Ni mrtvačke sobe više ne pomažu, nema ih dovoljno, pa ljudi umiru noću i u našoj sobi. Da, to ide brže nego što sestre donose odluke.

A onda se jednog dana vrata iznenada širom otvore i niska kolica ulaze, a na njima blijed, mršav i radostan Peter, s kuštravom kosom.

Sestra Libertina ga ozareno dogura do njegove stare postelje.

Vratio se iz mrtvačke sobe. A mi smo već odavno mislili da je mrtav.

Pogleda oko sebe: — A šta sad kažete?!

I sam Josef prinuđen je da prizna kako tu stvar doživljava prvi put.

Malo pomalo nekima od nas dopušta se da ustanu. I meni daju štake da ćopkam naokolo. Ali ih ne koristim mnogo jer ne mogu da podnesem Albertov pogled. Neprekidno me posmatra čudnim pogledom. Zbog toga ponekad umaknem u hodnik. Tamo mogu da se krećem slobodnije.

Na spratu ispod nas leže povrijeđeni u želudac i kičmu, oni pogođeni u glavu i oni s oba uda amputirana. Na desnom krilu su povrede vilica, trovani gasom, povrede nosa, ušiju i vrata. Na lijevom krilu slijepi i povrede pluća, kukova, zglobova, bubrega, mošnica i želuca. Tek se ovdje vidi gdje sve čovjek može biti pogođen.

Dvojica umiru od tetanusa. Koža im postaje bijela, udovi se koče i naposljetku su im još dugo žive samo oči. Kod mnogih ranjenika povrijeđeni dio visi u zraku na nekakvoj vješalici, a pod ranom je sud u koji se cijedi gnoj. Taj sud se prazni svaka dva-tri sata. Drugi leže s napravom za istežanje, koja ima teške tegove, koji vise niz krevet. Gledam izranjavljena crijeva koja su stalno puna izmeta. Liječnički pomoćnik pokazuje mi rentgenske snimke potpuno smrskanih kukova, koljena i ramena.

Nemoguće je shvatiti da nad tako razmrskanim tijelom još uvijek ima ljudskih lica u kojima život teče svakidašnjim tokom. A, štaviše, ovo je tek jedna jedina bolnica, samo jedno jedino odjeljenje, a ima ih stotine hiljada u Njemačkoj, stotine hiljada u Francuskoj, stotine hiljada u Rusiji. Koliko li besmisleno izgleda sve što je nekad pisano, činjeno i mišljeno kad su moguće ovakve stvari! Sve to mora da je lažno i bezvrijedno, kad ta tisućgodišnja kultura nije bila u stanju da spriječi prolivanje rijeke krvi i postojanje stotine tisuća ovakvih tamnica prepunih jada i muka. Samo bolnica pokazuje šta je u stvari rat!

Ja sam mlad, dvadeset mi je godina, ali od života poznajem samo očajanje, strah, smrt i najpovršniju i najbesmisleniju vezu s ponorom užasnih patnji. Vidim da se narodi guraju jedan protiv drugog i ubijaju se uzajamno šutke, glupo i poslušno, ne znajući zašto. Vidim da najmudriji mozgovi na svijetu pronalaze riječi i oružje da bi se sve ovo izvodilo još savršenije i trajalo još duže. I zajedno sa mnom vide to svi ljudi mojih godina, i ovdje i tamo, s one strane, u

cijelom svijetu, sa mnom to doživljava čitava moja generacija. Šta će učiniti naši očevi ako mi jednoga dana ustanemo i zatražimo od njih da nam polože račune. Šta očekuju od nas ako dođe vrijeme bez rata? Godinama je naše jedino zanimanje bilo ubijanje, ono je bilo naš prvi posao u životu. I naše znanje o životu svodi se na smrt! Šta će doći poslije toga? I šta će biti od nas?

*

Lewandowski je najstariji u našoj sobi. Ima četrdeset godina i već deset mjeseci leži u bolnici zbog teške rane na želucu. Tek prije nekoliko tjedan dotjerao je dotle da malo pogureno hramlje.

Ima nekoliko dana kako je veoma uznemiren. Žena, koja živi u nekom malom mjestu u Poljskoj, pisala mu je kako je skupila dovoljno novca da plati vlak i da ga obiđe.

Sad je na putu i svakog časa može da stigne. Lewandowskom više ne prija ni jelo, pa čak i crveni kupus s kobasicom poklanja drugom poslije nekoliko zalogaja. S pismom u ruci neprestano hoda tamo-amo po sobi, svi smo ga pročitali već po deset puta, poštanski žig je već ko zna po koji put ispitivan, redovi su jedva čitljivi od masnih mrlja i čestog hvatanja i ono što je moralo da dođe došlo je. Lewandowski dobija temperaturu i mora ponovo u krevet.

Već dvije godine nije vidio ženu. Za to vrijeme ona je rodila dijete, koje će sad donijeti. Ali druga briga muči Lewandowskog. Nadao se da će dobiti dozvolu za izlazak kad mu žena dođe, jer je jasno: lijepo je vidjeti se, ali kad čovjek poslije toliko vremena opet vidi svoju ženu, onda hoće, ako ikako može, još i nešto drugo.

Lewandowski je o svemu tome satima razgovarao s nama, jer u vojsci nema tajne u tom pogledu. Uostalom, niko mu tako nešto ne zamjera. Oni među nama koji već mogu da izlaze ukazali su mu nekoliko zgodnih kuća u gradu, parkove i skrovića mjesta gdje mu niko neće smetati. Jedan mu je čak preporučio i neku sobicu.

Samo, šta sve to vrijedi? Lewandowski leži u postelji i muči muku.

Cio život gubi vrijednost ako propusti ovu priliku. Tješimo ga i obećavamo da ćemo već nekako udesiti.

Drugog dana popodne dolazi njegova žena, mala i zbrčkana, s uplašenim izrazom i hitrim ptičjim očima, u nekakvom crnom mantilu s jakom i trakama, ko zna gdje nabavljenim.

Tiho mrmlija nešto i stidljivo zastaje na vratima. Uplašila se što vidi šest ljudi.

— E, Marija, — kaže Lewandowski i gotovo se zagrcne vlastitom jabučicom — uđi slobodno, neće ti oni ništa.

Ona krene redom i svakom pruži ruku. Onda nam pokaže dijete, koje se dotle uredilo u pelene. Ona ima veliku, perlama izvezenu torbu, iz koje vadi čiste pelene i prepovija dijete. Tako se oslobodi prve zbunjenosti i njih dvoje počnu razgovor.

Lewandowski je vrlo uzbuđen, svaki čas nesretno pogleda u nas svojim krupnim, izbuljenim očima.

Trenutak je povoljan, liječnik je završio pregled, jedino može koja sestra da proviri u sobu. Zato jedan ode u izviđanje. Vraća se i klima glavom: — Nigdje nikog. Hajd', Johanne, reci joj i svršavaj posao!

Njih dvoje sporazumijevaju se svojim jezikom. Žena gleda na nas, sva zajapurena i zbunjena. Mi se dobroćudno osmjeujemo i odmahujemo rukama, nije to ništa! Do đavola s predrasudama. One su za drugačija vremena, a sad ovdje leži stolar Johann Lewandowski, vojnik od koga je jedan metak napravio bogalja, tu je njegova žena i ko zna kad će se ponovo vidjeti, on hoće da je ima i neka mu bude!

Dvojica drugova stanu pred vrata da bi zadržali i zabavili sestre, ako slučajno naiđu. Stražarit će oko četvrt sata.

Lewandowski može da leži samo po strani, pa mu jedan namjesti još nekoliko jastuka pod leđa. Albert uzme dijete, mi se okrenemo malo u stranu, crni mantil nestane pod pokrivačima, a mi glasno igramo skat, začinjavajući ga koječim.

Sve se dobro razvija. Ja dobijam jedan moćan *krojcsolo sa četiri*, koji napravi otprilike još jednu turu. Tako skoro zaboravljamo Lewandowskog.

Malo poslije dijete počne da plače, iako ga Albert očajnički ljulja. Nešto krčka, šušti i kad kao slučajno bacimo pogled, ugledamo dijete s cuclom u ustima već kod majke. Sve je bilo dobro!

Sad se osjećamo kao velika porodica, žena se raspoložila, a Lewandowski leži sav ozaren i znojav.

Onda isprazni vezenu torbu i izvuče iz nje nekoliko dobrih kobasica, pa dohvati nož kao stručak cvijeća i isiječe kobasice. Širokim pokretom ruke pokazuje na nas, i mala zbrčkana žena ide od jednog do drugog, smije se i dijeli kobasice, sad je gotovo ljepša nego maločas. Nazivamo je majkom, a ona je sva sretna i rastresa nam uzglavlja.

*

Poslije nekoliko tjedan moram svako jutro da idem u Canderov institut. Tamo mi vezuju nogu i pokreću je. Ruka je već odavno izliječena.

S položaja stižu novi transporti. Više nema zavoja od platna, nego od bijelog kreppapira. Tamo je oskudica u zavojima.

Albertov patrljak vrlo dobro zarašćuje. Rana se skoro zatvorila. Za koju nedjelju treba da ide u postaju za proteze. Još je šutljiv i mnogo je ozbiljniji nego ranije. Često zašuti usred razgovora i ukočeno gleda preda se. Da nije s nama, odavno bi učinio kraj. Ali sad je pregurao najgore.

Ponekad nas gleda kad igramo skat.

Ja dobijam odsustvo radi oporavka.

Majka više neće da me pusti. Veoma je slaba. Sve je još gore nego prošlog puta.

Uto me puk pozove i ponovo putujem na front.

Teško mi je da se odvojim od svog prijatelja Alberta Kroppa. Ali čovjek se u vojsci vremenom na sve navikne.

XI

Prestali smo da brojimo tjedne. Bila je zima kad sam stigao i od udara granata sleđene grude zemlje bile su isto tako opasne kao i krhotine. Sad je drveće opet zeleno. U našem životu smjenjuju se samo položaj i barake.

Već smo se navikli na to. Rat je uzročnik smrti kao rak ili tuberkuloza, kao grip ili dizenterija. Samo što su smrtni slučajevi mnogo češći, raznovrsniji i okrutniji.

Misli su nam kao ilovača: njih mijese dani koji se smjenjuju, dobre su kad smo na odmoru, mrtve kad smo u borbi i vatri. Izrivena polja i u nama i van nas.

Ali takvi su svi, ne samo mi ovdje: ono što je bilo prije više ne postoji, mi se toga zaista više ne sjećamo. Razlike stvorene odgojem i obrazovanjem skoro su zbrisane i jedva se primjećuju. One ponekad olakšaju čovjeku da se izvuče iz neke situacije, ali donose i nezgode, jer stvaraju unutrašnje prepreke koje se onda moraju savladati. To je kao da smo nekada bili metalni novac raznih zemalja, koji su sad rastopili, pa svi imaju isti otisak. Da bi se poznala razlika, treba brižljivo ispitati materijal. Mi smo vojnici, pa tek onda još i ljudi i pojedinci, na neki čudan i skoro stidljiv način.

Među nama vlada veliko bratstvo koje na neobičan način povezuje odblesak onog drugarstva iz narodnih pjesama, onog osjećanja solidarnosti koje imaju robijaši i onog očajničkog međusobnog pomaganja osuđenika na smrt, sa ovim životom koji vodimo i u kome se, usred opasnosti, izdižemo nad samrtnom napetosti i usamljenosti, bacajući se žurno i nimalo patetično u sate koji nam još ostaju da živimo. Kad bi se to ocjenjivalo, reklo bi se da je i herojski i banalno u isti mah, ali ko bi mislio o tome!

A to je ono kad u času pred početak neprijateljskog napada Tjaden u grozničavoj žurbi proguta svoj obrok juhe sa slaninom, jer ne zna da li će kroz jedan sat biti u životu. Mi smo dugo raspravljali treba li to učiniti ili ne. I Katcz je protiv toga, jer kaže da treba računati s pogotkom u želudac, koji je opasniji kad je želudac pun.

To su naši problemi, to je za nas ozbiljno i drugačije ne može da bude.

Na ovoj granici smrti život ima sasvim jednostavan tok i svodi se samo na ono najpotrebnije. Sve ostalo obavijeno je mrtvim snom i u tome leži naša primitivnost i naš spas. Da smo drukčiji, već odavno bismo poludjeli, pobjegli ili izginuli. Kao ekspedicija u polarnim predjelima. Sve životne manifestacije smiju da služe samo održavanju života i to je njihov jedini cilj. Sve drugo se mora odbaciti zato što uzalud troši snagu. To je jedini način da se spasemo. Ali zato se često nađem licem u lice sa samim sobom, kao s nekim nepoznatim čovjekom, kad zagonetni odbljesak prošlosti, kao blijedo ogledalo, prikaže u trenucima zatišja obrise mog sadašnjeg života, čudeći se kako se ta bezlična aktivnost koja se zove život prilagodila čak i ovome obliku. Sve druge životne manifestacije spavaju zimskim snom; život je neprekidno na oprezu da bi se očuvao od te prijetnje smrću, on je od nas napravio životinje koje misle, da bi nam pružio i instinkt kao oružje; on je otupio našu osjetljivost da nas ne bi smrvio onaj užas koji bi nas obuzeo ako bismo razmišljali jasno i svjesno. On je u nama probudio osjećanje drugarstva da bismo izbjegli ponor usamljenosti; on nam je dao ravnodušnost divljaka da bismo, uprkos svemu, osjetili svaki pozitivni trenutak i sačuvali ga kao rezervu protiv najezde ničega. I tako živimo zatvorenim i mučnim životom, i samo ponekad neki događaj baci varnicu, i tada u nama izbije plamen teške, strašne čežnje.

Ali ti trenuci su opasni jer nam pokazuju da je naše prilagođavanje ipak samo umjetno, da ono nije istinski mir, nego ona krajnja napetost za mir. Po spoljnom načinu života mi se jedva razlikujemo od Bušmana, ali dok oni mogu uvijek da budu takvi zato što im je takva priroda i što se razvijaju samo vlastitim duhovnim naporima, kod nas je obratno: naše unutrašnje snage ne teže da se razvijaju u pravcu napretka, nego nazatka. Ono što je njima normalno i prirodno mi postizemo s naporom i umjetno.

I kada se noću trgnemo iz sna, pobijeđeni i bačeni na milost i nemilost čarobnoj moći priviđenja koja naviru, sa strahom osjećamo koliko je slab naš oslonac i granice koje nas dijele od tame, mi smo mali plamenovi, jedva zaštićeni od bure koja donosi uništenje i ludilo, u kojoj treperimo i u koju ponekad utonemo. A onda potmulo brujanje

fronta postaje krug koji nas zatvara, mi se povlačimo u sebe i razrogačeno zurimo u noć. I jedina utjeha nam je disanje drugova koji spavaju. Tako dočekujemo jutro.

Svaki dan i svaki sat, svaka granata i svaki leš bruse onaj tanki oslonac koji godine čine sve tanjim. Vidim kako se oko mene postepeno sve ruši. Eto, i taj glupi događaj s Deteringom! On je uvijek bio povučen u sebe. I njegova nesreća bila je u tome što je u jednom vrtu ugledao trešnju.

Baš smo se vraćali s položaja i ta trešnja pojavila se iznenada, u zoru, pored novog logora na zavijutku puta. Još nije imala lišća, predstavljala je jedan jedini buket bijelih cjetova.

Uveče nismo mogli vidjeti Deteringa. Onda se pojavio noseći nekoliko cvjetnih grana trešnje. Podsmijevali smo mu se i pitali ga hoće li u proševinu. Nije nam odgovorio ništa, samo je legao u krevet. U toku noći čuo sam kako nešto radi, kao da se pakuje. Naslutio sam nesreću i prišao mu. Pravio se da nije ništa i ja sam mu rekao: — Ne pravi gluposti, Detering.

— Ma, ne... Samo ne mogu da spavam.

— Zašto si uzeo te grane s trešnje?

— Valjda smijem da donesem grane s trešnje — odgovorio je tvrdoglavo. Onda je dodao: — Kod kuće imam veliki trešnjak. Kad se rascvjetaju, pa ih pogledaš sa sjenika, izgledaju kao kakva velika ponjava, tako su bijele... a sad je to vrijeme...

Klimao je glavom, ali mislim je bio daleko. Kad su uzbuđeni, seljaci dobijaju tako neobičan izraz, nekakvu mješavinu krave i čežnjivog boga, i blesasto i potresno. Da bih ga odvojio od tih misli, zatražio sam mu komad kruha. Dao mi je bez ustezanja. A i to je bio sumnjiv znak, jer je uvijek bio tvrdica. Zato sam ostao budan. Ali se nije ništa dogodilo, i ujutro je bio kao i obično.

Vjerojatno je zapazio da sam motrio na njega. Drugog jutra nije ga bilo. Primijetio sam, ali nisam govorio ništa da bih mu dao vremena, možda će se provući. Nekoliko njih uspjelo je da pobjegne u Holandiju.

Na zboru se zapazilo njegovo odsustvo. Nedjelju dana potom čuli smo da su ga uhvatili feldžandarmi, ti prezreni vojni policajci. Pošao je prema Njemačkoj, i to je, naravno, bilo beznadno, a uz to je i sve ostalo izvodio sasvim glupo. Svako je po tome mogao vidjeti da

je njegovo bjegstvo bila samo čežnja za zavičajem i trenutna pomotnja. Ali, otkud mogu to da shvate suci prijekih sudova, koji sjede stotinu kilometara iza linije fronta?

Ništa više nismo čuli o Deteringu.

Ali i na drugi način izbije ponekad to opasno, zadržavano, kao para iz pregrijanog kotla. Ovakav je bio Bergerov kraj: Već odavno su naši rovovi razoreni artiljerijskom vatrom i linija fronta se neprekidno mijenja, tako da više i ne vodimo pravu pozicionu borbu. Kad prođe napad i protivnapad, ostane isprekidana linija i nastane ogorčena borba od rupe do rupe. Prva linija je probijena i borba se vodi iz rupa, po kojima su se ugnijezdile grupice vojnika.

Nalazimo se u jednoj rupi, Englezi su nam sa strane, kreću bočno i dolaze iza nas. Opoljeni smo. Nije lako predati se, magla i dim nas odvajaju, niko ne bi vidio da se predajemo. A možda to zaista i nećemo da učinimo, u takvim trenucima čovjek ni sam ne zna. Čujemo kako nam se približuju eksplozije bombi. Naš mitraljez briše polukrug ispred nas. Uto voda iz mitraljeskog hladnjaka ispari, i mi žurno dodajemo jedan drugom sandučice, pomokrimo se u njih i tako opet imamo vode i možemo dalje da pucamo. Ali nam iza leđa prašti sve bliže. Za koji trenutak bit ćemo izgubljeni.

Na to se neposredno kraj nas razbjesni još jedan mitraljez. Tuče iz susjedne rupe. Berger ga je donio, i sad otpočne protivnapad s leđa i mi smo oslobođeni i nalazimo vezu s pozadinom.

Kad se najzad nađemo u pristojnom zaklonu, jedan od onih koji su donijeli hranu ispriča kako na nekih stotinak koraka odavde leži ranjeni pas.

— Gdje? — upita Berger.

Onaj mu kaže. Berger krene da dovede životinju ili je ubije. Šest mjeseci ranije on o tome ne bi vodio računa, bio bi razumniji. Pokušavamo da ga odvratimo. Ali kad zaista pođe, ostaje nam samo da kažemo: „*lud!*” i pustimo ga nek ide. Jer, ti napadi frontovskog bjesnila postaju opasni ako čovjeka, čim ga dobije, ne možeš da svališ na zemlju i čvrsto ga pritisneš. A Berger ima metar i osamdeset i najjači je u četi.

Zaista je lud, jer mora da prođe kroz vatrenu zavjesu, ali je u njega ušao đavo, zato što ga je pogodila ona munja koja vreba iznad svih nas.

Ima ih koji se razbjesne, pa odjure, a jedan je stalno pokušavao da se zakopa i rukama, i nogama, i ustima.

Ima, naravno, i simulanata, ali i simuliranje je već jedan znak.

Bergera, koji je htio da pomogne psu, donose s povrijeđenim kukom, a čak i jedan od onih, koji su ga nosili dobio je metak u list.

Müller je mrtav. Dobio je sasvim izbliza svijetleću raketu u želudac.

Živeo je još pola sata, potpuno svjestan, podnoseći užasne bolove. Prije nego što je umro, dao mi je svoju lisnicu i ostavio mi čizme koje je nekad naslijedio od Kemmericha. Nosim ih jer su mi dobre. Tjaden će ih dobiti poslije mene, obećao sam mu.

Uspjeli smo da sahranimo Müllera, ali je sigurno da neće dugo ostati na miru. Naša linija se povlači. S one strane ima suviše svježih engleskih i američkih pukova, suviše comedbeefa i bijelog brašna. Suviše novih oruđa. Suviše aviona.

A mi smo mršavi i izgladnjeli. Hrana nam je toliko rđava i s toliko surogata da oboljevamo od nje. Industrijalci u Njemačkoj su se obogatili, a nama dizenterija izjeda crijeva. Na daskama u klozetima neprekidno čuče ljudi, jedan do drugog. Trebalo bi onima kod kuće, pokazati ova siva, ispijena, žuta i jadona lica, te pogurene prilike kojima proliv cijedi krv iz žila i koja se cere ustima iskrivljenim i drhtavim od bola: „*Zašto uopće navlačiti hlače?!*”

Naša artiljerija je na izmaku snaga, ima premalo municije, a cijevi su toliko izlizane da pucaju nesigurno i obasipaju vatrom nas. Imamo vrlo malo konja. Naše svježije trupe sastoje se od malokrvnih dječaka kojima je potreban oporavak, koji ne mogu da nose ranac, ali koji umiju da umru. O ratu ne znaju ništa, oni samo idu naprijed i ginu. Samo jedan avion pobio je kao od šale čitave dvije čete tih dječaka u času kad su silazili s vlaka, prije no što su stigli da nauče išta o zaklonu.

— Njemačka uskoro mora ostati prazna — kaže Katcz.

Ne nadamo se da će tome već jednom biti kraj. Naše misli ne idu tako daleko. Može te pogoditi metak i da ostaneš mrtav, možeš biti ranjen i onda je prva postaja, bolnica. Ako ti ništa nije amputirano, prije ili poslije past ćeš pod ruku jednom od onih sanitetskih majora s krstom za zasluge na reveru, koji čovjeku kažu:

— Šta, zbog to malo skraćene noge?! Ako ste hrabri, na frontu nećete trčati. Sposoban! Odstupi!

Katcz priča jednu od onih priča koje kruže duž cijelog fronta, od Vosgesa do Flandrije, o sanitetskom majoru koji vrši pregled i proziva ljude iz spiska, pa kako ko stupi, on ne dižući pogled kaže: — Sposoban! Potrebni su nam ljudi za front!

Jedan s drvenom nogom stupa pred njega, major opet kaže: — Sposoban!

—A onda mu — Katcz povisi glas — ovaj kaže: — Drvenu nogu već imam, ali sad kad odem na front pa mi metak odnese glavu, poručit ću da mi naprave drvenu glavu, pa ću postati sanitetski major!

Svi smo duboko zadovoljni ovakvim odgovorom.

Svakako, ima i dobrih liječnika, mnogi su takvi, ali u jednom od onih stotinu pregleda koje vojnik mora da prođe, mnogi zapadnu u šake jednom od tih mnogobrojnih fabrikanta heroja, koji nastoje da u svojim spiskovima što više neboraca pretvore u borce.

Ima dosta takvih priča, i najčešće su još gorče. Ali one nemaju nikakve veze s pobunom i nedisciplinom: one su pune iskrenosti i nazivaju stvari njihovim pravim imenom, jer u vojsci ima vrlo mnogo prevare, nepravde i niskosti. Pa zar nije i suviše to da se puk za pukom baca u borbu koja daje sve manje nade na uspjeh i da se vrši napad za napadom na frontu koji se povlači i raspada?!

U početku predmet podsmijeha, tenkovi su sad postali strašna oruđa.

Naviru onako oklopljeni, u dugim redovima, oličavajući, više nego išta drugo, sav užas rata.

Topove koji nas obasipaju vatrom ne vidimo, protivnički strojevi koji nas napadaju ljudi su kao i mi, ali ti tenkovi su mašine, njihove lančane gusjenice kreću se bez kraja, baš kao i rat. One donose uništenje ulazeći u rupe i izlazeći iz njih, ne zaustavljajući se, oni su nezadrživa flota oklopa koja urla i izbacuje dim, čelične životinje koje satiru i mrtve i ranjene ...

Pred njima se smanjujemo u svojoj tankoj koži, pred njihovom ogromnom snagom naše ruke su slamke, a bombe šibice.

Granate, oblaci gasa, kolone tenkova, razaranje, razjedaње, smrt.

Dizenterija, gips, tifus, davljenje, sagorijevanje, smrt.

Rov, bolnica, masovne grobnice, druge mogućnosti ne postoje.

Prilikom jednog napada gine naš komandir čete Bertinck. On je bio jedan od onih divnih oficira koji su uvijek bili naprijed kad god je velika opasnost. Dvije godine proveo je s nama i nijednom nije bio ranjen. Na kraju se nešto ipak moralo dogoditi. Opkoljeni smo u jednoj rupi. S dimom baruta dopre do nas i zadah ulja i nafte. Ugledamo dvojicu s bacačem plamena, jedan nosi na leđima sanduk, a drugi drži cijev iz koje suklja vatra. Ako nam priđu toliko blizu da plamen dopre do nas, pečeni smo, jer smo u takvom položaju da se ne možemo povući.

Uzmemo ih na nišan. Međutim, njima polazi za rukom da se probiju bliže, pa naš položaj postane opasan. Bertinck je s nama u rupi. Kad primijeti da ne pogađamo zato što se zaklanjamo od jake vatre, uzima pušku, ispuzi iz rupe i počne ležeći da nišani. Opali, istog časa udari ga metak. Pogođen je. Ipak ostaje ležeći i nišani ponovo. Za trenutak spusti pušku, onda opet nišani i pucanj najzad odjekne. Bertinck ispusti pušku i kaže: — Dobro je! — i sklizne u rupu. Onaj zadnji od dvojice s bacačem pogođen je, pada, cijev ispada iz ruku onom drugom, plamen sipa na sve strane, čovjek gori.

Bertinck je pogođen u grudima. Malo poslije jedan komadić mu razmrskao bradu. Isti komadić ima još dovoljno sile da Leeru razmrskao karlicu. On ječi i odupire se rukama o zemlju, naglo gubi krv, ali niko ne može da mu pomogne. Nekoliko minuta potom skljojka se kao prazno crijevo. Šta mu sad pomaže to što je u školi bio odličan iz matematike.

*

Mjeseci prolaze. Ovo ljeto 1918. najkrvavije je i najteže. Dani su kao anđeli odjeveni u zlato i azur, nedostižni iznad ovog vrtloga uništenja. Svi znaju da ćemo izgubiti rat. O tome se ne govori mnogo, povlačimo se, poslije ove velike ofanzive nećemo više moći da napadnemo jer nemamo ni ljudi ni municije.

Ali rat se nastavlja, umiranje se nastavlja.

Ljeto 1918. — Nikad nam se život, i pored sve svoje bijede, nije činio milijim: crvene bulke po poljima naših odmorišta, glatke bube

na travkama, tople večeri u polutamnim svježim sobama, crno i tajanstveno drveće u sumraku, zvijezde i žubor vode, sanjarenje i dug san... o, živote, živote, živote!

Ljeto 1918. — Nikad se više bola nije podnijelo šutke nego u trenutku polaska na front. Pojavili su se divlji i uzbudljivi glasovi o primirju i miru, koji uznemiruju naša srca i čine da je polazak teži nego ikada!

Ljeto 1918. — Nikad život na frontu nije bio gorči i grozniji nego u časovima pod vatrom kad blijeda lica leže u blatu, a ruke se stežu jednim jedinim grčem: „*Ne! Ne! Ne sad! Ne u posljednjem trenutku!*”

Ljeto 1918. — Vjetar nade koji miluje polja spržena vatrom, mahnita groznica nestrpljenja i razočarenja, najbolnija jeza smrti, neshvatljivo pitanje: „*Zašto?! Zašto se ne učini kraj?! I zašto kruže ti glasovi koji nagoviještavaju kraj?!*”

Ima toliko aviona i piloti su tako samopouzdana da čak i usamljene vojnike jure kao zečeve. Na jedan njemački avion dolazi najmanje pet engleskih i američkih. Na jednog gladnog i umornog njemačkog vojnika u rovu dolazi pet snažnih i svježih ljudi u protivničkom rovu. Na jedan njemački tain dolazi pedeset konzervi s mesom. Mi nismo potučeni jer smo bolji i iskusniji vojnici, mi smo prosto smrvljeni i potisnuti ogromnom nadmoćnošću.

Nekoliko tjedan padala je kiša: sivo nebo, siva raskvašena zemlja, sivo umiranje. Kad se kamionima vozimo u prvu liniju, vlaga nam probija kroz šinjele i uniformu, i zadržava se za sve vrijeme dok smo u rovovima.

Onaj koji još ima čizme vezuje ih odozgo vrećicama da voda i blato ne bi prodrli unutra. Na puškama se nahvatala kora, na uniformama se nahvatala kora, sve curi i raspada se, masa zemlje kaplje vlažna i uljevita, u njoj su žute barice s crvenim lokvama krvi, u njoj lagano propadaju mrtvaci, ranjenici i oni koji su još živi.

Bura bjesni nad nama, grad krhotina granata iz tog sivog i žutog košmara uzvitlava oštre krike, nalik na dječje, onih koji su pogođeni, dok u noći rastrgani život, stenjući i s patnjom, lagano prelazi u muk.

Naše su ruke zemlja, naša tijela glina, naše oči lokve od kiše. Ne znamo da li smo još u životu.

A onda se u naše rupe spusti žega, vlažna, prepuna zapare. I jednog od tih poznih ljetnjih dana, kad je donosio hranu, padne

Katcz. Sami smo nas dvojica. Previjam ga, izgleda da je razmrskana cjevanica. Kost je povrijeđena i Katcz očajnički ječi: — Zar sad! Zar baš sad!

Tješim ga: — Ko zna koliko će ovo da traje. Ti si zasad spasen.

Rana počinje jako da krvari. Nemoguće je da ostavim Katcza samog dok odem po nosila. Uostalom, i ne znam gdje je najbliže previjalište.

Katcz nije mnogo težak, uprtim ga na leđa i krenem natrag, ka previjalištu.

Dvaput se odmaramo. Nošenje mu pričinjava jake bolove. Ne govorimo mnogo. Otkopčao sam okovratnik koporana i snažno dišem: znojim se, a lice mi se nadulo od napora i umora. Ipak se žurim, jer je mjesto opasno.

— Hoćemo li, Katcz?

— Moramo, Paul.

— Hajd'mo!

Uspravim ga, on stoji na zdravoj nozi i drži se za drvo. Onda pažljivo uhvatim povrijeđenu nogu, on se odupre, a ja podvučem ruku pod koljeno zdrave noge.

Put postaje sve teži. Na mahove zafijuče i doleti poneka granata.

Koračam što brže mogu, jer krv curi iz Katczove rane. Ne možemo se zaštititi od granata, jer prije nego što bismo se zaklonili, one već prolete.

Prilegnemo u jednu malu rupu da sačekamo koji trenutak. Dajem Katczu čaj iz čuture. Pušimo cigaretu.

— Tako je, Katcz, — kažem tužno — sad ćemo, dakle, morati da se rastanemo.

On šuti i gleda me.

— Sjećaš se, Katcz, one guske koju smo rekvirirali? Sjećaš se kako si me spasio iz okršaja kad sam kao regrut bio prvi put ranjen? Onda sam još plakao, Katcz, a otada je prošlo skoro tri godine.

On klima glavom. U meni bukne strah što ću ostati sam. Kad Katcz ode, ovdje više nemam prijatelja.

— Katcz, mi se svakako moramo vidjeti prije nego što se vratiš, ako zaista dođe mir.

— Zar misliš da ću s ovom nogom biti još sposoban? — pita on gorko.

— Izliječit ćeš je u miru. Zglob nije povrijeđen. Možda će sve biti dobro.

— Daj mi još jednu cigaretu — kaže on.

— Možda ćemo kasnije moći da nešto zajedno radimo, Katcz.

Obuzima me tuga, nemoguće je da Katcz, Katcz moj prijatelj, Katcz sa opuštenim ramenima i mekim, tankim brkovima, Katcz koga poznajem bolje no i jednog čovjeka, Katcz s kojim sam dijelio sve dobro i zlo u toku ovih godina, nemoguće je da se Katcz i ja više nikad nećemo vidjeti!

— Daj mi tvoju kućnu adresu, Katcz, za svaki slučaj. Napisat ću ti i svoju.

Stavljam cedulju u džep. Kako sam već napušten, iako je on još uvijek pored mene! Da li da začas prosviram metak kroz nogu da bih ostao pored njega?

Katcz odjednom počne da grca, zelen je i žut.

— Hajdemo... — prošapće.

Skočim, luđački želim da mu pomognem, stavljam ga na leđa i trčim sporo ali istrajno, pazim da mu noga ne mlatara suviše.

Grlo mi je suho, pred očima mi igra crno-crveno, kad, već posrćući, ali uporno i nemilosrdno, stižem do previjališta.

Tamo mi koljena zaklecaju, ali još imam snage da padnem na stranu gdje je zdrava Katczova noga. Malo poslije se polako uspravim. Noge i ruke mi silno drhte, s mukom pronalazim čuturicu i ispijam jedan gutljaj.

Usne mi drhte. Ali Katcz je izbavljen.

Potom uspijevam da razaberem glasove iz zbrke koja dopire do mene.

— Mogao si da uštediš sebi tu muku — kaže jedan bolničar.

Gledam ga, ne razumijem.

On pokaže na Katcza: — Pa, mrtav je.

Nikako ne shvatam.

— Povrijeđena mu je cjevanica — kažem.

Bolničar stoji: — I to.

Okrenem se. Oči su mi još uvijek mutne, znoj me ponovo probija, curi mi preko kapaka. Obrišem ga i pogledam Katcza. On

leži mirno.

— Onesviješćen! — kažem brzo.

Bolničar tiho zvizne.

— Valjda se ja bolje razumijem u to od tebe. Mrtav je. Kladim se u šta god hoćeš.

Vrtim glavom.

— Nemoguće! Govorio sam s njim prije deset minuta. U nesvijesti je.

Katczove ruke su tople, uhvatim ga za ramena da ga istrlijam čajem.

Onda osjetim da su mi prsti vlažni. Izvučem ih ispod glave i primijetim da su krvavi. Bolničar opet zvižduće: — Vidiš?

Nisam ni primijetio da je Katcza putem pogodio komad u glavu. Rupa je sasvim mala, sigurno je bio kakav zalutali komadić. Ali, bilo je dovoljno.

Katcz je mrtav.

Polako ustanem.

— Hoćeš li da uzmeš njegovu bukvicu i stvari? — pita me kaplar.

Potvrdim, i on mi daje.

Bolničar se čudi: — Pa vi niste rođaci?!

Ne, nismo rođaci. Ne, nismo rođaci.

Idem li? Imam li još noge? Dižem oči, gledam naokolo i okrećem se u krug za pogledom, dok ne zastanem. Sve je kao i obično. Samo je rezervist Stanislav Katczinsky mrtav.

Potom više ništa ne shvatam.

XII

Jesen je. Od starih vojnika nije ostalo mnogo. Ja sam posljednji od sedmorice iz našeg razreda.

Svi pričaju o miru i primirju. Svi čekaju. Ako se opet razočaramo, nastupit će katastrofa, nada je suviše jaka, ona se više ne može odstraniti a da ne eksplodira. Ako ne dođe do mira, doći će do revolucije.

Dobijam četrnaest dana odmora, jer sam se malo nagutao gasa.

Sjedim po cio dan na suncu u malom vrtu. Doći će uskoro primirje, sad i ja vjerujem u to. A onda ćemo kući.

Tu staju moje misli i ne mogu ih natjerati da idu dalje. Samo me osjećanja silno privlače i očekuju. To je želja za životom, žudnja za zavičajem, to je krv, zanos spasenja. Ali to nisu ciljevi.

Da smo se vratili kući 1916, iz bola i strahotnosti onoga što smo doživjeli, digla bi se bura. Kad se sad vratimo domovima, bit ćemo umorni, ruine, sagorjeli, bez korjena i bez nade. Više se ne možemo snaći.

Niko nas neće ni razumjeti, jer pred nama se izdiže jedno pokoljenje koje je, istina, provelo zajedno s nama ove godine, ali koje je već imalo svoja ognjišta i svoja zanimanja, i sad će se vratiti svojim starim položajima, zaboravljajući rat, a iza nas raste pokoljenje onakvo kao što smo mi bili nekad, koje će nam biti nepoznato i koje će nas potisnuti.

Izlišni smo samima sebi, mi ćemo rasti, neko će se prilagoditi, neko pokoriti, a mnogi se neće snaći, proći će godine i mi ćemo na kraju propasti.

Ali možda je sve ovo na šta mislim samo sjeta i utučenost koje će nestati kad ponovo budem stajao pod jablanovima i slušao šumor njihova lišća. Nemoguće je da je nestalo one miline koja nam je unosila nemir u krv, onog očekivanja, one neizvjesnosti, tisuću onih lica iz budućnosti, onih melodija iz snova i knjiga, onog šumora i slutnje žena, nije moguće da je sve to uništeno artiljerijskom vatrom, očajanjem i vojničkim bordelima.

Drveće je ovdje zlatno i šareno, plodovi oskoruše crvene se u lisnatom granju, drumovi se gube na horizontu, vojničke kantine bruje kao košnice od vijesti o miru.

Dižem se.

Sasvim sam miran. Neka dolaze mjeseci i godine, mene više ničega ne lišavaju. Sam sam i nemam nade da ih mogu čekati bez straha. Život koji me vodio kroz ove godine još je u mojim rukama i očima. Ne znam da li sam ga savladao. Ali dok je tu, tražit će svoj put bez obzira na ono što u meni govori „*ja*”.

*

Poginuo je oktobra hiljadu devet stotina osamnaeste, jednog dana kad je na cijelom frontu bilo tako mirno i tiho da se ratni izvještaj ograničio samo na saopćenje da na *Zapadu nema ništa novo*.

Pao je ničice i ležao licem k zemlji, kao da spava. Kad su ga okrenuli, vidjelo se da nije dugo patio. Lice mu je bilo spokojno kao da je bio skoro zadovoljan što se tako dogodilo.

Table of Contents

I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII